

Szerk. az olvasóhoz

Akár Heller Ágnes-összeállításnak is nevezhetnénk a mostani számot. Példás bizonyítékként, hogy oly fájdalmas távozása után is él. A fizikaiból szellemivé válás legkritikusabb szakasza az első tíz év. Amikor megalapozódik-begyökeresedik a következő néhány évszázad vagy örök létezés „mindennapi élete”.

Többek közt ettől a felismeréstől is vezérelve nekünk, akik még az életnek (ama „mindennapinak”) a prózaibb oldalán tempózunk, az az elsődrendű feladatunk, hogy ezért az örökléért dolgozzunk. (A két Heller 90 kiadványunknak – amit még nem sokkal a halála előtt Ágnes kézbe vehetett – semmilyen visszhangja sem volt a magyar médiumokban.)

S persze – legitimáló öröm – hogy mi közzölhetjük a nagy filozófus, a magyar zsidó szellem egyik legmagasabb csúcsokra jutott képviselője tanításait. S mégpedig odaátrol.

A félbeszakadt *Filozófiatörténete* posztumusz fejezeteinek előkerülése valóságos reveláció. (Vagy „normális” esetben annak ille lenne lennie.) S különösképpen, hogy éppen Marx Károlyal indul az utolsó szemeszter. A filozófussal, akinek neve, teljesítménye ma szitokszó Magyarországon.

Bármilyen rendszer, periódus vagy izmus kivétele a „kollektív emlékezetből” tűrhetetlen. A korszakok, eszmék beillesztése a nagy elbeszélésbe, sőt: a mi elbeszélésünkbe is, a múlt szerves humusszá érlelődő talajába csak dialógus és diszkusszió révén történhet. Ez a folyóiratnak mint fogalomnak egyik leglényegibb funkciója, ennek igyekezzünk megfelelni. Ezért is hívtunk a Marx-fejezet mellé egy másikat – Shlomo Avineriét (Heller Ágnes jó barátját), akinek Marxról szóló monográfiáját is megjelentetjük a közeljövőben.

Amikor nyomdába adjuk ezt a számot, ismét koronavírus-korszakba – ama negyedik hullámba – léptünk. Nem tudhatjuk, hogy a 2021. évet záró számunk címlapjára nem kerülnek-e fel Für Emil ijesztő világunkat oly ijesztően megérzékítő-dokumentáló rajzai.

Minden olvasónknak türelmet és egészséget, kedélye és kulturális szokásai megőrzését kívánjuk.

Maradjunk minél többen együtt!

TARTALOMJEGYZÉK TABLE OF CONTENTS

- 2** Tábor Ádám versei
Ádám Tábor: Poems
- 4** Heller Ágnes: Első fejezet A filozófia rövid története golyáknak IV. kötetéből: „A radikális filozófia: Marx”
Ágnes Heller: The Short History of Philosophy for Beginners, vol. IV, chapter 1: “Radical Philosophy: Marx”
- 17** Shlomo Avineri: Karl Marx: Filozófia és forradalom (könyvrészlet)
Péntek Orsolya fordítása
Shlomo Avineri: Karl Marx: Philosophy and Revolution, excerpt – translated by Orsolya Péntek
- 26** Két 2018-as párizsi interjú Heller Ágnessel, Ádám Péter fordításai
Two Interviews with Ágnes Heller, Paris 2018 – translated by Péter Ádám
- 31** Kelemen Gábor: Heller Ágnes tragédia-filozófiai hatyúdala, kritika Heller Ágnes Tragédia és filozófia posztumusz könyvről
Gábor Kelemen: Ágnes Heller’s Swansong from the Vantage Point of Philosophy and Tragedy – review of Heller’s posthumously published Tragedy and Philosophy
- 40** Heller Ágnes: a 100 éves Jancsó Miklósról és a 90 éves Mészáros Mártáról (Részlet a Bicikliző majom interjúregényből.)
Ágnes Heller: On the 100-year-old Miklós Jancsó and the 90-year-old Márta Mészáros – excerpts from the interview-novel Bicikliző majom [The Cycling Monkey]
- 45** Kertész Imre 1992-es levele Ancsel Évának, Soltész Márton bevezetésével
Imre Kertész: Letter to Éva Ancsel (1992) – introduced by Márton Soltész
- 50** Tatár Sándor versei
Sándor Tatár: Poems
- 51** Pál István: Váratlan szerepcseré. Egy teljesíthetetlen kérés Kádár János közbenjárása érdekében: Titokszolgálati jelentések zsidókról a múlt század hatvanas éveiből
István Pál: Unexpected Role Swap. An Impossible Request with a View to a Potential Intervention by János Kádár – Secret Police reports on Jews from the 1960s
- 73** Wirágh András: Az 1920-as Magyar sajtóviszonyok Cholnoky László helyezkedései tükrében (tanulmány)
András Wirágh: Hungarian Media Relations in the 1920s as Viewed by László Cholnoky – essay
- 81** Tony Curtis versei Petrőczy Éva fordításában és bevezetőjével
Tony Curtis: Poems – translated and introduced by Éva Petrőczy
- 84** Németh István: Az amszterdami menedék, avagy modern művészet a holokauszt árnyékában (tanulmány)
István Németh: The Amsterdam Refuge, or Modern Art in the Shadow of the Holocaust – essay
- 109** Huszár Ágnes: Olvasónapló Jakab Réka, Kákonyi Anna, Dunai Andrea, és Sebastian Haffner könyveiről
Ágnes Huszár: Book reports, Réka Jakab on the books of Anna Kákonyi, Andrea Dunai and Sebastian Haffner
- 116** Gáspár-Singer Anna: Lábjegyzetekből összeállt egész (olvasónapló)
Presser Gábor, Kakuk Tamás és Haklik Norbert új könyveiről.
Anna Gáspár-Singer: Footnotes Assembled into a Whole – book reports on new publications by Gábor Presser, Tamás Kakuk and Norbert Haklik
- 123** Magyar László András: Előre bejelentett gyilkosságok és lehetséges krónikái, Apor Péter és Pelle János holokauszt utáni pogromokról szóló könyveiről
László András Magyar: Murders Announced in Advance and Their Potential Chronicles – on Péter Apor and János Pelle’s books discussing post-Holocaust pogroms
- 127** Figyelő
Observer

Tábor Ádám

Ruppik Moj

*Az Engesztelés éjszakáján
degeszre ettem magam.
Széder este
vajas kalácsot majsoltam.
Chanukka nyolc napján
reménytelen búsultam.
Hat nap tétlenkedés után
Szombaton lázasan dolgoztam.
Írom mindezt a Bűnbánat Napján.*

Fel, fölé, felette

*Új jel: szemben ősfá helyett óvár,
szemem fölfelé most rászzegezem.
Ő tör mutat nyílként föl az égre:
földi dolgok között ne feledjem,
az ég fölé jutni a fő dolgom,
az Ismeretlen Istent keresnem
és így ezen a kerülőúton
találnom meg újra, ki felette
közel van számban és szívemben.*

Tábor Ádám

Boéthein

„A léirt szavak” „ha kérdezel tőlük, [...] hallgatnak.” „De [...] ha valaki [...] fogékony lélekre talál, és ebbe veti el [...] a gondolatait, amelyek aztán tudnak is önmaguknak és plántálójuknak segítségére sietni (boéthein), [...] mindig új lelkekben fakadnak új gondolatok...”
(Platón: *Phaidrosz* 275d, 277a)

„[...] boéthein azt is jelenti: hadsereggel táborba szállni [...]”

„A lélek önbeszélgetése [...] az, amit a lelkiismeret hangjának mondunk.”
(Végh Attila: *Segítség és harc*)

Táborba szálllok.
Segítek a versnek
túltörni magán
téged elérni,
hozzád szólni.
Apámig elérni:
kérdezni – felelni.
Lányomig elérni:
épp neki szólni.
Magamba szálllok:
magamtól magamig
e szerpentinen érni
segítsen a vers.

Heller Ágnes

A filozófia rövid története gólyáknak

*Negyedik szemeszter**

A jelenkori filozófia

Fehér László festménye

BEVEZETÉS

Kedves Hallgatóim!

A Hegel után kezdődő és egészen tegnapig tartó korszakról lesz szó ezekben az előadásokban. Két évszázad filozófiáját kell összefoglalnom, vagy inkább bemutatnom, számotokra: a 19. század harmincas éveitől a 20. század végéig. Eleinte a hegeli filozófia felbomlásáról, később a metafizika, illetve a rendszer végéről beszéltek, illetve beszélünk mi is.

Egy ilyen drámai fordulat nem történik meg egyenes vonalú fejlődés eredményeképp. Akadnak sikerebb és kevésbé sikeres próbálkozások a metafizika megújítására és rendszeralkotásra is, de ezek nem játszanak döntő szerepet történetünkben. Nem csoda, hogy ebben a korszakban felfedezhetőek metafizikai vonulatok, rendszeralkotási vonulatok, hiszen a műfajok lassabban halnak meg, mint ahogy születnek.

* Heller Ágnes utolsó jelzése a *Múlt és Jövő* felé 2019 tavaszán történt, amikor felhívta Fenyő Ágneszt: „Mondd meg Jánosnak, hogy befejezem a *Filozófiatörténet gólyáknak* negyedik könyvét. Már a negyedével készen vagyok. Őszre leszek kész vele, a jövő áprilisi Könyvfesztiválra megjelenhet.”

Heller Ágnes lányának, Hermann Zsuzsának köszönhetjük, hogy a könyv töredéket – az itt közölt bevezetőt és a Marx-fejezetet, valamint egy teljes Kierkegaard-fejezetet, s egy fél Nietzsche-t – megtalálta édesanyja számítógépén, s publikálásra eljuttatta nekünk.

Két új irodalmi műfaj jelent meg annak idején Athénban: a tragédia és a metafizika. Mindkettő európai műfaj. A tragédia korábban született, mint a metafizika, s a modern időkben korábban is halt ki. Előbb „szomorújáték” lett belőle, később pedig „színdarab”. A metafizika is úgy hal ki, mint a tragédia, azaz: a kor nem vevő rá. Minden előítélet ellenére a filozófia ugyanúgy egy közönséghez szól, mint a tragédia. S ha nincs rá szükséglet, akkor ki kell halnia. Ahogy a színházaknak szükségük van színdarabokra, úgy az egyetemi tanszékeknek a filozófiára. Tehát van kereslet, de a kérdés az, hogy mire.

Az a majd' két század, amelyről ebben a szemeszterben szó lesz, hasonlít a tragédia „szomorújáték” korszakához. A filozófia, legalábbis legfőbb képviselőiben, hű marad a filozófia hagyományos alapszerkezetéhez, ami eddig sem csupán metafizikai rendszereket jellemzett. Azaz, megtartja, megőrzi a filozófia „alapállását”: az empirikus és a transzcendentális sík megkülönböztetését. Megkülönbözteti azt, amit tudhatunk, megismerhetünk, attól, amit elgondolhatunk, amin spekulálhatunk. Még akkor is, ha ezzel nincs tisztában, „ha nem tudja, de teszi”. Minden filozófus Szókratészről Hegelig eddig vallotta, hogy a filozófia mindenekelőtt, mindenek felett gondolkodás.

A 19–20. század filozófiájából egyrészt nehezebb, másrészt könnyebb szelektálnom, azaz kiválasztanom azokat a filozófusokat, akikről részletesebben szeretnék beszélni, vagy beszélni akarok egyáltalán. Inkább a 20. századra fogok koncentrálni, mert itt, szerintem, több az önálló gondolkodó, mint a 19. században, a radikális filozófiát leszámítva. Ami „objektíve” szelektál közöttük, az – a megkerülhetetleneken kívül – nagyjában a pozíció és a divat. Az idő, a történelem itt már nem szelektál, nincs konszenzuálisan elfogadott kánon. Ez nehezebbé teszi az „objektív” szelekciót. Ugyanakkor könnyebbé a szubjektív szelekciót. Könnyebben mehetek saját filozófiai ízlésem után. Így, amennyiben megkérdezitek, hogy miért erről, miért nem amarról a filozófusról beszéltem többet, előre megmondom, hogy azért, mert én jobban szeretem, fontosabbnak vagy befolyásosabbnak tartom.

Továbbá nem beszélek külön szakmákról a filozófián belül. A logikát már eddig is elhanyagoltam, most aztán egyáltalán nem fogok foglalkozni vele. A mai logikában több a matematika, mint a filozófia, s a matematikához nem értek. Nem beszélek azokról a filozófusokról sem, akik szemében a filozófia problémamegoldással foglalkozik. A problémamegoldás is gondolkodást igényel, de nem spekulatív gondolkodást. Az egyes, elszigetelt problémáknak lehet megoldásuk. A spekulatív gondolkodás is kérdésekre keresi a választ, valamint többnyire olyan kérdéseken gondolkodik, melyekre nem lehet végső választ adni, vagy pedig számtalan végső válasszal lehet kísérletezni. (Kant például ilyennek tekinti a „mi az ember?” kérdését.) Az úgynevezett analitikus filozófia manapság szemben áll az úgynevezett kontinentális filozófiával. Az előbbi számára nincs hagyomány, kivéve a problémákat, a másik számára csak a hagyomány létezik. Egymást nem cáfolják, mert a másik számukra „nem filozófia”, azaz nincs is. A régiók cáfolták egymást, s akit cáfolunk, az létezik. Ahhoz, hogy valakivel vitatkozzunk hasonló nyelvet kell beszélnünk. Ha az egyik angolul, a másik franciául beszél, nem tudnak vitatkozni egymással. A két filozófiai szöveg, az analitikus és a „kontinentális”, lefordíthatatlanok egymás nyelvére. A régiók ezzel szemben hasonló szövegeket szívtak a filozófia anyatejével, s mindegyik, a maga módján, nemcsak értelmezte, hanem használta is azokat. Mielőtt a filozófiai szöveg semmi más, mint tananyag, ahelyett, hogy útravaló lenne az életre vagy akár trambulín, amelyről a mély vízbe ugorhattok, akkor baj van a filozófiával. (Tapasztalhattátok, hogy sokszor tettem fel nektek a kérdést: erről vagy amarról mi a véleményetek?)

A 19–20. században a filozófus státusza is megváltozott, legalábbis részben. A változás Németföldön már korábban is megkezdődött. A 19. században tipikussá vált, legalábbis Németföldön, hogy a filozófus egyetemi tanár. Mondhatnátok, hogy a középkori filozófusok közül is többen tanítottak egyetemeken, de nem ez határozta meg társadalmi szerepüket, hanem a szerzetesrend, melynek tagjai, vagy a király, akinek protezsáltjai voltak, vagy éppen az orvoslás, amit gyakoroltak. A 19. században, elsősorban Németföldön, de más országokban is, a filozófia polgári foglalkozássá szelídült, s a filozófus, mint egyetemi tanár, jómódú polgárrá, illetve értelmiségivé lett, nem kevés befolyással. A filozófia egyre kevésbé volt veszélyes, inkább befogadottá lett. Ha egy filozófusnak problémái támadtak a hatóságokkal, akkor ez politikai szereplése, esetleg vallása miatt, s nem filozófiája miatt történt. Így történt ez a 20. században a felvilágosodás szülőhazájában, Franciaországban, ahol az egyetemi tanári „foglalkozás” sosem vált olyan általánosan elfogadottá, mint Németföldön, ahol a szabadon lebegő értelmiségnek kitüntetett szerep jutott, vagy Angliában, ahol még mindig befolyással rendelkeztek a felsőház tanult tagjai.

Ezt a polgári elfogadottságot majd csak az ideológia fegyverével felszerelt diktatúrák fogják pusztán illúzióvá változtatni. Nekik köszönhető, hogy, a türelmi idő lejártával, a filozófia egyszer csak újfent veszélyessé vált. Ennek korai örülni, mert nem mindig ugyanarra vált veszélyessé.

A jelentősebb német és francia egyetemi tanárookra vagy „szabadon lebegő” értelmiségiekre csak később keríték sort, előbb azokra, akik filozófiájukkal tömeghatást értek el, akik megváltoztatták a kor gondolkodását általában. Ők voltak koruk nagy radikális filozófusai: Marx, Kierkegaard, Nietzsche és Freud. Sajnos, Freudot nem tudom Nektek egy filozófiatörténet keretében érdemben bemutatni, mivel ez magával vonná a pszichoanalízis értelmezését, amit másutt megtettem, de amire itt nem vállalkozhatok. Az előbbi három radikális filozófusnak szentelem e szemeszter első három előadását.

Még egy megjegyzés. Miután nem rendszeralkotókról lesz ezentúl szó, el fogok térni az eddig megszo-
kott előadás-szerkezettől. Többnyire nem fogok egy művet végigkísérni, mivel többnyire nincs is ilyen. Tartózkodni fogok túl általános kijelentésektől is, s mindig konkrét művekre fogok hivatkozni. Nem akar-
lak bombázni benneteket saját értelmezéseimmel, bármennyire nehezemre esik is ez az önmegtartóztatás. Azt szeretném, ha Ti értelmeznétek.

Radikális filozófia I.: Marx

Kedves Hallgatóim!

Miért éppen Marx?

Marxot hosszú ideig nem tekintették filozófusnak, hanem politikai gondolkodónak, illetve közgazdásznak. Korsch és Lukács voltak az elsők, már a 20. században, akik elsősorban a filozófust látták benne. Magam részéről cseppet sem tagadom Marx nagy teljesítményét a közgazdaságtanban és két politikatörténeti munkájában (*Osztálybarcok Franciaországban*, *Luis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*), de a filozófiatörténet keretei között nem tudok ezekről beszélni. Előrebocsátom azonban, hogy Marx nem csökkenő befolyását filozófiájának köszönheti. A tudományos teljesítmény cáfolható. Ha egyszer megcáfolták, túl is lépnek rajta, ha viszont igazolják, akkor hamarosan közhellyé válik. A filozófia azonban, mint Ti ezt már régen tudjátok, megcáfolhatatlan, azaz annyian cáfolhatják, ahányan akarják, de ez nem árt neki. Azt is tudjátok, hogy ezt a csodálatos keljfeljancsi-képességet mindenké-
előtt az empirikus és transzcendentális szféra megkülönböztetésének, külön kezelésének köszönheti. Így Marx esetében is. Ahol ez nem történik meg, ott gazdaságtani fejtegetésekkel van dolgunk, s ezekre nem fogok kitérni.

Marx filozófiájának középpontjában a „nagy elbeszélés” áll, a Condorcet- és Hegel-féle nagy elbeszélések finom összehangolásában. Ez az összehangolás különböző művekben, különböző módon történik. Nagy szerepet játszik benne a Feuerbach gondolatmenetében fontos helyet betöltő elidegenedés fogalma, továbbá a Hegel értelmezte külsővé válás és eldologiasodás (pozitivitás) fogalma, s mindezek dialektikus értelmezése. Nem kell Nektek mondanom, az említettek kivétel nélkül transzcendentális kategóriák.

A következő Marx-művekben kerül sor ezeknek a kategóriáknak az értelmezésére. Időrendben: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*; a *Feuerbach* című fejezet *A szent család* című könyvből; *A kommunista kiáltvány*; *Bevezetés a politika gazdaság bírálatához*; *A tőke* első kötete; *A gothai program kritikája*.

Miután megemlítettem a *Feuerbach* című fejezetet, még beszélnem kell néhány szót Feuerbachról s Marx híres 11 Feuerbach-téziséről.

Feuerbachnak igen nagy szerep jutott a hegeli rendszer s általában a metafizika felbomlásában. Mondhatnám azt is, hogy ő volt ebben az első mozgó. Két vonatkozásban is. Egyrészt azzal, hogy az empirikus, érzéki embert, s annak tapasztalatát állította a filozófia középpontjába, másodsorban azzal, hogy megalkotta, illetve újraértelmezte a „nembeli lényeg” („*Gattungswesen*”) fogalmát. *A kereszténység lényege* című úttörő munkájában az „elidegenedés” jelenségét állította középpontba. Azt fejtette ki, hogy Isten, illetve Krisztus képében az ember elidegenítette magától saját lényegét, s így saját lényegét imádja a Másikban, Istenben, Krisztusban.

Megjegyzem, hogy Feuerbach jól destruál, de rosszul konstruál. Így eshetett, hogy mindazok, akik ifjúkorukban hatása alatt álltak (Marx, Kierkegaard, Wagner, Nietzsche), hamarosan elfordultak tőle. Minden fiatalnak, jegyezte meg később Marx, át kell kelnie a tűzpatagon (szóvicc, Feuerbach annyit jelent, hogy tűzpaták), de aztán maga mögött kell hagynia. Így is történt minden esetben. Marx a 11 Feuerbach-tézisben Feuerbach emberképének passzivitását kritizálja, az aktivitás filozófiáját állítva ezzel szembe. A joggal elvetett hegeli rendszerben azonban az aktivitásnak jutott elsőrendű szerep. Marx szemében ez nem visszafordítható.

Marx Károly szobra az egykor róla elnevezet Közgazdasági Egyetem aulájában. 1959-től 2014-ig állt ott.

A 11. tézis szerint a filozófusok a világot eddig csak magyarázták, nekünk az a dolgunk, hogy megváltoztassuk.

Kedves Hallgatóim, hadd kezdjem az elején!

Marx filozófiát hallgatott az egyetemen, és diszsertációját Démokritosz és Epikurosz filozófiájának különbségéről, tehát filozófiai témából írta. Erre az érdekes írásra nem tudok kitérni. A Rajna-vidék rövid demokratikus korszakában ifjú liberális demokrata újságíróként működött. A demokratikus epizód felszámolása után emigrációba kényszerült. Első, általam most bemutatott, munkáját Párizsban írta, ezért nevezik *Párizsi kéziratoknak*. Végül Londonba költözött, s ott is élt haláláig. Eleinte nagy szerepet játszott pályájában Engels, egy fiatal, briliáns német, illetve angol tőkés. Ő hívta fel Marx figyelmét a gazdaságtan fontosságára, a kapitalizmusra, s maga is fontos szociológiai munkát írt ebben a témakörben a munkásosztály helyzetéről Angliában. Engels szellemi hatása Marxra ezzel véget is ér, de mindvégig legjobb barátja, mecénása,

hódolója és „harcostársa” maradt. Mivel a filozófia történetében eddig sem személyes jóság és nagylelkűség volt az elemzés tárgya, Engels dilettáns filozófiai műveire nem fogok sort keríteni.

Kezdem tehát a csak a 20. században közreadott *Párizsi kéziratokkal*.

A kéziratok jelentős része gazdasági fogalmakat értelmez, főleg Ricardo nyomán. Én csak a két filozófiai tartalmú kéziratot fogom röviden ismertetni. Az egyik címe *Az elidegenedett munka*, a másiké *Magántulajdon és kommunizmus*.

Ebben a két fejezetben három gondolat vonul végig, s ezeket kapcsolja össze a szerző. Az egyik a kapitalizmuskritika, a másik az emberi lényeg és annak elidegenedése, a harmadik a történelmi haladás értelmezése.

Kezdem a „nembeli lényeggel”, azaz miben különbözik az ember az állatvilágtól?

Mi teszi az embert emberré? A munka, a gondolkodás, a társadalmiság, az univerzalitás, a szabadság. A munkatevékenység teleologikus, azaz az

ember kitzúz egy célt, megkeresi az eléréséhez szükséges eszközöket, majd a célt megvalósítja. Az ember gondolkodásában önmagát is a gondolkodása tárgyává teszi (azaz a hegeli öntudat). Továbbá a társadalmiság, mivel az ember, mint Arisztotelész írta, „zoon politikon”, azaz politikai (társadalmi) lény, csak társadalomban tud elkülönülni is. Az ember továbbá univerzális, azaz nem egyfajta tevékenységre van programozva, hanem mindenfajta tevékenységre. Végül az ember a szépség szabályai szerint is tud alkotni.

A kapitalizmuskritika elsősorban a munkatevékenység elidegenedésének elemzésére összpontosít. A munkás elidegeníti munkáját a tőkének. A magántulajdon nem más, mint elidegenedett és kisajátított munka. Saját emberi lényege az, amit a munkás elidegenít magántulajdon formájában, így saját lényege uralkodik felette. (L. Feuerbach: „Isten, a mi elidegenedett lényegünk, előtte borulunk le.”) A munkás munkájában magán kívül van, csak munkáján kívül van magánál. Azaz, amikor nembeli tevékenységét gyakorolja, akkor nincs magánál, mikor „állati tevékenységet” végez, azaz eszik, iszik, szeretkezik – akkor van magánál.

Nos, ezt a gondolatot Marx kiterjeszti az emberiség egész történetére. Az emberi nem, az emberiség gazdagságát a munka teremti. A nembeliség egyre gazdagabb lesz szükségletekben, s e szükségletek kielégíthetőségében. Ahogy a társadalom egyre gazdagodik, úgy szegényedik el az egyén, aki ezt a gazdagságot teremti és újrateremti. Egyszer inkább nő a szakadék az elidegenedett emberi lényeg, azaz a társadalmi gazdagság, s az ezt a gazdagságot teremtő egyének szegénysége, nincstelensége között. S ez nem csupán anyagi, hanem szellemi elidegenedés is.

Ezen a ponton megjelenik a jövő víziója is. Azaz Marx a történelmet, Hegellel szemben, Kant módjára, egy ígéretes jövő felé „meghosszabbítja.” De Kanttal szemben nem mint valamit, amiben reménykedhetünk, hanem mint valamit, amit tudunk. Marxnál a történelmi szükségszerűség gondolata már itt is megjelenik, holott itt még nem beszél olyan társadalmi törvényekről, amelyek természet-törvényként működnek, csak arról, hogy valamilyen okból, módon a történelem végéhez értünk, s most következik az igazi történelem. Az „igazi történelem” a magántulajdon megszüntetésével kezdődik. Ennek eredője a kommunizmus. Az igazi történelem tehát a kommunizmus történelme lesz, s végső soron az elidegenedés megszüntetéséhez, az egyes embernek a nembeli lényeggel való egyesüléséhez fog vezetni. Ha Kanttal gondolkodunk, akkor ez transzcenzus, a természet és a szabadság

egyesülésének víziója, de nevezhetjük az ezeréves birodalom szekuláris változatának is.

Kedves Hallgatóim, Ti már a legelső szemeszter óta tanúi vagytok annak, hogy minden utópia kiindulópontja, elengedhetetlen feltétele a magántulajdon megszüntetése. Már Ovidius aranykorában sincs magántulajdon. Kérdezem Tőletek: miért gondolták jelentős filozófusok szinte az egész filozófiatörténet során, hogy a földön minden rossznak a magántulajdon az oka, vagy legalábbis egyik oka? (Marx különben egy helyen megkülönböztette a magántulajdon negatív és pozitív megszüntetését. Negatív megszüntetés az egyszerű kisajátítás, pozitív megszüntetés a köztulajdon kialakulása.)

Kedves Hallgatóim, mint láthatjátok, a vízió keszen áll. Marx már tudja, mit kell igazolnia, hogy már most is kezében tartja a „történelem titkának kulcsát”, de még nem tudja, hogyan kell a jövő kapuját ezzel a kulccsal kinyitni. Ehhez két dologra van szüksége: tudományos bizonyítéokra és a jövő „hordozóira”. Mindkettőt meg fogja találni, mivel egy jó filozófus mindig megtalálja azt, amit keres.

Az első választ, amit Marx sosem fog maga mögött hagyni, a már említett Feuerbach-fejezetben olvashatjuk.

Ebben a fejezetben fejti ki Marx a materialista történelemszemléletet, amit később „történelmi materializmusnak” neveztek. Hegel történetfilozófiáját Marx – saját szavaival – „talpára állította”, amennyiben az ő történetében a *világszellem* helyét a *termelési viszonyok*, illetve a *termelési mód* foglalja el.

Mi az, amiben Marx Hegellel osztozik? Történetfelfogása egy „nagy elbeszélés”. Egyetemes történetről, világtörténelemről beszélnek mind a ketten, s ez a történelem előre halad. Méghozzá el- lentmondásokon, konfliktusokon keresztül. A történelem csúcspontja a jelen, azaz a polgári, kapitalista társadalom. Marx is megismétli a hegeli logika egyik fontos, általatos már ismert gondolatát a mértékviszonyok csomópontjairól. Ezek a csomópontokon csapnak át a mennyiségi változások minőségi változásba, azaz itt hirtelen, megváltozik a történet alanya, tárgya, ebben az esetben a történelmi korszak. Végül Hegel számára is szükségszerű a történelmi haladás, a világszellem útja. Aki ezt a szükségszerűséget felismeri, az a jövő, azaz a történelem hőse. Végül pedig mind Hegel, mind Marx, a történelmi fejlődés csúcspontjának tartják a polgári (kapitalista) társadalmat, s ugyanakkor éles kritikussai ugyanennek a társadalomnak.

Mi az, amiben Marx Hegeltől különbözik? Vegyük csak sorra. A világtörténelem nála is előre halad, s szintúgy ellentmondásokon, konfliktusok-

kon keresztül. Nála is a történelem csúcspontja a modern társadalom. Ez az utolsó osztálytársadalom. Míg azonban Hegelnél a „történelem vége” annyit jelent, hogy a történelem elérte célját, s így újabb minőségi ugrás nem következhet, Marxnál a tőkés termelőmód azért a legfejlettebb termelési mód, mert egyedül ez ad lehetőséget egy új, végső minőségi ugrásra, a magántulajdon megszüntetésére, s ezzel a történelem bevezetésére. Marx számára a történelmi haladás ugyanolyan szükségszerű, mint Hegelnél, de más a szükségszerűség hordozója. Mindketten egyszerre látják a polgári társadalmat (a kapitalizmust) az eddigi történelem csúcspontjának, s ugyanakkor számos emberi érték elpusztítójának. Csakhogy Hegel szerint, bár a nagyobb bajokon kell segíteni, de a polgári világot változtatni (egy jobb irányba) nem lehet, Marx szerint a világ megváltoztatása a feladat. Míg Hegelnél az állam „isten útja a történelemben”, Marx szerint az államnak a magántulajdonnal együtt el kell halnia. Ahogy Marx *A hegeli államjog bírálatában* írja, az államok mind államok, legyenek azok köztársaságok, királyságok, egyre megy, a szabad állam önellentmondás, ahogy a politika emancipációja is az, mivel az igaz, az emberi emancipáció a tőke uralma alól való felszabadulás. Hegel szerint a legjobb, amit tehetünk, világunk megismerése, s akkor tudunk rajta változtatni, s ki is tudunk a valósággal egyezni. Marx szerint is alapvető a világ megismerése, megismerni annyi, mint felismerni, hogy mi az, ami a történelmet mozgatja, s ha ezt felismertük, akkor már meg is tudjuk a világot változtatni (a 11. Feuerbach-tézis).

Tehát mi az, ami a történelmet mozgatja? S miért éppen most tudjuk ezt a mozgóerőt felismerni?

Mi mozgatja tehát a történelmet? Van-e a történelmi haladásban független változó? Mi határozza meg végső soron egy-egy társadalom szerkezetét? A társadalmi termelés – válaszolja Marx, tehát a gazdasági viszonyok. Miért tudjuk ezt mi éppen most felismerni, miért nem ismerték fel soha a hosszú emberi történelem folyamán, holott mindig a gazdaság határozta meg a társadalom szerkezetét? Azért, mert a tőkés társadalmi viszony meghatározta viszonyok előtt egyetlen társadalom sem volt „tisztá társadalom”, minthogy a természeti faktor, többek között öröklődés formájában, döntő szerepet játszott bennük. A szabad római szabadnak és a római rabszolga rabszolgának született, a földesúr földesúrnak, a jobbágy jobbágnak, a polgár polgárnak. Azaz a személyes függőségi viszonyok eltakarták a gazdasági viszonyokat. A tőke és a munka viszonya ezzel szemben tiszta társadalmi viszony. Vagy, ahogy Marx találóan fejezi ki magát:

a tőkés világban az embernek véletlen viszonya van osztályához. A munkaviszony szerződéses viszony. Egy munkás meggazdagodott fia többé nem munkás, egy elszegényedett tőkés többé már nem tőkés, akármi is volt korábban, s akárki is volt az apja. A földjétől megfosztott paraszt többé nem paraszt. Kiderült tehát, azaz felismerhető lett, hogy a társadalmi viszonyok lényegében gazdasági viszonyok. (Így születhetett meg éppen akkor, amikor megszületett, Smith és Ricardo politikai gazdaságtana is.)

Marx történetfilozófiájában a „termelőerő” a független változó. A termelőerők határozzák meg a termelési viszonyokat. Nos, e kettő együtt (termelőerők és termelési viszonyok) képezik az úgynevezett „termelési módot”, azaz a gazdaságot. Ez, a maga részéről, meghatározza a társadalmi viszonyokat, a politikai és más intézményeket. Mindezek alapján Marx a következő termelési módokat különbözteti meg (nem mindig egyformán, de alapjában) ázsiai termelési mód, rabszolgatartó termelési mód, feudális termelési mód és tőkés termelési mód.

Marx hangsúlyozza, hogy a termelőerők fejlődésében a termelőeszközök játsszák a független változó szerepét. Mivel feltehető, hogy egy kapa nem termel önmagánál jobb kapát, ez mégis csak a termelőerő „másik szereplőjének”, a munkálkodó, gondolkodó, ügyeskedő embernek teljesítménye lehet. Azé a bizonyos tudásé, amit „know-how”-nak, azaz „tudni, hogyan”-nak neveznek. Röviden: Hegeltől visszajutottunk Condorcet-hoz: az emberi tudás gyarapodása a társadalmi fejlődés, a történelem motorja. Azzal a marxi gondolattal, hogy egy társadalmat, annak fejlettségét, abból lehet megítélni, hogy milyen eszközöket használtak. Egy mai antropológus vagy archeológus is lényegében egyetértene vele. Ebből azonban nem következik, hogy ezeket tartanak a történelmi fejlődés végső hajtóerejének.

Az a bizonyos „végső soron” azonban több kaput hagy nyitva, közöttük a főkaput. Mert vajon mi, Marx szerint, az első történelmi tett? Új szükségletek teremtése. Mikor a termelő tevékenység, azaz a társadalmi munka nemcsak meglévő szükségletek kielégítésére termel (mondjuk kutatás és a szomjúság enyhítésére), hanem valamit létrehoz, ami eddig nem létezett, s ezzel egy új szükségletet termel az új termék számára. A társadalmi fejlődés valóban új szükségletek megteremtéséből olvasható le, ahogy a haladás (fejlődés) tempója is. Ebben a gondolatban visszatér a *Párizsi kéziratok* „nembeli lényeg” értelmezése. Emlékezték: társadalmiság, sokoldalúság, munka, gondolkodás, szabadság. Hogy a „munka” és a „termelés” nem azonos fogalmak, arról a későbbiekben még lesz szó.

Kedves Hallgatóim! Ti mindebből még mindig nem tudtátok meg, hogyan működik Marx szerint a társadalmiság motorja. Dialektikusan. Egy termelési mód termelési viszonyai egy ideig előnyös teret biztosítanak a termelőerők fejlődésének. Azonban eljön az a pont (csomópont), ahol, illetve amikor, a termelési viszonyok egyre inkább akadályozzák a termelőerők további fejlődését. Ilyenkor a termelési mód összeroppan; elpusztul, néhol magával rántva a termelőeszközöket is. Végző soron azonban ebből a lepusztult világból egy új termelési mód fog kiemelkedni – mivel a „tudni, hogyan” teljesen nem vész el –, mely megint teret ad a termelőerők további fejlődésének, amíg azok nem érik el újra a fejlődés olyan fokát, hogy össze kell ütköznük a termelési viszonyokkal. És így tovább, nem a végtelenségig, hanem a tőkés termelési módig, ahonnan, persze, nincs tovább, mivel eljutunk a kommunizmusig, a történelem végéig, ahol sosem ismétlődhet meg a termelőerők és termelési viszonyok konfliktusa.

A termelőeszközök, persze, csak akkor tudnak harcolni, ha emberek harcolnak velük vagy értük, akár tudják ezt, akár nem. Az egyik termelési mód tagadásához, s egy másik helyére állításához, szükség van egy szubjektumra, a konfliktus hordozójára és kihordójára. Különben a konfliktus vége minden termelőerő elpusztulása lenne. Ez Hegelnél is emberek dolga. legalábbis *A szellem fenomenológiájában*, még ha azok az emberek a világszellem kivitelezői is. Mint az úr–szolga-viszony esetében vagy a francia forradalomban. Kedves Hallgatóim! Ajánlom, olvassátok el ezt a *Feuerbach* című fejezetet.

Marxnak azonban most nem egyes esetekre, hanem egy általános esetre volt szüksége – egy transzcendentális elméleti eszmére, mely gyakorlati eszmeként is mobilizálható. Marx ezt a kérdést már *A kommunista kiáltványban* is élére állította.

Marx és Engels együtt jegyezték ezt a pamfletet, mely eredetileg *A Kommunista Párt kiáltványa* címet viselte, s Marx igen ritka politikai tevékenységének megnyilvánulása volt. Az Igazak Szövetsége, majd később a Kommunisták Szövetsége egészen feloszlásáig Marx védnöksége alatt állt. A forradalom leverése után Londonba költözve, Marx ideje nagy részét nem a tribünön, hanem a British Museum könyvtárában töltötte.

A kommunista kiáltvány, mint említettem, egy pamflet, s szélesebb közönséghez szólva, filozófiailag kissé pongyolán, de nagy retorikai erővel fogalmazta meg szerzője gondolatait. Mint minden pamfletnek, ennek is a mozgósítás volt a célja. A „világ proletárjaihoz” szólt, azaz egy fiktív közönséghez, mondhatnám, a világproletariátus transz-

cendentális eszméjéhez, ami elgondolható, bár nem tapasztalható. A tényleges megszólított Európa különböző országainak munkásosztálya, s kisebb mértében Amerika számos szocialista közössége volt. (Hogy ne szocialistának, hanem kommunistának azonosítsák magukat, az Marx akkori jó barátja, Moses Hess ötlete volt.) A megszólítás körülménye az akkoriban Európa több országában, többek között Magyarországon zajló, utópikus reményeket gerjesztő, radikalizmusnak utat nyitó 1848-as polgári forradalom. Ezt Ti Petőfi verseiből ismeritek.

A pamflet felépítése igen jól szolgálta a harcra való biztatást. Ehhez tartozott a megszólítottak eszméinek, szervezeteinek elterjedése, ereje, azaz a győzelem esélyei („Kísértet járja be Európát, a kommunizmus kísértete”), továbbá a megszólítottak projektjének belehelyezése a világtörténelemben (erről beszélek majd kissé részletesebben). Majd a polgári, tőkés világ, elsősorban a modern gazdaság, azaz a modernség értelmezése (már teljesítette történelmi küldetését). Végül az árutermelő társadalom és kultúrájának kritikája (minden, ami szilárd, folyékonyvá válik, széthullik, a család, a hagyományos értékek eltűnnek). A proletárnak nincs családja és nincs hazája. Közületek annak, aki ismeri a magyar költészetet, idézem: „Haza csak ott van, ahol jog van, s a népnek nincs joga”. Mindebből (tehát a történelem törvényeiből, a tőkés termelőviszonyokból és a proletariátus szükségleteiből) szükségszerűen következik a proletárforradalom s annak győzelme. A győzelem világtörténelmi győzelem lesz, mivel a proletariátus nem szabadíthatja fel önmagát anélkül, hogy az egész emberiséget fel ne szabadítaná.

Azaz az utópia, hogy Kantra hivatkozzak, mint az „Ész eszméje”, itt elsősorban a regulatív gyakorlati eszme szerepét tölti be, csakhogy nem egyének moráljára, hanem egy embercsoport forradalmi tetteire vonatkoztatva. Mikor az Ész, azaz az utópia, teoretikus eszméjéről beszél (hogy néz ki az a társadalom, melyért forradalmat vívunk) Marx vagy messianisztikus általánosságokban fogalmaz, mint az elidegenedés megszüntetése, az igazi történelem, vagy igen problematikus modelleket tervez egy Morus vagy Fourier szellemében, melyekre, ha időnk engedi, majd később sort fogok keríteni. Ami mindig következetes és bizonyosan bekövetkező: a magántulajdon pozitív megszüntetése, a termelőeszközök társadalmassítása és az állam „elhalása”.

A kommunista kiáltványban Marx és Engels egy „minimális programot” válaszol fel, azaz a proletárforradalmat közvetlenül követő intézkedésekről beszél, melyek leginkább a jóléti állam intézményeire emlékeztetnek. Ami a „proletariátus diktatúráját”

illeti, ez az akkori francia szocialisták kedvenc projektjeként kerül, szerintem összesen háromszor, s *A tőke* után egyszer sem, Marx szótárába, akit a politika egyre kevésbé érdekelt.

Kedves Hallgatóim, ígéretemhez híven visszatérek a „nagy elbeszéléshez”. Egy pamfletben ennek is drámaian kell kezdődnie. Nem a termelők és termelési viszonyok prózai összeütközésével, hanem egy igazi drámával: az osztályharcokkal. Minden társadalom története (a fiktív őskommunizmus, azaz az aranykor kivételével) osztályharcok története. Ezek után Marx felsorolja a drámai összeütközéseket történetfilozófiája alapján. Azonban egy különbséggel. Nem kizárólag a termelőket, illetve a termelőmódot képviselő „osztályok” harcát említi, mint földesúr és jobbágy (lásd Engels érdekes könyvét a német parasztháborúról), hanem olyan osztályharcokat is, melyek (gazdaságilag nézve) az akkori termelési mód oldalán álltak, mint a patríciusok és a plebejusok konfliktusait Rómában. Mi körül folyt akkor a harc? A jogok, a politikai szabadság körül, tehát olyan ügyek körül, melyeknek a proletariátus végső harcában, Marx szerint, már nem volt jelentőségük. (Ezt módosította még a 19. században az akkor megjelenő német szociáldemokrácia, azonban ennek bemutatása nem a filozófiai történet fővonalába tartozik).

A következőkben Marx lényegében ugyanazt fejt ki, mint amit Ti már ismertek a *Párizsi kéziratokból* és a *Feuerbach* című fejezetből. De, egy hangsúlyeltolódás miatt, mégsem ugyanazt. Most ugyanis a radikális változást, a forradalmat hordozó szubjektum kerül a történet középpontjába. Azok a szubjektumok, akik a konfliktusokat kihordják, a történelmi drámák főszereplői. A *Kiáltvány* az utolsó felvonás főszereplőjét, az emberiség felszabadítóját, kora messiását szólítja meg: a te feladatod a végső megváltás, ne késlekedj, tedd ezt meg! (A 20. század számos jelentős gondolkodója szerint Marx a bibliai megváltáselméletet szekularizálta. Szerintem, hogy Hegellel szóljak, inkább egyfajta szintézisről van szó, az akkor domináló mechanikus tudományok, a politikai gazdaságtan, a hegeli dialektika, a filozófiai utópiák és a messianizmus teljesen eredeti, egyedülálló szintéziséről. Ha másból nem is, de Marx szótárából, kategóriarendszeréből is inkább erre kell következtetnünk. Kedves Hallgatóim! Ti ezt hogyan látjátok?)

Mivel a megváltás késlekedett, Marx gondolkodásának fő iránya másfelé vezetett. Ifjúkora eszményeit azonban, mint látni fogjátok, sosem tagadta meg.

Ez a „fő irány” már a *Párizsi kéziratok* óta jelen volt Marx gondolkodásában, de a forradalmi hul-

lám elülte után központi helyet foglalt el. Ez a politikai gazdaságtan, annak kritikája, különösen a modern, árutermelő tőkés viszonyok értelmezése, elemzése. Amúgy is egy olyan korba léptünk, mikor csak a tudománynak, még hozzá az empirikus, vagy annak képzelt, tudománynak volt tekintélye. Marx is egyre inkább tudósaként értelmezte önmagát, munkáját pedig empirikus tudománynak, mint nem sokkal később Freud a pszichoanalízist. Ismétlem, hogy bár munkája tele van a közgazdaságtudomány szempontjából kitűnő értelmezésekkel, s az ezekből folyó bevált prognózisokkal (mint a tőke centralizációja, a mezőgazdaság kapitalizálódása vagy a globalizálódás), ezek ma már közhelyek, s Marx halhatatlansága nem ezeknek a felfedezéseknek, hanem filozófiájának köszönhető. Azoknak a prognózisoknak, amelyek nem váltak és nem is válhatnak valóra.

Már *A kommunista kiáltvány* esetében is látható, hogy Marx gondolatmenete logikailag sérülékeny. Már az indító főtétel – „Minden társadalom története osztályharcok története.” – sem evidens, sem nem verifikálható. Erre Marxnak nem is volt szüksége, minthogy a tétel a teoretikus, regulatív eszme szerepében lép fel, s így nincs is szüksége verifikációra, csak arra, hogy lehetősége elgondolható legyen. Ennek a kritériumnak meg is felel. Viszont mihelyest Marx a tőkés termelési viszonyok kialakulásának és elpusztulásának, dialektikus túlhaladásának kérdését érinti, a hangsúly a szükségszerűségekre esik. Meg van győződve arról, hogy a kommunizmusban megőrződnek a tőkés társadalom által kifejlesztett termelők, az anyagi gazdagság, tehát mindaz, ami lehetővé tette a tőkés termelési viszonyok tagadását, az egyik termelési módról a másikra való szükségszerű váltást. Ez a szükségszerűség, Marx szerint, nem logikai, hanem „természeti”, minthogy a társadalmi törvények természet-törvényekként hatnak. Működésük olyan feltétlen, eredményük olyan elkerülhetetlen, mint ahogy az iránytű északra mutat.

Mint már említettem, Marx tudósaként tudta magát, aki felismerve a szükségszerűséget, annak a szolgálatába áll, de mint filozófus, tudjuk, csak magyarázhatja a világot. A forradalom hordozóinak, szubjektumának kell ezt a szükségszerűséget felismernie, s azt is tudjuk, hogy ezzel a tudománnyal felszerelve fogja ez a „hordozó” (a proletariátus) a világot megváltoztatni. (Több mint fél évszázad múlva Lukács György a *Történelem és osztálytudat* című alapkönyvében Marx e gondolatát, illetve elméletét a proletariátus „hozzárendelt tudatának” fogja nevezni.)

E rövid bevezetés egy furcsa történet kiindulópontja. Minél inkább tartotta magát Marx empirikus tudósna, s a klasszikus politikai gazdaságtan kritikáját empirikusan verifikálható gazdasági elméletnek, kategóriái annál több filozófiai tartalommal telítődtek meg. Ugyanakkor, amikor hagyományos filozófiai kérdéseket érint, amit egyre ritkábban tesz, ugyanannyira leegyszerűsíti a filozófiai alapkérdéseket, s az ezekre adható választ, mint Feuerbach.

A *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához* című könyv bevezetésére gondolok. Legszívesebben mellőztem volna Marx-előadásomból ezt az előszót vagy bevezetést, de nem tehetem, mivel Ti úton-útfélen találkozni fogtok velem, ha Marxhoz vezet az utatok.

Nos, ebben a bevezetésben Marx azt írja, hogy a lét határozza meg a tudatot, nem a tudat a létet. Röviden: ha ennek az állításnak az értelmére kérdezünk, bajban vagyunk. Egyetlen filozófus sem állította, hogy a tudat határozza meg a létet, bármit is értettek ezeken a fogalmakon. Descartes is „csak” annyit mondott, hogy gondolkodásunk a mi egyéni létünk, létezésünk bizonyítéka. Egy pillantást kell csak vetni Hegel *Fenomenológiájára*, hogy beláthassuk: ez a *bon mot* rá sem vonatkoztatható.

Hogy a lét elsődleges az egyéni tudathoz képest, mindennapi közhely. Ezt fejezi ki a német nyelv is. *Sein = lét, Bewusstsein = tudat*, azaz a tudat létezésem tudata. Mit jelent azonban az, hogy „meghatározza”? A tudat létét létünk valóban meghatározza (*Bewusst/sein*), azaz, ha nem létezőnk, akkor tudatunk sincsen. Azonban a tudat tartalmát vajon meghatározza-e, tehát meghatározza-e az is, amit tudunk, azonfelül, hogy létünkéről tudomásunk van? Mondhatjuk nyugodtan, hogy semmiképpen. Itt Marx egy evidenciát ismételt meg egy evidensen hamis állítással egybekötve. Ehhez az egybekötéshez azonban szüksége van, amikor egy lépéssel továbbmegy. Hasonlóképpen, írja, a társadalmi lét határozza meg a társadalmi tudatot. Ha ezzel azt mondja, hogy egy ember tudása, hitei, meggyőződései, erkölcsé mindig annak a világnak általános hit- és tudásvilágában alakulnak, melyekbe az ember beleszületett (Heidegger azt mondja „*in der Welt sein*”), akkor ez egy fontos és termékeny feltételezés. De Marx valami másról beszél itt, jelesül az egyes történelmileg kialakult világok szféráinak egymáshoz való viszonyáról. S itt visszatér (szóhasználatában is) a hagyományos metafizika épületének metaforájához. Megint van pince, első emelet, második, padlás, torony, csak az érték fordul az ellenkezőjébe, mivel az egész épület, minden emeletével, a pince okozata. Az alap a hagyományos

metafizika szellemében itt is alapoz, megalapoz. (*Grund gründet.*) Visszaáll a metafizika egyik hagyománya. Az, ami ontológiailag alapoz, logikailag is az első. Az alap: a gazdasági viszonyok. Minden társadalom alapja (mint ezt már tudjuk) a gazdasági, a termelési viszonyok s azok kifejeződése, a termelési mód. Végző soron egy társadalomban mindent a termelési mód determinál. Ezen az alapon (bázison) nyugszanak a felépítmények. Először a politikai felépítmény, majd, a második emeleten a szellemi felépítmény (vallás, művészet, filozófia és tudomány), tehát az „abszolút szellem”. Ez valóban a hegeli rendszer megfordítása, az abszolút szellem függőfalevéllel változtatása. Mint Marx már korábban is állította, ezt a struktúrát csak a tőkés termelési viszonyok tették átláthatóvá. Ami ezentúl ennek a gazdaságnak szükségszerű pusztulását illeti, azt viszont csak a proletariátus szemszögéből, tehát a történelem szubjektumának perspektívájából lehetett felismerni.

Később Marx kiveszi a természettudományt a szellemi felépítmény soraiból és a termelő erők közé sorolja, és ezzel talán elsőnek fedezi fel a modern természettudomány s a technológia összefonódását. Később ő is módosítja (ahogy első sorban Engels) a szférák közötti egyoldalú oksági viszonyt kölcsönhatássá, ahol a termelési mód „végző soron” határozza meg a többi, s mind a többi szféra „visszahat” a termelőmódra is.

Kedves Hallgatóim! Hadd hagyjuk el ezt a sokat vitatott, de sokak által máig is fenntartott elméletet, annak előrejelzésével, hogy a hegeli hierarchia megfordítása a radikális filozófusok közös ügye lett, ha mindegyiküknél másként is. Így volt ez Nietzsche és Freud esetében is, az utóbbinál még radikálisabban, mint Marxnál.

De hadd térjek rá Marx fő művére, *A tőkére*, megkerülve a fő művet előkészítő számos, néha igen terjedelmes, egyes fejezeteiben különösen érdekes munkáinak bemutatását. Néhol esetleg hivatkozni fogok egyikre-másikra. Még *A tőke* esetében is csupán annak első kötetét elemzem. Ezt még Marx adta ki, míg a második és harmadik, befejezetlen két kötet Marx halála után Engels gondozásában jelent meg, Az Engels által kiadott két kötet különben korábban íródott, mint a Marx által kiadott első, leginkább filozófiai kötet. Megemlíteném még, hogy Marx igen lelkiismeretes tudós volt, s élete folyamán egyre inkább vonakodott kiadni kezéből olyan könyvet, amellyel problémái voltak. A harmadik kötet az „osztályok” fejezet felénél véget ér. Ennek a megírását ugyanis abbahagyta.

A tőke alcíme *A politikai gazdaságtan bírálatá*. A múlt szemeszterben hallottak nyomán, gondo-

lom, azonnal ráismertek a Kant-parafrázisra. De ez nem csupán parafrázis, hanem a kanti program megfordítása is egyben. Ahogy Kant azért bírálta a tiszta Észet, mert annak hajlama van a transzcenzusra, Marx azért bírálja az angol politikai gazdaságtant, mert az megáll, s ellenáll ennek a hajlamnak.

Marx már *A tőke* első kiadásának (1867) előszavában is programot hirdet. A gazdasági folyamatok nem különböznek a természeti folyamatoktól. Mozgástörvényei ugyanúgy univerzálisak és objektívek, mint a természeti törvények (pl. a gravitáció). A véletlen eseteiktől, a pusztá jelenségektől itt is el kell vonatkoztatni, s a törvényeket legtisztább megjelenési formájukban vizsgálat tárgyává tenni. A modern tőkés viszonyok legtisztábban Angliában figyelhetők meg. Ezért is alakulhatott ki éppen Angliában a politikai gazdaságtan.

Már eddig is megfigyelhető a filozófiai projekt: a pusztá empiria elutasítása. Mikor megkérdezték tőle, hogy miben haladta túl a brit politikai gazdaságtant, melyet egy ideig, azaz egy pontig (ebben a könyvben is) követett, azt felelte, hogy az érték-többlet felfedezésével, azaz egy empirikus tapasztalati fogalmat túlhaladó transzcendentális eszme felmutatásával.

A második (1873) előszó vége felé Marx még világosabban beszél a könyv filozófiai aspirációjáról, többek között a hegeli fogalmakkal való kacérkodásról, már annyiban is, amennyiben *A tőke* első kötetének első része, Marx szándéka szerint Hegel *Logika* című művének logikáját követi, leginkább a logikai fogalmak dialektikáját. Amennyiben a hegeli dialektika nem áll meg a pozitivitásnál, hanem annak tagadását is magába foglalja, mondja Marx, akkor lényegében kritikus és forradalmi.

A politikai gazdaságtan (Marx egyik forrása) is filozófiai indíttatású, ahogy a dialektika, s végül a „kritika” is az. Marx azonban minden volt, csak nem eklektikus. Ezeket a heterogén filozófiai hagyományokat beleszötte egy nagy elbeszélés alapszövegébe vagy alapszövegébe, úgy, hogy a történet az utópiához, még hozzá egy „tudományosan megalapozott”, történelmileg szükségszerűnek tételezett utópiához vezessen.

Kedves Hallgatóim, ha azt fogjátok mondani, hogy szép, szép, de mindez elavult, s a gyakorlatban sem működött, akkor csak elismétlem Nektek, hogy ez minden metafizikai ihletésű rendszerre jellemző, legyen bár szó Platón *Allamáról*, Kant *Az örök békéjéről* vagy akár a társadalmi szerződés elméleteiről.

Kedves Hallgatóim, hadd kezdjem a forráskutatást a politikai gazdaságtan filozófiai eredetével. Azt, hogy első apostola, Adam Smith, Hume legkö-

zelebbi barátja, filozófus volt, már a múlt szemeszter óta tudjátok. Most ehhez hozzátenném, hogy a Smith-féle „láthatatlan kéz” nem sokban különbözik a Hegel elgondolta „ész cselétől”, de még a minden esetlegességen keresztül érvényesülő „vastörvényyszerűségek” sem. (Régebben ezt sorsnak, isteni elrendelésnek, végzetnek stb. nevezték, de nevezhetjük szuperkomputernek is.) Mindezekben a koncepciókban arról van szó, hogy az emberek akarata, szándéka ellenére, bár nem azoktól függetlenül, a „fejük felett” történik valami, ami rosszabb vagy jobb, de minden esetre más, mint a cselekvők szándéka volt.

A politikai gazdaságtan ontológiai alapja azonban nem Smithtől, hanem Locke-tól származik. (Akire különben Marx is hivatkozik.) Az a gondolat, hogy minden új értéket a munka hoz létre, hogy a világon minden új dolog az emberi munka terméke. Mint erről a múlt szemeszterben volt már szó, a földműves munkát „kever” a természetbe, s alkotása, a termék, ez a keverék, 99%-ban a munkának köszönhető, s csak 1%-ban a természetnek. Ebből a gondolatból származik a munkaérték gazdasági elmélete, a Ricardo-féle politikai gazdaságtan alapja, mely szerint minden áru értékét a munka határozza meg.

Ugyanakkor Marx (bár, mint látni fogjátok, bizonyos módosításokkal átveszi a munkaérték-elméletet) nem a munkából indítja elemzését, mint szokásos, hanem az áruval, illetve az áru genezisével, kialakulásával. Hegel *Logikájához* hasonlóan (amire hivatkozik) nem a konkrétal kezd, hanem az elvonttal, s az absztrakttól halad, meghatározásról meghatározásra, a konkrét felé. Ahogy Hegel a végeredményt, az Egészet a Léttel kezdi, mivel az eredmény (az Egész mint az Igazság), a Lét teljes meghatározása, így tesz Marx is. Az áruforma végső meghatározása a tőkés termelési mód, a piac, ahol minden áruvá válik, elsősorban a munkaerő. Ez az áruforma totalitása és igazsága.

Marx az áruforma elméleti elemzését az áru kettség jellegével indítja. Az áru használati értéke abban áll, hogy szükségletet elégít ki. A használati érték a csereérték hordozója, de maga nem csereérték, lényege a minőség. A tárgyak értékét s ezzel csereértékét a termeléséhez társadalmilag szükséges munkamennyiség, azaz munkaidő határozza meg. A tárgyban megtestesült idő. Az idő – a társadalmilag szükséges munkaidő. Minden érték szubsztanciája – értékszubsztancia. Nem csoda tehát, hogy teljesen különböző minőségű árukat cserélnek, hiszen nem a minőségeket, hanem az áruban megtestesülő szubsztanciát, az időmennyiségeket hasonlítják össze. Mikor tehát egy árut összehasonlítunk egy

másikkal, akkor mennyiségeket hasonlítunk össze. Az érintetlen természetnek nincs értéke. A tárgy csereértéke az értékszubsztancia (az újratermeléséhez szüksége társadalmi munkaidő) kifejeződése. Azaz munkaidő. Az értéket mennyiséggel, a mennyiséget idővel (munkaidővel) mérjük. Azaz egy használati érték érték nagyságát (a benne megtestesülő szubsztanciát) az érték mennyiségeket hasonlítjuk össze a csere folyamán.

Hogy a természet alig vagy egyáltalán nem vesz részt az érték képzésben (azaz egy őserdőnek csak akkor van értéke, ha a fákat kivágják), nemcsak Marx buktatója, hanem az egész munkaérték-elméleté. Hogy az áru szubsztanciája Marxnál is transzcendentális eszme, csak azt igazolja, amit eleve feltételeztünk, hogy Marx elmélete filozófiai elmélet. (Szerintem ettől még nem metafizika, mint Castoriadis állítja.) Marx esetében van azonban egy külön buktató is, amit persze egyetlen haladáselmélet sem tartott buktatónak.

Röviden az, hogy a jövő, az „igazi történelem” feltétele és eredménye a természeti korlátok visszaszorítása (*Zurückweibung der Naturschranken*), még hozzá mind a külső, mind a belső természeté. Azaz, a társadalom birtokba fogja venni az egész természetet, a nembeli lényeg pedig az egész belső emberi természetet. Marx híve maradt a haladáselméletek axiómájának: az egyetemes haladás feltétele az ember tökéletesedése, és fordítva.

Igaz, Marx ebben óvatos. Ugyanis, bár a kapitalizmus összeomlása (az általatok már ismert okokból) szükségszerű, a nembeli lényeg megtestesítő társadalom megvalósulása még nem okvetlenül az. Lehetséges az is, hogy a tőkés társadalom összeomlása egy új barbarizmusba fog torkolni. Vagy szocializmus, vagy barbarizmus – vagy-vagy. Igaz, ez a vagy-vagy alapján retorikai fogás.

Az áruról és árucseréről írottakat Marx egy sokat emlegetett filozófiai elemzéssel zárja le *Az áru fétisjellege és ennek titka* című fejezetben.

A fétis szót Marx antropológiai értelemben használja. Valamilyen tárgynak, állatnak, területnek az emberek csodálatos erőt tulajdonítanak, imádják, illetve félnak tőle. A felvilágosodásban ilyenkor tudatlanságról, illetve babonáról beszélnek. Marx azonban (Hegel *Logikája* nyomán) nem babonáról, hanem szükségszerű látszatról beszél. A látszat, mint azt Ti már tudjátok, a *Logika* értelmezése szerint szükségszerű. Egyrészt kifejezi a lényeg, másrészt eltakarja, vagy inkább ellentétére fordítja azt. Marx ezt a gondolatmenetet követi. Az áru egy érzékileg tapasztalható munkatermék. De mivel termelőik csak munkatermékeik kicserélése által kerülnek kapcsolatba egymással, azaz konkrét

munkájuk csak áruként nyer társadalmi jelleget, az áruk mint az absztrakt munka termékei lépnek társadalmi érintkezésbe. A termelők számára tehát magánmunkájuk társadalmi vonatkozásai, olyanokként jelennek meg, amilyenek, vagyis nem a személyek közvetlenül társadalmi viszonyai, hanem inkább mint a személyek dologi viszonyai. A dolgok nemcsak „külsővé válnak”, hanem eldologiasodnak (*Verdinglichung*), mivel az emberek közötti társadalmi viszonyok úgy jelennek meg, mint dolgok közötti viszonyok. Ez nem jelenség, azaz nem a lényeg (emberek közötti viszonyok) egyik meghatározása, hanem, ismétlem, látszat, e viszonyok megfordítása. A tőkés termelési viszonyok világa egy áruvilág, az áruk világa. Csak az árutermelés megszüntetése vethet véget az emberi viszonyok eldologiasodásának.

Ezzel a kitűnően argumentált alapgondolattal Marx nehezzé tette saját magának a tőkés termelési viszonyokat meghaladó társadalom előzetes koncepciójának bemutatását. Míg a régi utópistáknak elég volt a magántulajdon megszüntetése, Marxnál ennél alapvetőbb a piac, az árutermelés megszüntetése. Így válhat modellé az elképzelés, mely szerint minden dolgozó kap egy cédulát, amellyel igazolják, hogy hány órát dolgozott, azután egy közös raktárból kivehet az ott felhalmozott használati értékekből annyit, amennyi a munkában eltöltött idejének megfelel. Ez olyan modell, mely csak kis közösségekben (mint a régi izraeli kibuc) képzelhető el.

Mikor Marxtól megkérdezték, hogy mi újat adott hozzá a brit politikai gazdaságtanhoz, akkor azt válaszolta, a legfontosabb közöttük az, hogy a munkás nem munkáját, hanem munkaerejét adja el a tőkésnek, s ami ebből következik, az értéktöbblet elmélete. Azaz, hogy Marx nem profitról, hanem értéktöbbletről beszél. A munkás kizsákmányolásának nem a profitráta, hanem az értéktöbblet rátája a valós mércéje.

Marx joggal beszél kritikáról, a politikai gazdaságtan kritikájáról. A kritika akkoriban filozófiai (kanti) eredetű fogalomként volt elterjedve. S valóban, mikor Marx az értéktöbblet rátájáról beszél (ebben a filozófiai inspirált kötetben) profitráta helyett, azt felülbírálni, akkor filozófiai alapon bírál egy empirikus gazdaságelméleti és gyakorlatban alkalmazott fogalmat. Az értéktöbblet ugyanis egy transzcendentális, s nem empirikus, kategória. Marx is így értelmezte, még ha hívei nem is így értették. Mikor például a fiatal német szociáldemokrata párt egyik programjában a kapitalizmus megdöntése után a munkásnak megígérte a „teljes munkáhozadékat” (azaz a teljes „értéktöbbletet”), Marx

ingerülten válaszolt (minthogy nem értették meg), hogy ez lehetetlen. Ugyanúgy lehetetlen – teszem hozzá –, mint az abszolút szabadság vagy egyenlőség.

A *tőke* első kötete gazdag filozófiai értelmezésekben. Ezekből csak kettőt emelek ki. Az első a munkafolyamatra vonatkozik, a másik a tőkés felhalmozás történelmi tendenciájára.

A *munkafolyamat* című fejezetben Marx a munkát a természet és ember közötti anyagcsere azon fajtájának nevezi, melyet az ember ellenőriz. A természeti hatalommal szemben az ember is természeti hatalomként lép fel. A munkás kitűz egy célt, s a munkafolyamatban ezt a célt valósítja meg. Elméjében már ott a cél képzelete, mielőtt hozzálátna annak megvalósításához. A munkaeszköz a közvetítő a munka tárgya és a célkitűző ember között. A munkaeszköz révén egy természeti tárgy az ember szerszámává válik. A munkaeszköz megteremtése az ember sajátossága. Marx idézi Benjamin Franklint, aki szerint az ember „*toolmaking animal*”.

Érdekes módon a munkatevékenység értelmezése itt majdnem azonos a „*techné*” Arisztotelész-féle leírásával. Mindkét esetben a célracionális tevékenységnek a munkafolyamatban való lefolyásáról van szó. A munkaeszköz közvetítő szerepének kiemelése visszautal a „nagy elbeszélés” független változójára (termelőeszközök) is, de az elemzés itt strukturális, nem történelmi. Hiszen a leírt munkafolyamat az emberre általában, minden kor minden emberére, jellemző, s nem okvetlenül intézmények keretén belül folyik, nem okvetlenül új társadalmi szükségletek létrehozójaként jön számításba.

Visszautalva a *Párizsi kéziratokra*, az itt vázolt általános, elvont munkafolyamat az általános kapcsolathat be mind a „nagy elbeszélésbe”, mind a *Párizsi kéziratokba*, hogy a munka elidegenedéséről beszélünk. Viszont az elidegenedett munka esetében nem a munkás tűzi ki a célt, sem nem ő az, aki az eszközöket kiválasztja, hanem valaki más (a tőkés tulajdonos). Azaz, a Marx által *A tőke*-ben felvázolt struktúra a munkásra nem vonatkozik, mivel nem elidegenedett. Ismétlődő vita tárgya, hogy Marx miért nem használta az „elidegenedés” fogalmát *A tőke*-ben, holott leírta a jelenséget. Mi több – tennem hozzá – az „értéktöbblet” transzcendentális eszméje csak mint az elidegenedés értelmezhető. Ez esetben nem az a kérdés, hogy a munkás megkapja-e „a teljes munkahozadékat”, vagy annak ekvivalensét, hanem az, hogy ki diszponál a megtermelt javak felett. Azok, akik alkották vagy azok, akik az alkotás természeti feltételeit biztosítva az alkotottat kisajátítják?

Hadd térjek rá *A tőke* első kötete egy másik fontos filozófiai témájának rövid bemutatására. Ez a

fejezet *Az úgynevezett eredeti felhalmozás* címet viseli. Ebben, mondhatnánk, a nagy elbeszélés utolsó fejezetének drámai történetéről van szó.

A fejezet a tőkés gazdasági viszonyok életrajzát írja meg, születésétől egészen halálának bizonyosságáig. Az eredeti felhalmozás történelmi folyamatában született meg a tőkés gazdaság. Ekkor változtatták át az árut és a pénzt (az általános egyenértéket, azaz általános árut) tőkévé. Méghozzá erőszakos kisajátítások során, az önálló parasztgazdaságok tulajdonosainak földjüktől való megfosztásával, az egyházi birtokok kisajátításával, a parasztok, majd a szerzetesek földönfutókká, koldusokká való degradálásával. (Emlékeztek, ugye, Morus második szemeszterünkben bemutatott *Utópia*-jából, hogy a birkák eszik meg az embereket?) Véres törvényekkel gyilkolták a kenyértlavajokat, a koldusokat, a „csavargókat”. (Emlékeztek még gyerekkorotok olvasmányára, a *Koldus és királyfi*-ra?) Egy ideig a hűbéri alkotmány megakadályozta a kereskedelmi és uzsoratóke ipari tőkévé való átalakulását, végül erre is sor került. Marx elemzi a gyarmatosítást mint az erőszak által végrehajtott tőkefelhalmozást is. Ez volt a tőkés termelési mód „örök természeti törvényei” megszületésének feltétele. Így választották el a munkást munkája feltételeitől, tették szabad bér munkássá.

Kedves Hallgatóim, látjátok, hogyan simul be a tőkés gazdaság története a világtörténelembe. A gazdaságnak nincsenek „örök törvényei”, de vannak mozgástörvényei. Minden termelőmódnak megvannak a maga különböző törvényei, s ami általános törvény, csupán maga az „átmenet” az egyikből a másikba. A termelőerők összeütközése a termelési viszonyokkal, az osztályharc ugyanakkor különböző formákat ölt, de a régi pusztulása és az új születése mindig az erőszak eszközeivel történik. Amit Marx itt elbeszél, az a „feudálistól” a tőkés gazdaságig való átmenet konkrét történelmi mikéntje. Ez többek között annak igazolására szolgál, hogy a tőkés társadalom törvényei nem örök törvények, hanem történelmileg alakultak ki, s így történelmileg is fognak elpusztulni. Mint mindig, most is más gazdasági törvények fogják az elpusztuló gazdasági rendszer törvényeit felváltani, melyek majd feloldják annak belső ellentmondásait.

A tőkés gazdaság kisajátítással kezdődik, de a kisajátítás nem áll le. A tőke centralizálódik, tehát kevés tőkés kisajátít számos kisebb tőkést. Kifejlődik a kooperáció is, továbbá a világpiac. S egyre nő az egyre egységesebb munkásosztály felháborodása. A tőkemonopólium béklyóvá válik, összeütközik a termelőerőkkel. A termelőerők, azok kihasználása, a munka társadalmivá válása nem fér meg többé

„tőkés burkában”. A burkot szétfeszítik. „Ütött a tőkés magántulajdon végórája, a kisajátítókat kisajátítják.” Ez lesz, Marx szavaival, a tagadás tagadása.

Hogy itt Marx nagyobb szerepet tulajdonított a „tagadás tagadásának”, mint a forradalmi munkásosztály ebben betöltött szerepének, az érthető. Forradalmi korszakokban, mint amilyen 1848/49 volt, a világot megváltoztató szubjektum szerepe kerül előtérbe, a forradalmi apály idején (mint a 19. század hatvanas évei, s különösen Angliában) inkább a történelem szükségszerű mozgástörvényei. Míg a munkásosztály empirikus létező, addig a történelem mozgástörvénye filozófiai fikció, ahogy a proletariátus forradalmi hivatása is az. Megint egyszer hivatkozom Lukács György *Történelem és osztálytudat* című, már a 20. század húszas éveiben írott könyvére, melynek gondolatmenete is ezen a felismerésen alapul.

Kedves Hallgatóim, ajánlom, hogy olvassátok el *A tőke* első kötetéből *Az áru fétisjellege és ennek titka* című alfejezetet. Gondolkozzatok el rajta: fétis-e a Ti számotokra az áru?

Kedves Hallgatóim, a fiatal Marx bemutatásakor mondtam Nektek, hogy ő a későbbiekben sem lett hűtlen eredendő gondolatához, vagy ha akarjátok, intuíciójához, utópiájához. *A gothai program kritikája* című írásáról lesz szó, egy írásról, melyet azok is idéznek, akik egy sort sem olvastak Marxtól.

Az írás a kommunizmus két szakaszát különbözteti meg. Az elsőben megszűnik a magántulajdon és az árutermelés, s ezzel a munka közvetlenül társadalmivá válik. Mivel azonban ez még a viszonylagos szűkösség korszaka lesz, szükség lesz törvényekre, igazságosságra, azaz „polgári jogrendszerre” általában. Mindenki dolgozik képessége szerint (egyszerű vagy bonyolult munkát végezve) és ré-

szesedik a javakból munkája szerint. A kommunizmus második szakaszában azonban sem törvényre, sem elosztásra, sem polgári jogrendszerre nem lesz szükség, mivel ez a bőség birodalma lesz, ahol a természet ingyen fogja teljes arzenálját az emberiség számára felkínálni. Itt mindenki dolgozik képessége szerint, s részesül a javakból szükséglete szerint. (Feltehető, hogy mindenki szükséglete szerint dolgozik is, azaz azt a munkát végzi, mely szükségleteinek megfelel. Csak így egyeztethető össze ez a program egy másik, empirikus marxi alapfogalommal, mely szerint a termelés mindig termelő fogyasztás. Mikor pl. írtok, fogyasztjátok-e a papírt és a tollat, avagy a számítógépet?)

Észrevettétek, gondolom, hogy Marx elképzelése a kommunizmus második szakaszáról megegyezik minden ősenek aranykorra vonatkozó elképzelésével. Sem állam, sem háború, sem törvénynek, sem kötelező munka, senki sem parancsol, s a sült galamb mindenkinek, akinek szükséglete, a szájába repül. Ez az emberiség örök álma. Vagy rémálma, vágyálom formájában? Ezt, kedves Hallgatóim, Ti döntsétek el.

Marx abban különbözött utópista elődjétől, hogy tudományként élte meg, azaz igazolta utópiáját. Akkor is, mikor bizonyította, hogy a természetnek nincs értékszubsztanciája, tehát előbb-utóbb minden javát ingyen és határtalanul tudja az emberiség szolgálatába állítani. Akkor is, mikor a természeti korlátok állandó visszaszorításáról szólt, ezen nemcsak a „külső természetet”, hanem a belső természetet, az „emberi természetet” is értette, azaz az ember tökéletesíthetőségét. Akkor is, mikor Hegel nyomán, ha radikálisan másként is, a történelem végéről, egy másik, igazi történelem eljövételéről beszélt. Marx, a filozófus.

Shlomo Avineri

Karl Marx:

*Filozófia és forradalom**

ELŐSZÓ

Sötét arcszíne miatt Karl Marxtot barátai és kollégái Der Mohr („A mór”) beceneven emlegették, mint Othellót.

Terjedelmes levelezésükben Engels is így szólította meg: Lieber Mohr (Kedves Mór!) – ráadásul alkalomadtán Marx maga is így szignálta a leveleit.

Természetesen senki sem gondolta, hogy Marx mór vagy arab származású lenne, a játékos „orientalista” becenev azonban állandóan – még ha rejtett módon is – emlékeztetett zsidó családi hátterére.

És bár a becenev soha nem vált nyilvánossá, megléte tagadhatatlan.

Isaiah Berlin a témáról írott mesteri esszéjében – Benjamin Disraeli, Karl Marx és az identitás keresése – sokatmondóan úgy érvelt, hogy Marx azon szenvedélye, hogy pártfogolja a proletariátust, zsidó származásának tulajdonítható. Az évszázadok óta elnyomott páriák hangja szólalt meg benne – és nem egy, a közelmúltban felemelkedett társadalmi osztályé.

Mások azt állították, hogy az ószövetségi próféciák hagyománya fejeződött ki Marx messiási látomásában.

Lehetséges, mindenesetre a tizenkilencedik századi forradalmi mozgalmak katlanjában sokan osztottak ebben a kereszténynek és zsidó gyökerűnek egyaránt tekinthető politikai messianizmusban azok közül is, akiknek nem volt zsidó hátterük.

Marxot nem lehet „zsidó gondolkodónak” tekinteni – minimális jártassággal bírt a zsidó ügyekben, és életrajza sem követ zsidó mintát.

Ennek ellenére is kijelenthető, hogy zsidó származása és háttere jelentős nyomokat hagyott a munkáján. Ezek közül néhány nyilvánvaló, mások kevésbé.

A fiatal Marx

Ennek a könyvnek az egyik célja az, hogy ezt a hátteret megfelelő és kiegyensúlyozott perspektívába helyezze.

Marx forradalmi gondolkodó volt – filozófus, történész, szociológus, közgazdász, aktuális ügyekkel foglalkozó újságíró és szerkesztő –, de nem forradalmi aktivista.

Az 1848–49-es forradalom kétéves időszakát leszámítva nem bonyolódott bele forradalmi tevékenységbe, és még ezalatt is inkább lapszerkesztőként dolgozott.

* Shlomo Avineri művét 2022-ben megjelenteti a Múlt és Jövő Kiadó.

Minden olyan életrajznak, amely megpróbálja szétválasztani a hús-vér Karl Marxot és az ikonikus „Karl Marx”-ot, főként az írásaira kell összpontosítania, amelyek dokumentálják intellektuális fejlődését annak minden árnyalatával együtt, ez pedig sokkal lenyűgözőbb, mint a gyakran megjelenő kanonizált kép.

Jóllehet, ez nem könnyű feladat. Marx szentté avatása és a gondolatainak törvényerőre emelése nem sokkal halála után megkezdődött a „marxizmus” nevű tan által, Engels, írott öröksége hivatalos „végrehajtójának” vezetésével.

Az erősödő német szociáldemokrata párt igényeihez hangolva az 1880-as évek végén és az 1890-es évek elején Engels felelőssége lett Marx számos alkotásának megismertetése a szélesebb közönséggel.

Ez a munka nemcsak a rég elfeledett írások újbóli kiadását foglalta magában, de annak eldöntését is, hogy a számos Marx-kézirat közül melyiket kell közzétenni – és hogy melyiket *nem*.

Következésképpen a kéziratok közül többet először csak fél évszázaddal később, az 1920-as és 1930-as években adtak ki, és az akkori európai történelmi zűrzavar miatt csak később, a második világháború után váltak széles körben ismertté.

Engels előszóval is ellátta az általa szerkesztett és kiadott Marx-írásokat, és úgy mutatta be Marx gondolatait, mint zárt elméleti rendszert, az aktuális ügyekről tett alkalmi megjegyzéseket néha *ex cathedra* kijelentésekké nagyítva, mintha Marx örök igazságokat fogalmazna meg.

Marx alapvető írásainak nagy része így tehát Engels szerkesztői erőfeszítései által jutott el a XX. századi olvasókhoz, és könnyen kimutatható, hogy sok esetben a politikai írók – szocialisták és antiszocialisták egyaránt – csak úgy, mint a tudósok, olyan nézeteket és álláspontokat tulajdonítottak Marxnak, amelyek eredete inkább Engels előszavaiban, mintsem Marx saját szövegeiben lelhető fel.

Amit általában „marxizmusnak” nevezünk, az egyrészt az a tartalom, amelynek az életműbe való beemeléről Engels döntött, másrészt maga az engelsi értelmezés.

Az 1917 utáni szakadás a szociáldemokraták és a kommunisták között tovább súlyosbította az intellektuális gladiátorharcokat a néha a dogma-halmokká csontosodott értelmezés mentén.

Mivel Marx leginkább a halála után vált ismertté, ez az életrajz megkísérli őt úgy bemutatni, hogy feltáruljanak a valóságos szellemi és politikai történelmi összefüggések, amelyek között élt és működött. Megszabadítja az igazi Marxot a gondolatait becsomagolva közvetítő kanonizációtól, és segít felfedezni egy sokkal izgalmasabb és lenyűgözőbb

gondolkodót, aki felnőtt a saját idejéhez és tanult az általa átélt történelemből.

Ha leemeljük a piedesztálról, úgy tűnik, Marx alakja nagyobbá válik.

A józan ítéleteinek és kudarcainak ellenére soha nem vesztette el a hitét a történelmi fejlődés belső dialektikájába kódolt megváltó jövőben, függetlenül attól, hogy mennyi ideig tart odaérni, és attól, hogy az esetleg az elképzelttől eltérő vagy folyamatosan változó formában valósul majd meg.

E hitének egy része igaznak bizonyult, másban tévedett.

I. fejezet

Zsidó? Zsidó származású? Áttért zsidó?

MARX LÁNYÁNAK TANÚSÁGTÉTELE

Kevesebb, mint két hónappal Karl Marx Londonban bekövetkezett halála után, 1883 márciusában legkisebb lánya, Eleanor „Tussy” Marx-Aveling a *Progress* című szocialista folyóiratban közölte apja nekrológiáját.

A második bekezdésben ezt írta: „Karl Marx 1818. május 5 -én született Trierben, zsidó szülőtől. Apja nagyon tehetséges ember, ügyvéd volt, akire erősen hatottak a XVIII. századi francia vallási, társadalmi és művészeti elképzelések, anyja pedig olyan magyar zsidók leszármazottja, akik a tizenhetedik században Hollandiában telepedtek le”.

Marx zsidó háttere természetesen köztudott volt, de ő maga soha nem utalt rá nyilvánosan, főleg nem az itt leírt módon.

Az, hogy felhozta apja származását, ráadásul ilyen feltűnő módon, mégsem meglepő Eleanortól. A három lánya közül ő volt a legképzettebb és politikailag a legaktívabb. Esszék, irodalmi és politikai művek fordítójaként ő ültette át Flaubert *Bovarynéj*-át angolra, valamint lefordította Ibsen *Az emberek ellensége* és *A vadkacsa* című darabjait, csakúgy, mint *A társadalom támaszai* című művét, Georgij Plehanovtól pedig az *Anarchia és szocializmust*, valamint Eduard Bernstein Ferdinand Lassalle-életrajzát.

Saját írásai között van egy tanulmány az amerikai munkásmozgalomról és egy feminista traktátus, a *Nőkérdés* (The Woman Question).

Az East Enden, a londoni munkásosztály lakóhelyén, azon belül a nemrég bevándorolt kelet-európai zsidók között végzett munkája során tanulta meg a jiddis nyelvet.

Egy emlékezetes alkalommal jiddisül jelentette ki: „Egy vagyok közületek”, máskor pedig elfogadta a meghívást egy, az orosz zsidóellenes politika és pogromok ellen tiltakozó tüntetésre, hozzátéve: „Annál inkább elmegyek azért, mert apám zsidó volt.”

Annak ellenére, hogy meleg szavakkal és büszkén ír apja zsidóságáról, a nekrológban figyelmen kívül hagyja családtörténetének meghatározó pillanatait.

Noha kijelenti, hogy apja mindkét szülője zsidó, és dicséri Karl Marx apját, amiért áthatották a francia felvilágosodás vallással kapcsolatos elképzelései, tartózkodik annak megemlítésétől, hogy áttért a kereszténységre, és nem foglalkozik megtérésének körülményeivel sem.

Kiemeli apja zsidó háttérét, ugyanakkor teljesen figyelmen kívül hagyja – vagy talán szándékosan kerüli – a személyes drámát és annak történelmi jelentőségét, valamint a lehetséges traumatikus emlékeket, amelyeket Karl Marx odüsszeiája jelent, akit épp ez az út indított arra, hogy két rabbi unokájaként a század egyik legbefolyásosabb forradalmi gondolkodója legyen.

Ebben pedig rejlik egy történet, amelynek történelmi jelentősége meghaladja Marx személyes életrajzát.

AZ ELVESZETT PARADICSOM

Karl Heinrich Marx 1818. május 5-én született Trierben, a Rajna-vidéken, amely akkor a porosz fejedelemség része volt.

A rómaiak által Augusta Treverorum néven alapított, Németország legrégebbi városának tekintett Triert mélyen áthatja a történelem, és olyan látványosságai vannak, mint a gyönyörű Porta Nigra, az Alpoktól északra fekvő legnagyobb római épület.

A Rajna-vidék csaknem kétezer éve egyben a zsidó jelenlét központja is a német területen; már a római légiók nyomában zsidó kereskedők keltek át az Alpokon, és megszervezték közösségüket a Rajna mint fő regionális kereskedelmi és kommunikációs út mentén.

A többnyire héberül írt dokumentumokban a virágzó zsidó közösségek megőrizték városuk latin nevének változatát: Magenza (Mogontiacum/Mainz), Shpeira (Spira/Speyer), vagy Vermaiza (Augusta Vangionum/Worms).

A tizenkettedik században a rabbik és a Rajna-vidékről érkező tudósok gyűlése írásba foglalta a közösséget irányító belső szabályokat, az intézményi kereteket és a közösségek kötelezettségeit.

Az előírásoknak ez a listája Takanot SHUM (héber betűszó) néven ismert, a betűszó a három vezető rajnai közösség nevére utal.

A szabályzatot idővel sok más közösség is elfogadta, így az mintája lett a középkori feudális Európa szervezetébe illesztett zsidó önkormányzati intézmények működésének.

1096-ban az első kereszties hadjárat brutálisan szakította meg a zsidó élet folyamatosságát a Rajna-vidéken.

Míg a köznemesség által vezetett keresztiesek, élükön Bouillon Gottfrieddel, északról indultak a Szentföldre Franciaország és Flandria felől, az úgynevezett népi kereszties hadjárat hordái a Rajna alsó folyásánál gyülekeztek és vágtak neki a kelet felé vezető útnak a folyó mentén, olyan populista prédikátorok által feltüzelve, mint a legendás Remete Péter. Ahol csak áthaladtak a zsidó közösségeken, beleértve a trierit is, erőszak és pusztítás járt a nyomukban.

Az a pápai felszólítás tehát, hogy szabadítsák fel a kereszténység szent helyeit Jeruzsálemben a muszlim uralom alól, szörnyű, a Rajna-vidék zsidó lakosságával szemben elkövetett mészárlásokká fajult. Ez volt az első nagy zsidóellenes zavargás Nyugat-Európában.

A hivatalos egyházi vezetést annyira megdöbentette ez az erőszak, hogy néhány püspök és az érsekek megnyitották védett épületeiket, hogy megóvják a fanatikus keresztény csőcselék haragjától a helyi zsidóságot, nem egy esetben maguk is áldozatává válva a vallás rossz szellemének, amelyet az a felszólítás szabadított el, hogy védjék meg Keleten a keresztény szent helyeket.

Ezek a traumák mélyen bevésődtek a kollektív zsidó emlékezetbe és generációkon át továbbadtak. Néhány, e megrázó események hatására írt siratót még mindig elénekelnek a főünnepeken, az 1096-os (a héber naptár szerinti 4856-os) évet pedig vízváltástónak tekintik az európai zsidó történelemben, a későbbi zsidóellenes törvényhozás és az üldöztetés hírnökének.

Ennek ellenére a Rajna-vidéki közösségek nagy része fennmaradt és tovább virágzott.

A keresztény polgárság felemelkedése a késő középkorban azonban elhozta az önkormányzatok által bevezetett zsidóellenes jogszabályokat: a Szent Római Birodalom sok, úgynevezett szabad városa elfogadta a Magdeburgi Alapszabályt, amely tartalmazta a „Privilegium de non tolerandis Iudaeis”-t, azaz a zsidók kizárásának jogát.

Ez sok német városban vezetett a zsidók kiűzéséhez, bár a Rajna-vidéken a kiutasítások többnyire átmenetiek voltak, és a történelmi közösségek fenn-

maradtak. Ennek ellenére sok zsidó inkább keletre, a toleránsabb lengyel-litván nemzetközösségbe távozott, amely ennek köszönhetően változott át Európa azon régiójává, ahol a legnagyobb arányban van jelen a zsidóság.

Végül a francia forradalom és annak következményei változtatták meg drámaian a Rajna-vidéki zsidók kilátásait.

A forradalom előestéjén ez a terület apró államszervezetekből álló szőttes volt, amelyet fejedelemségek és hercegségek, örgrófságok és tartományi grófságok, választófejedelemségek és császári szabad városok, szekuláris világi joghatóságot képviselő érseki egyházmegyék, független lovagságok és kisebb báróságok alkottak. A régió egyfajta kaleidoszkópként tűnt fel, amely az egyetemes birodalom középkori eszméjének végső hanyatlását jelezte.

A francia forradalom, majd a napóleoni háborúk jelentős változásokat hoztak.

A francia hadsereg elfoglalta a Rajna-vidéket, megszüntette a számtalan helyi államszervezetet, a régió nagy részét Franciaországhoz csatolta, később pedig Napóleon keletre létrehozta a Vesztfáliai királyságot, trónra emelve testvérét, Jérôme-ot.

A terület nagy részéhez hasonlóan Triert is így csatolták a Francia Köztársasághoz, majd a Napóleoni Birodalom része lett, aminek politikai, társadalmi és szellemi következményei ma is láthatók a környéken.

Az egyik azonnali és messzire ható folyomány a zsidók jogállásával függött össze. A forradalmi Franciaország volt az első európai ország, amely emancipálta őket, egyenlő politikai és polgári jogokat biztosítva nekik.

Amikor a Rajna-vidéket annektálták, az emancipációt kiterjesztették az ott élő zsidó lakosságra, amely így elfogadott, de nem egyenlő közösséggé vált a teljes jogú, egyenlő jogokkal bíró állampolgárok között.

Feloldották azokat a korlátozásokat, amelyek alapján a zsidók el voltak tiltva bizonyos szakmáktól, a földtulajdonlástól, valamint egyes helyeken való letelepedéstől, az iskolákat és egyetemeket pedig megnyitották előttük, akárcsak a közszolgálati pályát.

Először kaptak lehetőséget, hogy ügyvédek, bírók, orvosok, katonatisztek vagy köztisztviselők legyenek.

Amint azt a zsidó imák, prédikációk és versek tanúsítják, abban az időben sok zsidó majdhogynem megváltóként tekintett a francia köztársaságra – és később Napóleonra – akit a messiási vízió világi megtestesüléseként magasztaltak.

Marx szülőháza

Az 1790-es évek közepétől 1814-ig tartó húsz évben Franciaország és az elfoglalt Rajna-vidék először lehetett tanúja annak, hogy a zsidó személyek mint egyenrangú állampolgárok jelentek meg bizonyos szakmákban és általában a társadalmi és politikai életben.

A határait kitolt Franciaországra úgy tekintettek, mint egy új, modern Ígéret Földjére, a felvilágosodás és az emancipáció szent eszméinek talaján alapított „itt és most” világi paradicsomára.

Mindez kegyetlen módon ért véget 1814–15-ben Napóleon vereségével és az új, a forradalom utáni Európa határait körvonalazó bécsi kongresszussal, valamint a vezető osztrák államférfi, Metternich herceg politikájával fémjelzett restaurációval.

Franciaország többé-kevésbé visszaszorult az 1789 előtti határai közé, és elvesztette az általa elfoglalt területeket, beleértve a Rajna-vidéket is.

Nyilvánvaló volt, hogy a terület forradalom előtti politikai berendezkedésének sokszínűségét nem lehet újraéleszteni. Nagy részét Poroszországhoz

csatolták, jutalomként a Napóleon-ellenes koalícióban játszott szerepéért.

Mindez sok változást hozott Poroszország szempontjából is: marginális, közepes méretű keleti királyságból jóval nagyobb országgá vált, amely irányítást szerzett egy nagy kiterjedésű, Franciaországgal határos területen. Az addig főleg a junkerek által uralt mezőgazdasági jellegű állam olyan régiókkal gazdagodott, amelyekben hagyománya volt a kereskedelmi kultúrának és bővelkedett a Ruhrvidék ásványkincseiben, ráadásul evangélikus államvallású, túlnyomórészt protestáns országgént nagy katolikus lakosságra is szert tett.

Végül, de nem utolsósorban a rajnai területeken élő jelentős lélekszámú zsidó közösséget is megkapták, amelynek nagysága meghaladta a hagyományos porosz és brandenburgi keleti területeken élő zsidók alacsony számát.

Az újonnan szerzett részeken élő zsidó lakosság azonban alapvetően különbözött az eredeti porosz tartományokban lakóktól, ami nagy problémát jelentett a hatóságoknak az új területeken.

A porosz államban a zsidó vallás bevett volt, a zsidók pedig védelem alatt álltak, ám a törvény előtt nem voltak egyenlők.

A báró Karl vom Stein és Karl August von Hardenberg nevéhez kapcsolódó, az 1800-as évek elején bevezetett reformokban megjelenő liberális jogszabályok ellenére még mindig korlátozták a szabad lakóhelyválasztást és a földtulajdonszerzés jogát. Nem csatlakozhattak a szabad foglalkozásokat űzők táborához sem.

Poroszország új dilemmával szembesült, amint a területére érkeztek az új lakosok, az emancipált zsidók a Rajna-vidékről, akik egyenlő jogokat élveztek keresztény szomszédaikkal, ügyvédként, bíróként és köztisztviselőkként szolgáltak.

Az emberek még emlékeztek arra, hogy az első közismert zsidó filozófusnak, Moses Mendelssohnak különleges királyi mentesítésre volt szüksége ahhoz, hogy Berlinben tartózkodjék az 1700-as évek végén.

Igaz, voltak gazdag és kiváltságos udvari zsidók és bankárok is, mint az Ephraim család, akiknek lenyűgöző palotáik voltak – de a zsidóság egésze nem élvezett egyenlő jogokat a keresztény államban.

Hogy megelőzzék a Rajna-vidék Poroszországba való anektálásának lehetséges következményeit, egy zsidó delegáció, élén a frankfurti zsidó közösség vezetőivel, Bécsbe ment. (Ez a város akkor is és most is banki központ volt.) Petíciót nyújtottak be Metternichnek, hogy ne vonják vissza a közösségnek a francia uralom húsz éve alatt megszerzett egyenlő polgári jogállását, de hiába. Az ügyet annak

az új hatóságnak a döntési jogkörébe utalták, amelyet a bécsi kongresszus intézkedései alapján hoztak létre.

Némi tanácskozás után a Rajna-vidéki porosz hatóságok visszavonták az emancipációt és az újonnan elcsatolt területek zsidóságára is kiterjesztették a poroszországi jogállását.

A keresztény állam fő elvei közt ott volt, hogy zsidók nem állhatnak a keresztények felett: nem lehetnek jogászok, bírók, köztisztviselők, iskolai vagy egyetemi tanárok.

Más szóval: az emancipációt visszavonták, és a zsidóságot visszaszorították saját vagy szüleik egy generációval korábbi helyzetébe.

Az 1815-ös restauráció messze ható következményei között a zsidók jogállásának megváltozása nyilvánvalóan kisebb jelentőségű ügy, afféle marginális lábjegyzet csupán, amelyet alig említenek meg a történészek, mégis teljesen új helyzethez vezetett. Néhány ezer zsidót egy generáción belül emancipáltak, majd jogaiktól drasztikusan megfosztották őket, ez pedig olyasvalami, ami addig még egyetlen zsidó csoporttal sem történt meg.

Az a tény, hogy az érintettek minden értelemben képzett, középosztálybeli szakemberek volt, akiknek az emancipáció megnyitotta az utat a teljes jogú állampolgárság felé egy nyitott társadalomban, és most visszadobták őket szinte a középkori állapotba, messzemenő következményekkel járt.

Az 1815 és 1848 közötti időszakban felfedezhető a mély elidegenedés érzése és az ebből következő politikai radikalizálódás a Rajna-vidéki zsidó értelmiség körében, mégpedig sokkal nagyobb arányban, mint a belenyugvóbb poroszországi közösségekben. Néhányan – külső nyomásra – áttértek, de ettől nem lettek a rájuk kényszerített rendszer lelkesebb támogatói, mások, miközben elhatárolódtak az ortodox judaizmustól, igyekeztek így vagy úgy megőrizni zsidó identitásukat.

De már köztük voltak a radikális demokrácia és a forradalmi szocializmus úttörői, valamint a német nacionalizmus és a polgári társadalom mélyre ható kritikájának képviselői.

Sokan önkéntes száműzetésbe vonultak Párizsba, ami nemcsak a felvilágosodás és a francia forradalom általános értelemben vett örökségét jelképezte számukra, de egyben szükségszerűen azt a hazát is jelentette, amely egykor megadta családjaiknak és őseiknek az egyenlő jogokat és az állampolgárságot.

Németország egyetlen régiójából sem származott annyi forradalmi radikális, mint a Rajna-vidékről.

Köztük volt a forradalmi gondolkodó és költő, Heinrich Heine (sz.: Düsseldorf, 1799), a kommu-

nista és a cionizmus későbbi előfutáraként is működő Moses Hess (sz.: Bonn, 1812), az író és szatíraszerző Ludwig Börne (sz.: Frankfurt, 1786) és apja, Jakob Baruch bankár, aki azt a zsidó delegációt vezette, amely hiába szorgalmazta a bécsi kongresszus előtt, hogy ne vonják vissza a rajnai vidéki zsidóság emancipációját.

És persze Karl Marx, a trieri ügyvéd, Heinrich (Heschel) Marx fia.

AZ APA: EGY ZSIDÓ ÜGYVÉD MEGPRÓBÁLTATÁSAI

Marx apai nagyapja 1746-ban a csehországi Postolopyban (Postelbergben) született, és miután felavatták, Trierbe költözött, ahol főrabbiaként szolgált 1804-ben bekövetkezett haláláig. Hivatali évei alatt történt, hogy Triert Franciaországhoz csatolták, a zsidó lakosságot emancipálták, és egyenlő polgári jogokat kaptak.

Ez a folyamat lassanként a nem-zsidó nevek felvételében és a francia jog által előírt, úgynevezett „polgári” vezetéknevekben is megmutatkozott.

Így azt találjuk, hogy Mordechai Levi rabbi a hivatalos francia dokumentumokban először „Marcus Levi”-ként, majd „Marx Levi” néven szerepel; ehhez az elnevezéshez apja nevét (Shmuel/Samuel) időnként hozzáadták mint apai nevet, így előfordul, hogy „Samuel Marx Levi” néven emlegetik.

Az 1801. decemberi, a francia közigazgatás alatt álló területen végzett összeírás alkalmával „Marx Lewy, rabbi” néven jelenik meg, egy másik, 1803-as dokumentumban pedig „Marx Levy, Rabin de la religion hébraïque” megjegyzéssel. [Marx Levy zsidó rabbi, a ford.]

Mégis, a trieri zsidó temetőben található sírkövének héber sírfelirata így szól: „Mordechai Halevi rabbi, Shmuel rabbi fia Pastelburgból”.

A nevek folyamatos változása még nyilvánvalóbbá válik, amikor elérkezünk fiához, Karl Marx apjához: őt először az 1801-es összeírás fennmaradt dokumentuma említi „Heschel Lewy”-ként, Marx Lewy rabbi fiaként.

Az emancipáció előrehaladtával az ő neve már alig érezhető hangsúlyeltolódással, mégis jelentős módon megváltozik, amikor joghallgató lesz: a Koblenzi Birodalmi Egyetemre való 1813-as beiratkozásának dokumentumában ez áll: „Henry Marx, fils de Marcus Samuel Levy” [Henry Marx, Marcus Samuel Levy fia, a ford.], azaz a „Marx” határozottan mint vezetéknev szilárdul meg.

Lehet, hogy mellékesnek tűnik, mégis izgalmas elgondolkodni azon, hogy ha a franciák nem ra-

gaszkodtak volna ahhoz, hogy a zsidók „polgári” vezetéknevet vegyenek fel az apai nevek variációi helyett, Karl Marx Karl Levi lett volna.

Vajon egy „levizmusnak”, vagy később „levizmus-leninizmusnak” nevezett elmélet ugyanazt a vonzerőt fejtette volna ki, mint a „marxizmus”, és ugyanilyen lett volna a visszhangja?

Megkísérthet a rejtett kérdés is: „Mi van a névben”?

Van egy további, bár kisebb változás az apai névben a Rajna-vidék porosz annexióját követően: 1814 novemberében az új hatóságok útlevelet adtak ki a fiatal ügyvéd nevének német változatával, amelyben ez állt: „Heinrich Marx.”

Az útlevélre azért volt szüksége, hogy Hollandiába, Nijmegenbe utazzon, ahol 1814. november 22-én feleségül vette Henriette Presborgot, Isaac Presborg helyi rabbi lányát, aki anyai oldalról távoli unokatestvére volt.

A házassági anyakönyvi kivonat, amelyet a francia polgári jog alapján állítottak ki és francia nyelven írtak, két évtizedes francia uralom után a vőlegényt nevének holland változatával Hendrickként említi.

Mivel mind a menyasszony, mind a vőlegény rabbik gyermeke volt, nem meglepő, hogy a zsidó esküvői szertartásra egy héttel később került sor a háttérben azzal a politikai zűrzavarral, amely a napóleoni birodalom összeomlását és a bécsi kongresszus által kijelölt új határok bejelentését követte.

Trier Poroszországhoz csatolása miatt a fiatal ügyvédnek váratlan dilemmával kellett szembenéznie. Az új porosz hatóságok úgy rendelkeztek, hogy a zsidó köztisztviselők és ügyvédek az annektált rajnai tartományokban akkor tarthatják meg tisztsegeiket, ha áttérnek a kereszténységre.

Ez egyben rendezte volna a státusukat is az akkori Poroszországban.

A porosz hatóságoknak mindez észszerű és tisztességes rendelkezésnek tűnt, hiszen így senkitől sem vették el önkényesen a megélhetési forrását, és mindenki megkapta a választás lehetőségét.

Heinrichnek mindez természetesen sokkal összetettebb gondot jelentett: ő maga az előző helyi rabbi fia, bátyja pedig Trier főrabbija volt; felesége szintén egy rabbi lánya, és mind a városban, mind a régióban sok rokona élt.

Heinrich többször is petíciót nyújtott be a porosz hatóságokhoz, azt kérve, engedélyezzék neki, hogy megtartsa ügyvédi praxisát, amelyet évek óta gyakorolt. Azzal érvelt, hogy bár zsidó családba született, nem tagja a zsidó közösségnek. Hogy meggyőzze a hatóságokat arról, hogy mind-

ezek ellenére nem veszélyes forradalmi ateista, deistának és az isteni gondviselés hívének vallotta magát.

Heinrich Marx ügyvédként számtalan tudományos cikket publikált különféle jogi folyóiratokban, amelyeket bemutatott a porosz minisztériumnak, hogy igazolja képesítését.

Egy vele rokonszenvező porosz körzeti megbízott még Berlinbe is ajánlást írt neki, javasolva, hogy Heinrich Marx mint „hűséges állampolgár” két másik zsidó ügyvéddel együtt mentesüljön az alól az általános rendelkezés alól, amely kötelezte az ügyvédeket, hogy keresztény felekezet tagjai legyenek.

Ez a levelezés, amelynek egy része megőrződött a helyi és közép-porosz levéltárakban, több évig húzódott, amíg a porosz közigazgatás lassan bekebelezte a rajnai tartományokat a porosz rendszerbe. De mindez hiábavalónak bizonyult. Heinrich, miután minden lehetőséget kimerített, és gondoskodnia kellett a növekvő családjáról, kapitulált, és úgy döntött, hogy áttér.

Ám ez az áttérés – mivel nyilvánvalóan kedvetlenül és tiltakozva történt – szokatlan módon zajlott le. Trier, mint a Rajna-vidék nagy része, főként katolikus volt, ám Heinrich úgy döntött, hogy nem a katolicizmusra tér át, hanem az evangélikus protestantizmusra. Mivel Trierben ekkoriban nem volt protestáns templom, felkereste a Trier előtt állomásozó porosz helyőrség evangélikus katonai káplánját és „hadosztályi prédikátorát”, Johann Heinrich Mühlenhof tiszteletest. Nem éppen egy tipikus aszsimilációs gesztus, és nem igazán tükrözi a többséghez való csatlakozás vágyát...

Az áttérés pontos dátuma körül sok a bizonytalanság, mivel nem rendes plébániatemplomban történt, hanem egy katonai táborban, és egyetlen dokumentum sem őrződött meg, noha a szertartást vezető katonai lelkész neve fennmaradt.

A lehetséges dátum 1816 és 1819 közé esik. Az első esetben Karl, aki 1818-ban született, akkor jött a világra, amikor apja – jóllehet, vonakodva – már megkeresztelkedett; utóbbi esetben – és bizonyos belső okok miatt ez a hihetőbb – Karlnek mindkét szülője legalább még névlegesen zsidó volt, amikor született.

Heinrich felesége, Henriette, Karl anyja nem tért át férjével együtt, mivel semmilyen külső oka nem volt rá, és nyilvánvalóan nem akart felesleges fájdalmat okozni apjának sem. Csak 1825-ben, apja, a holland rabbi halála után vette fel a keresztiséget. A keresztlevélben „israelitin”-ként [izraelita nőként, a ford.] nevezik meg, akit „férje, a már áttért Heinrich Marx ügyvéd” ajánlott a lelképásztornak.

Ebből az alkalomból gyermekeiket, köztük Karl is megkeresztelték.

Függetlenül Heinrich betérésének pontos dátumától, kétségtelen, hogy Henriette még nem tért át a kereszténységre, amikor Karl született, tehát a Halacha, vagyis a zsidó törvény szigorú anyai ági öröklési elve szerint Karl Marx vitathatatlanul zsidónak született.

Ezzel a szokatlan családi történettel kapcsolatban még valamit meg kell jegyezni, ami további bizonyítékokkal szolgál arra, hogy mennyire bonyolult és paradox módon működhetnek a dolgok. Heinrich testvérét, Samuel Marxot felavatták, és örökölte apja trieri főrabbiéként betöltött tisztségét, amelyet 1827-ben bekövetkezett haláláig viselt. Mivel a közösségnek szüksége volt ügyvédre, de a zsidók nem tölthették be ezt a tisztséget, a posztra egy keresztényt kellett választani. Samuel Marx rabbi (keresztény) testvérét, Heinrich Marxot választotta a pozícióra, aki évtizedeken át rendszeresen képviselte a trieri zsidó közösséget a hatóságok előtt és számos bírósági ügyben. A két testvér, akik közel is laktak egymáshoz, bizonyosan folyamatos kapcsolatban maradt.

A legkülönlegesebb dolog ebben a családi odüsszeiában – amely egy külön fejezet a modernizáció azon kihívásairól, amelyekkel a zsidó közösségek és a zsidó egyének szembesültek a francia forradalom és az azt követő restauráció nyomán – az, hogy mindennek nyoma sincs Karl Marx hatalmas munkásságában, vázlaiban és levelezésében; így nincs mód rekonstruálni, hogy mindezt miként élte meg a Marx család, és hogyan maradt meg az emlékezetükben.

A részletek feltárása csak a trieri és egyéb állami és egyházi archívumok átfésülésével volna lehetséges.

Heinrich Marx családjának zsidó származása természetesen közismert volt egy olyan kisvárosban, mint Trier – de vajon mennyit tudott Karl Marx a trieri főrabbiéként működő nagybátyjáról, illetve két rabbinsi nagyapjáról?

A családtörténet egyes elemeit nyilvánvalóan el kellett mesélni. A két testvér, a rabbi és a zsidó közösség keresztény szószólója, akik évek óta szoros szakmai kapcsolatban voltak, vajon magánemberként is találkoztak – különös tekintettel az elkerülhetetlen közelségre?

Nem tudjuk, ahogy azt sem, mennyit ismert Marx családja megtérésének körülményeiből. De valamivel bizonyára tisztában volt.

Csak találgatni lehet az önmagáért beszélő – vagy nem beszélő – csendet illetően. Ha az áttérés

körülményei sebet is ejtettek, ez a seb a legkevésbé a kívülállók számára volt látható.

A KEZDETEK: A JOGHALLGATÓTÓL A FILOZÓFIAI RADIKÁLISIG

Karl Marx gyermek- és kora ifjúkora eseménytelennek tűnik, és úgy látszik, követi a viszonylag kényelmesen élő középosztálybeli család fiától elvárható sémát.

A tágas családi ház – ma ezen a helyen áll a Karl Marx Haus – Trier központjában Karl apjának ügyvédi pozíciójából adódó stabil társadalmi helyzetéről árulkodik.

Tizenkét éves korában Karl megkezdte tanulmányait a helyi humán gimnáziumban, a Friedrich Wilhelm Gimnáziumban, amelyet a regnáló porosz uralkodóról neveztek el.

Érettségi után, 1836 októberében a szomszédos bonni egyetem jogi karára iratkozott be, de egy év múlva, a következő októberben átjelentkezett a berlini egyetem jogi karára.

Ebben nemcsak a provinciális Bonnból a porosz fővárosba való költözés játszott szerepet, de az is, hogy a fiatal diák előtt kinyílt a legizgalmasabb és a legelőbbre tartó intellektuális közeg Németországban.

A Berlini Egyetem, amelyet 1809-ben alapítottak, a porosz állam a nagy horderejű reformjainak részeként, miután az vereséget szenvedett Napóleon hadseregétől az 1806-os jénei csatában, az első modern egyetem lett Németországban.

Ez volt az első olyan is Európában – kivéve azokat a modern felsőoktatási intézményeket, amelyeket a forradalom után alapították Franciaországban –, amely mentes volt a régebbiek egyházi örökségétől.

Wilhelm von Humboldt filozófus és nyelvész irányításával új tanítási módszereket vezettek be, különösen a természettudományos oktatásban.

Bátorították a független kutatást; míg a bölcsészettudomány oktatóinak olyan felvilágosult szellemeket nyertek meg, mint Johann Gottlieb Fichte, Friedrich Schleiermacher, Friedrich Karl von Savigny és G. W. F. Hegel – akiknek egyébként mind gondot okozott, hogy beilleszkedjenek a hagyományos és elavult egyetemi szisztémába, itt azonban rangos státusokat kaptak.

Ez pedig egész Németország legkiválóbb diákjai közül jó néhányat vonzott az új egyetemre.

Az innovatív jellegű intézmény ráadásul egy modern metropoliszban volt, nem pedig egy álmos, bár

bájos középkori városban, mint amilyen Göttingen, Heidelberg, Tübingen – vagy éppen Bonn.

Mindez ösztönözte a diákokat, hogy megismerjék a modern filozófiai vagy jogi elképzeléseket, a pezsgő szellemi légkör pedig magával hozta a non-konformitást és a politikai aktivitást.

Alapvetően konzervatív szellemben oktatták a filozófiát és a jogot, de a defenzív reformpolitika jegyében álló modernizáció már megjelent a porosz jogrendszerben olyan vezetők által, mint vom Stein és Hardenberg: megszüntették a hűbériséget, csakúgy, mint középkori kézműves céheket és testületeket, a városok szabad státust kaptak, az oktatás többnyire mentesült az egyházi felügyelet alól, és feloldották a zsidó lakosságot érintő, a lakhelyre vonatkozó korlátozásokat.

A modern klasszikus gimnázium és a modern kutatóegyetem eredete ezekre a porosz reformokra vezethető vissza, amelyekkel megpróbálták ellensúlyozni a francia forradalom által indított hullámot, egyben olyan modern bürokráciává alakítani a középkori feudális rendet, amelynek konzervatív céljai gondos racionalista liberalizációs gyakorlattal párosultak.

A fiatal Karl Marx már ki volt téve ezeknek az áramlatoknak Trierben is, apjának a város porosz közigazgatási vezetőjével, Ludwig von Westphalennel kötött barátsága által.

Westphalen dzscentri családból származott, ahol hagyománya volt a különféle német fejedelemségekben való közszolgálatnak; ő maga kezdetben, a napóleoni időszakban a francia uralom alatti Rajnavidéket modernizáló adminisztrációnak dolgozott.

1815 után felfogadták porosz közszolgának, és kinevezték Trierbe, ahol a főleg katolikus lakosság ki volt téve a francia felvilágosodás ideáinak a francia uralom alatt, ami a porosz, protestáns vezetésre – beleértve von Westphalent – is kényes feladatot rótt.

Nem tűnhet meglepőnek, hogy von Westphalen rokon lélekre lelt szomszédjában, a zsidó származású, a francia időszakban jogi tanulmányokat végzett Heinrich Marx ügyvédben; amely kapcsolat végül mindkét család fiatalabb tagjaira is áttérjedt.

A Von Westphalennel való kapcsolat révén a fiatal Marx nemcsak szellemi mentorát találta meg, hanem leendő menyasszonyát és feleségét, Jenny von Westphalent is, aki négy évvel volt idősebb nála. Kettejük között néhány év leforgása alatt mély kapcsolat alakult ki, és intenzív levelezés, ami házassággal végződött.

Marx számára a Westphalen-kapcsolat ablak volt egy tágabb világra. Jenny angolos neve is szélesebb látókört sejtetett: anyja, a skót származású

Jean Wishart távoli rokonságban állt Argyll hercegével.

Egy ironikus jövőbeli fordulatról akkoriban még az érintett személyek egyike sem tudott: Jenny testvére (és Karl Marx leendő sógora) Ferdinand von Westphalen porosz konzervatív köztisztviselő lett, és porosz belügyminiszterként működött 1850–58 között, amikor Marx forradalmi száműzetésben volt Londonban.

Jenny másik testvére, Edgar viszont inkább forradalmi körökben mozgott, így közel kellett lennie a Kommunisták Szövetségéhez.

Az, hogy Marx a jogi karra iratkozott be, egyértelműen jelezte, hogy kezdetben apja pályája iránt érezte magát elhivatottnak. Berlinben azonban olyan fiatal diákok és oktatók csoportjával került kapcsolatba, akik Hegel filozófiájának hatására kritikus szemléletet alakítottak ki a politikával, a társadalommal és a vallással szemben.

Doktoren-Klub [A Doktorok Klubja, a szerk.] néven ismerték őket, amelyből végül kifejlődött a radikális „ifjú hegelianusok” csoportja: köztük volt Bruno és Edgar Bauer, Arnold Ruge és mások, akik később Marx kollégái – és esetleges ellenfelei – lettek.

A Berlinben tartózkodó Karl Marx és a Trierben élő apja levelezéséből világossá válik, hogy utóbbi felismerte fia radikális elképzeléseit és növekvő érdeklődését a kritikai filozófia iránt. Időnként aggályainak adott hangot, hogy Karl mindez eltérítheti jövőbeli ügyvédi karrierjétől.

Csendesen és tapintatosan fejezte ki aggodalmait, fia pedig egy ideig kerülte, hogy válaszoljon az intelmekre.

Végül gyengéden közölte, hogy nyugtalanítja a szakadék a „kötelesség” és a „van” között, ami a német filozófia kanti öröksége.

Hegel filozófiájából kiindulva a válaszokat végül magában a valóságban találta meg, „mivel az istenek amelyek eddig a föld felett laktak [...] most a centrumába költöztek”.

Egy akkoriban általa vezetett albumba hasonlóképpen, kissé nagyképűen írta bele: „Kant és Fichte örök magasságokba nyúlnak / a távoli földet keresve / Én csak azt próbálom meg felfogni / Amit az utcán találtam.” Az elfordulás a történelmi valóság vizsgálatát elkerülő német idealista filozófiától itt már világosan felismerhető.

Heinrich Marx 1837 októberében halt meg.

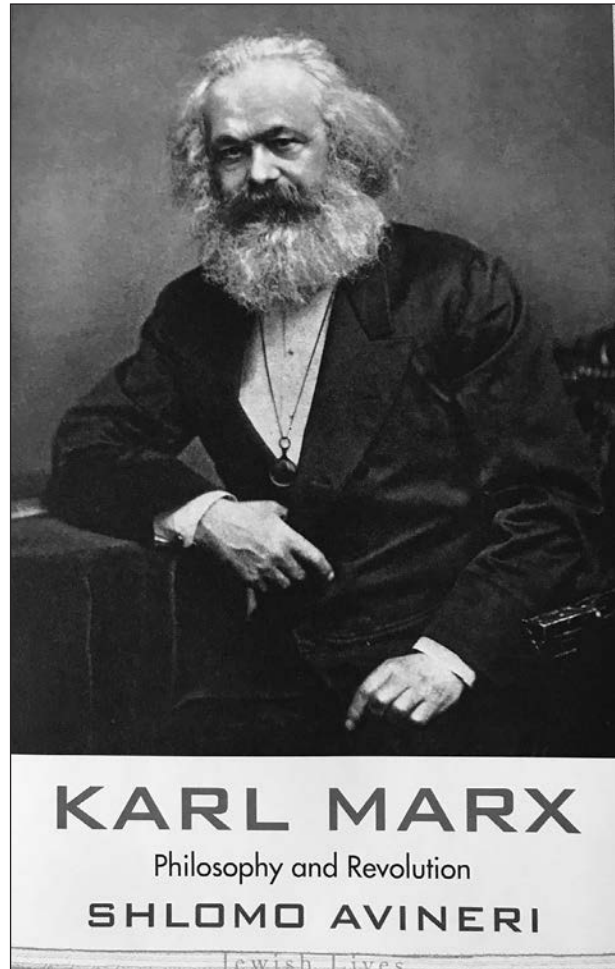
Karl Marx egyetemen felvett tantárgyai azt mutatják, hogy a következő félévben felhagyott jogi tanulmányaival, és egyre inkább filozófiai kurzusokra járt.

Annak ellenére, hogy a „Doktorok Klubjában” benne volt, Marx nem vett részt semmilyen titkos tevékenységben.

Az elvégzett tanulmányokról szóló igazolását 1841. március 8-án adta ki a rektor és a berlini egyetem szenátusa, egyben tanúsítva, hogy „a Trierben született Carl Heinrich Marx, a néhai Marx ügyvéd fia [...] nem vádoltatott meg egyetemünk hallgatóinak köreiből létrejött tiltott egyesületekben való részvétellel.”

A porosz bürokrácia jó szokása szerint az akadémiai tanulmányok befejezéséről tanúskodó okiratot ellenjegyezték Lichtenstein és Krause urak, a „királyi kormány megbízott képviselői” – vagyis a rendőrök.

Péntek Orsolya fordítása

Két interjú Heller Ágnessel

Heller Ágnes 2018-ban párizsi tartózkodása alatt Schilling Árpáddal, Tarr Bélával és Jacques Rancière francia filozófussal november 26-án részt vett az Odéon színház *Les indésirables, dernier rempart contre la dictature* (Nemkívánatos személyek – utolsó bástya a diktatúrával szemben) című rendezvényén. A *Médiapart* körülbelül 45 perces interjúja két nappal korábban készült angol nyelven az egyik Odéon-negyedbeli kávézóban. A franciára fordított interjú, amelyet Antoine Perraud jegyez, *Les tyrans modernes ne promettent rien, ils font barrage* (A modern zsarnok ígérni nem ígér semmit, csak akadályt állít a fejlődés útjába) címen 2018. november 27-én került fel a *Médiapart* honlapjára (I. interjú). Ugyanebből az alkalomból született az a beszélgetés is, amelyet *Nationalisme : comment la Hongrie est tombée* (Nacionalizmus: hogyan esett el Magyarország) címen a párizsi *Libération* közölt 2018. november 24–25-i hétvégi számában (II. interjú). Ez utóbbi, amely Thibaut Sardier munkája, feltételezésem szerint szintén angol nyelven készült. Mindkét interjú most jelenik meg először magyarul.

A ford.

I.

- **Lehet, hogy a hiperkapitalizmusnak sikerült létrehozni azt az osztálynélküli társadalmat, amiről Marx álmodott?**

Hannah Arendt leírta, hogyan verték szét a Szovjetunióban a társadalmi osztályokat. Ma nem szétverték a társadalmi osztályokat, a társadalmi osztályok egyszerűen eltűntek a tömegtársadalomból.

Már csak ezért is lehetetlen a múltból örökölt kategóriákkal elemezni a jelent; olyan gyorsasággal változik a világ, és a változás ma még nagyobb ütemre váltott. A világot olyannak kell tekintenünk, amilyen, nem pedig olyannak, amilyen volt, vagy amilyennek szerintünk lennie kéne. Ma már nem működik a bolsevizmus, a sztálinizmus, a faszizmus vagy a náciizmus referenciája, akkor sem, ha az új jelenségek esetében még elővesszük és használjuk ezeket a fogalmakat, abban a hiszemben, hogy a visszatértükről van szó.

Ezek a tapasztalatok az osztálytársadalmakban bekövetkező erőszakcselekményeknek voltak a következményei. Ma egészen másnak vagyunk tanúi,

nevezetesen annak, hogy a vitalitásukat elvesztő társadalmakban minden ellenállás nélkül fogadják el a zsarnokságot: a zsarnokság a választási rendszernek köszönhetően rendezkedik be. Azért, mert az emberek rá szavaznak...

Ezért is fontos elgondolkodni azon, mit is jelent ma a demokrácia. És hogy a demokráciát újra megnevezzük. A fogalom ugyanis nem nagyon illik a mi posztmodern korunkra.

- **Az embernek olyan érzése támad, mintha valami archaizmussal volna dolgunk...**

Nekem is az az érzésem, hogy egyfajta „refeudalizációnak” vagyunk tanúi, például Magyarországon, Lengyelországban, Törökországban, Egyiptomban, Oroszországban meg másutt is, ahol a modernkori zsarnokoknak sikerül magukat meg- és újraválasztatni. Ők – saját maguk, strómanjaik és megbízható híveik számára – életjáradékká alakítják mindazt, ami nemrég a kapitalizmusnak volt az újraosztott profitja, és amiből a szociáldemokrata optikában a lehető legtöbb, a konzervatív szemlélet szerint a lehető legkevesebb a hátrányos helyzetű rétegeket illette... Mostantól fogva a politikai hatalom már nem az oligarchiától függ, az oligarchiát mostantól fogva a politikai hatalom hozza létre. Az oligarchiát a politikai hatalom táplálja; olyan széles, mindent behálózó kliensrendszerrel van dolgunk, hogy méltán lehet „refeudalizációról” beszélni.

- **A demokratikus kapcsolatok maffia-kapcsolattá változtak?**

Értelmiségiek és kutatók 2013-ban *Magyar Polip* címen adtak közre tanulmánykötetet, amely Orbán Viktor hatalmát állam-maffiaként értelmezte. Itt is van keresztapa, de ezt a keresztapát a választói akarat ülteti székébe. Valamiféle önkéntes szolgásg teszi lehetővé a társadalom erőszakos átalakítását, ezért használom a „refeudalizáció” kifejezést (amelyet a honpolgár elidegenedtségének kihasználása tesz lehetővé), ami szerintem pontosabb a maffia-hasonlatnál (amit csak erőszakkal való megfélemlítéssel lehet rákényszeríteni a társadalomra). Mindennek következményeként Kelet- és Közép-Európa perverz demokráciájában az emberek megrontásával van dolgunk. Mindez nehezen volna elképzelhető Nyugat-Európában, amely – úgy látszik – egyelőre védve van ettől a jelenségtől, bár Olaszországon érdemes volna alaposabban elgondolkodni...

• **Hogyan kormányozzák a refeudalizált államokat?**

Úgy, hogy a városokat elszigetelik a vidéktől. Hogy a hatalom az alulinformált vagy egyoldalúan informált mély-Magyarországra épít – az újságokat, rádiót és televíziót ellenőrzése alatt tartja a hatalom, a propagandát a társadalmi hálózatok is erősítik, mivel védtelenek vele szemben. És választáskor a mély-Magyarország valósággal elsöpri a művelt és a világra nyitott városiasodott rétegeket. Ez a kisebbség vagy elfogadja a politikai helyzetet – bele-törődik legyőzöttségébe, és hallgat, esetleg elrejtő-zik, vagy elhagyja az országot.

A hatalom befolyása alatt álló többséget vagy bűnbakok előtérbe állításával (ilyen bűnbak a milliárdos Soros György Magyarországon vagy Fethullah Gülen Törökországban...), vagy a külső fenyegetettséggel mobilizálják. Minden országnak megvan a maga külső „ellensége” (ilyen például a revansista Oroszország Lengyelország esetében). Másik ilyen sokszor emlegetett – ezúttal közös – külső fenyegetettség a migráció. Ráadásul a hatalom egyenlőségjelet tesz a migránsok meg az iszlám közé, ez pedig lehetővé teszi Orbánnak, hogy az európai kereszténység védelmezőjeként és megmentőjeként lépjen fel... „Megvédlek benneteket az ellenségtől (amit ugyan én hozok létre, de ti ettől függetlenül is félték tőle)” – ez a negatív ideológia teszi lehetővé a „demokratikusan” választott zsarnoknak, hogy minden választáson megkapja a tömegek támogatását. Mindez a vallás leple alatt olyan etnikai nacionalista szemléletet kelt újra életre, amely egyszerre formálta és tette tönkre Európa arculatát.

A magam részéről mindebben valamiféle nihilizmus is látok. Azt én is elismerem, hogy egyes XX. századi messianisztikus ideológiák, amelyek akaratuk ellenére akarták a boldogságot egyes népekre ráerőszakolni, veszélyesek voltak. De ott volt a létrehozandó aranykor ígérete. Sok értelmiségit megszédített ez a perspektíva. A mai zsarnokok viszont paranoiás szemléletükkel olyan honpolgárokat akarnak kinevelni, akik ostromlott várban érzik magukat, de egyetlen értelmiségi sem akad negatív ideológiájuk hálójába.

• **Ennek a refeudalizációnak nem lesz se Heideggere, se Lukácsa?**

Heidegger híve volt a III. Birodalomnak, mert az ígért valamit. Ugyanez a helyzet Lukács meg a kommunizmus esetében. A posztmodern zsarnokok azonban nem ígérnek semmit, az ő esetükben szó sincs jövőről, mintegy eltorlaszolják az utat, nekik csak egy bizonyos múlt megőrzése a fontos.

• **Őn Trumpot is ezek közé a szemfényvesztő autokraták közé sorolja?**

Gera Balázs képei 2019 májusából Párizsból, nem sokkal Heller Ágnes halála előtt

Trump csak bohócra emlékeztető félcédulás epifenomén, akinek bele fog törni a foga az amerikai demokrácia betontömbjébe. Az Egyesült Államoknak rendíthetetlenül szilárd az alkotmánya. Az az alkotmány látott már ilyen embereket, és látni fog másokat is. Európa sokkal törékenyebb. A demokrácia gyökerei itt nem olyan mélyek. 1940-ben még Franciaország is felmutatta ezt az európai fogyatékosságot. Európát leginkább az etnikai nacionalizmus szellemalakjai fenyegetik – Amerikát viszont részben megkíméli ez a veszély. Márpedig ha Európát hatalmukba kerítik a kontinens sátáni erői, akkor vége az Európai Uniónak. Akkor pedig Európa minden esélyét elveszíti, hogy bármiféle szerepet játsszon a világban. Attól fogva Európa óriási múzeum lesz, semmi több. Feltéve, persze, hogy nem lesz háború. Márpedig az etnikai nacionalizmussal az Óvilágban feltehetően a béke hosszú időszakának is befellegzett.

• **De vajon képes-e még egyáltalán Európa arra, hogy önmagával szembenézzon?**

Európa annyi, mint a reneszánsz kori humanizmus, a felvilágosodás, valamint a francia forradalom vívmányának tekintett emberi és honpolgári jogok. De a vallásháborúk is Európa, és a XX. század leggyűlöletesebb ideológiái is Európa talaján jöttek létre (100 millió áldozatot követelve), és a gyarmatok kirablásáról meg az ott elkövetett tömegmészárlásokról még nem is beszéltünk!

1945-től csak a fényes arcát látjuk Európának, a sötét arcát elfelejtettük és elfeledtettük, márpedig

az erőszak még visszajöhet, úgy látszik azonban, hogy a brüsszeli bürokraták ennek nincsenek tudatában.

- **A megoldás a humanizmus és forradalmi feszültség közti állandó dialektikában keresendő – írta, idestova negyven éve, a franciául *Pour une philosophie radicale* (A radikális filozófiáért) címen közreadott könyvében. Önnek ma mi a véleménye erről a radikális szükségletekre alapozott egyetemes etikáról?**

Csakugyan szükségük van a társadalmaknak arra, hogy radikálisan megváltoztassuk őket? Az igazság sohasem a konszenzusban, mindig a diszzenzusban keresendő – ez olyan filozófiai álláspont, amihez mind a mai napig ragaszkodom. De vajon tartható-e politikai szempontból is ez az álláspont? Sokáig reménykedtem a társadalomnak a fiatal Marx gondolataira alapozott radikális átalakításában, az elidegenedettség felszámolásában, a korlátozatlan szabadságban stb. Erről a reményről ma már lemondtam. Nem azért, mert már nem hiszek ezekben az értékekben, hanem mert belátom, hogy az ilyen társadalomátalakítás lehetetlen. Már abban sem vagyok biztos, hogy egyáltalán kívánatos-e. Csakugyan olyan világban szeretnénk élni, amiről senki se mondhatja meg, hogy talmi vagy igazságtalan? Lehet, hogy a remény végső soron ugyanolyan negatív és végzetes érzés, mint a félelem vagy a szomorúság?

- **Amit mond, az szörnyen posztutópikus!**

A modern utópia elválaszthatatlan az egyetemes fejlődéstől, ami sokat javított az életkörülményeken. Ez az időszak már a múlté.

- **De 1989-ben, gondolom, ön is nagyon örült a visszakapott szabadságnak.**

Ez valóságos felszabadulás volt: az úgynevezett „valóságos szocializmus” zsarnokságának vége, képzelheti, túlfűtött időszak volt. De ez a felszabadulás nem vezetett minket a szabadsághoz. Én már 1945-ben is nagy felszabadulást éreztem, amikor rendkí-

vüli szerencsével túléltem az európai zsidóságnak a nácik általi elpusztítását, amelynek egész családom áldozatul esett. A szovjet csapatok – ezt Ön is tudja – felszabadítani felszabadítottak minket, de nem hozták el a szabadságot. Lehet, hogy ezek a tapasztalatok is közrejátszottak abban, hogy – ahogy Ön mondja – „szörnyen posztutópikus” vagyok...

II.

- **Lehet-e – nevezetesen Magyarországon – a populizmus sikerét a történelem válságával magyarázni?**

Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznom, hogy a „populizmus” nem jó szó erre a jelenségre. Hugo Chávez populista volt, mert neki csakugyan fontos volt a nép. Akikről itt szó van, azok egyfajta oligarchikus elitet hoznak létre, és olyan társadalmat, amelyben a szegény egyre szegényebb, a gazdag pedig egyre gazdagabb. Inkább etnikai nacionalizmusról kellene beszélni. Ennek a kormányzati formának még akkor is a faj az alapja, ha ez nincs nyíltan kimondva. Mindez Magyarországon is jól látható, ahol Orbán Viktor élesen megkülönbözteti a nemzeti hovatartozást a honpolgári jogoktól, ellentétben például Franciaországgal, ahol a kettőt nem lehet szétválasztani. Mindig a magyarokhoz intézi szavait, ideértve a külföldön – például Romániában – élő magyarokat is, miközben figyelmen kívül hagyja azokat a nem-magyar anyanyelvűeket, akik ettől függetlenül magyar honpolgárok. De hadd térjek vissza a kérdésre. A valamikori osztálytársadalmakból 1968 után tömegtársadalmak lettek. 1968 előtt a pártok osztályérdekeknek voltak a képviselői. A tömegtársadalmakban már nincsenek hagyományos pártok, a választók ideológiák szerint szavaznak, ilyen ideológia az etnikai nacionalizmus is. Ezt képviseli például Matteo Salvini Olaszországban. Hiába másodrangú politikus Salvini a Ducehoz képest, mégis sok szavazatot kap.

- **Eltűntek a társadalmi osztályok, vagy csak a politikusok nem tudják megszólítani őket?**

Eltűntek, igen. Gazdagok és szegények, persze, vannak, de politikai vagy társadalmi-gazdasági nézőpontból a „szegényeket” már nem lehet azonosítani a „munkássággal”; két különböző dologról van szó. A szavazataikkal is ugyanez a helyzet. Magyarországon például Orbánra szavaz a cigány lakosság túlnyomó része. Számos országban társadalmi szempontból teljesen cseppfolyós lett a pártrendszer, és kiszámíthatatlanná vált, melyik társadalmi osztály milyen mozgalomra adja majd szavazatát. Ez ad kedvező hátteret az etnikai nacionalisták megerősödésének; csak az a kérdés, hogyan tudnák

a liberális demokraták racionális érvekkel meggyőzni a választókat.

- **Lehet, hogy ezzel egyszermind annak a modern filozófiának is befellegzett, amely – túllépve a nemzeti sajátosságokon – kiállt az univerzalizmus mellett?**

A magam részéről inkább konfliktust látok a két tendencia között. Az első az univerzalizmus, ez a Felvilágosodással egyidejűleg fejlődött ki, mégpedig abból a gondolatból, amely szerint minden emberi lénynek ugyanolyan a tudata, ugyanolyanok a szellemi képességei. A nacionalizmus meg a nemzeti sajátosság fogalma viszont a romantikával fejlődött ki. A XIX. század végén, a XX. század elején még nagyon erősen jelen volt a kozmopolitizmus, az értelmiség java része kozmopolita volt. De, ezzel egyidejűleg – főleg Olaszország és Németország egyesítésével –, a nemzeti birodalmak fogalma is megszületett. Franciaországban is találkozunk ezzel az oppozícióval, mégpedig az *Emberi és honpolgári jogok deklarációjával*, amely egyesíti a két fogalmat. De mi történik, ha a két fogalom ellentmondásba kerül egymással? Ha az etnikai nacionalisták határozzák meg, mit is jelent a honpolgár, akkor ez a fogalom szembe kerül az emberi jogokkal.

- **Ha egyszer nem tűnt el teljesen, hová kell helyoznünk az univerzalizmust?**

Az univerzalizmus szerves része a jelenlegi történelmi tudatunknak, és szoros kapcsolatban áll a mai világ globális működésével; ebben a világban, ha valahol történik valami, az egészen távoli területeken is érezteti hatását. Érdekes ebből a szempontból nézni a művészet világát: ha elmegy például a Velencei Biennáléra, első látásra nem fogja megállapítani, hogy egy festmény hol született, Dél-Afrikában-e, Latin Amerikában, Magyarországon vagy Franciaországban. Csak a festő keze nyomát látja a műalkotáson, más semmit. Ami a szórakozás területét illeti, mindenki ugyanazokat a műveket tekinti meg, mindenki ugyanazt hallgatja. A politika terén viszont már nem találkozunk ezzel a globális dimenzióval. Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatát például majdnem minden ország aláírta. De nagyon sok ország nem veszi komolyan ezeket a jogokat. Az univerzalizmus csak elméletben létezik, de nem a gyakorlatban.

- **De van-e még egyáltalán értelme, akár csak utópiaként?**

Ez a mostani időszak az utópiák összeomlásáé is. Marx még azt mondta, a proletariátus önmaga felszabadításával az egész világot felszabadítja. Ha igaz, hogy a proletariátus széles körben emancipálódott – a munkás ma már ugyanolyan szavazó, mint bárki más –, az is igaz, hogy ezzel a világ még

egyáltalán nem szabadult fel. Nemkülönben az európai haladó gondolkodásban mindig is ott volt a gondolat, hogy a technológia meg a tudás fejlődése elválaszthatatlan a társadalmi emancipáció folyamatától. Ma ugyanolyan az okostelefonunk, nagyjából egyforma a tudomány szintje az egész világon. És mégis se szabadság, se boldogság, se törvényesség a földgolyó tekintélyes részén. Ezek az illúziók összeomlottak, ezzel pedig beléptünk az utópia utáni korszakba.

- **Lehet, hogy hiányoznak a kollektív narratívák?**

A kollektív narratíva, legalábbis Európában, hagyományosan két pilléren nyugodott. Egyik volt a Biblia, másik pedig a görög-római ókor filozófiája és intézményrendszere. A francia forradalom idején mindenki rómainak akarta látni magát. De itt európai narratívákról van szó, míg a világ más kultúráiban egészen más strukturáló narratívákat találunk, olyanokat, amelyeknek nem sikerült általánossá válni. Csak, hogy egyetlen példát mondjak, a katolicizmus sokáig törekedett az egész világ meghódítására, de törekvése kudarcot vallott.

- **Lehet-e egy európai kollektív narratíva a nacionalista diskurzus ellensúlya?**

Mesterségesen nem lehet kollektív narratívákat létrehozni. Bizonyos szempontból a Biblia meg a görög-római hagyomány még ma is eleven. A filozófia is olyan európai kulturális narratíva, amely élesen különbözik például az ázsiai életbölcsestől.

- **Ön szerint a liberális demokrácia a lehető legjobb politikai rendszer. Miért?**

Az univerzalizmus eszméjét egyedül a liberális demokrácia alapzatán lehet megmenteni. A XX. század után, amikor a liberális demokráciákat mindenütt szétverték Európában, és amikor az etnikai nacionalizmus a hullák millióit hagyta maga után, a liberális demokráciának az eszméket vissza kell iktatniuk jogaikba: vissza kell térni a hatalmi ágak szétválasztásának és a népszuverenitásnak a montesquieu-i gondolatához. Ennél jobbat nem lehet ki-

találni. Mindenesetre a rendszer nagyon sebezhető: bár alapítói mindig az emberi természettel próbálták igazolni, korántsem tekinthető természetesnek. A demokrácia előtti időkben mindig is voltak olyanok az emberiség történetében, akik a nép jószágos atyjaként akartak uralkodni, majd az isteni jogon való uralkodás nevében az apát fia követte a hatalomban. A demokraták hosszú harcot folytattak az ellen a felfogás ellen, amely szerint a család kormányzati modell is egyben, de a demokratikus struktúra viszonylag új keletű a történelemben. Ahol a liberális demokrácia még nem vert gyökeret, az embereket nagyon könnyen ellene lehet fordítani. Mindez Orbánnak sem okozott különösebb nehézséget: Magyarországon valójában sohasem volt igazi demokrácia, talán csak a Népköztársaság bukása utáni tízegynéhány évet kivéve. Így valójában csak a régi rend állt vissza.

- **Most, hogy a világ számos országában ütötte fel fejét a populizmus, Ön szerint melyik országban erősek a liberalizmus gyökerei?**

A francia történelem mindig is nagyon konfliktusos volt a liberális demokráciával szemben. Az Első Köztársaság a jakobinizmusnak, majd a bonapartizmusnak adta át helyét. A II. Köztársaságot III. Napóleon tekintélyuralma követte. A társadalom egy része azonban mindig is kész volt barikádot emelni a liberális demokrácia védelmére. Ott mindig is létezett olyan közösség, amely magáévá tette a forradalom szellemiségét. De – a jelenlegi helyzet ellenére – az angolszász országokban is bízom. Nagy-Britannia erősen konzervatív, a munkáspártot még antiszemitizmussal is vádolják, de még itt is erősek a demokrácia gyökerei, még ha a helyzet rosszabb is, mint az Egyesült Államokban.

- **És hogyan áll a helyzet Trump Amerikájában?**

Ez külön világ, az Egyesült Államokban mindig is sok volt az erőszak, a fajgyűlölet, az elnyomás. De mindig volt olyan része a társadalomnak, amelyik ezen felül tudott kerekedni. Olyan itt sohasem történt, hogy külföldi hadseregek kellett meghonosítani vagy jogaiba visszahelyezni a liberális demokráciát, ezt mindig az amerikaiak honosították meg vagy helyezték vissza jogaiba.

- **Vajon a barikádépítés hagyománya azt jelenti, hogy van legitim erőszak is?**

A jogos önvédelmet meg a háborút nem számítva elmondhatjuk, az erőszak sohasem legitim. Az erőszak nem tartozik a honpolgári jogok közé, a honpolgár csak a passzív ellenállás különböző formáival élhet, csak így harcolhat egy neki nem tetsző rezsim ellen. Kizárólag akkor van jogunk az erőszakra, amikor emberi jogainktól fosztanak meg minket. Ma azonban inkább az erőszak erősödése nyugtalanít, mert ez alapozza meg az etnikai nacionalizmust.

- **A mai magyar filozófusoknak mennyire fontos Franciaország?**

A XX. században a magyar filozófia inkább Németország felé orientálódott. Heidegger ma is jelentős filozófusnak számít Magyarországon, de a francia filozófiának nagyobb a hatása. Derridát például nálunk igen sokan tanulmányozzák. Ami engem illet, ismertem Foucault-t és Derridát is, az utóbbi, akivel New Yorkban együtt tartottunk előadás-sorozatot a barátságról, Magyarországra is többször ellátogatott.

- **Marx műveiből tanulhatnak valamit a liberális demokrácia védelmezői?**

A demokráciát illetően Marxtól sokat nem lehet tanulni, ehelyett inkább Montesquieu-höz vagy Tocqueville-hoz kell fordulni. Marx abban lehet segítségünkre, hogy ne tűrjük felháborodás nélkül mindazt, ami a világban felháborító.

Fordította: Ádám Péter

Kelemen Gábor
Heller Ágnes
tragédia-filozófiai hattyúdala

A *Tragédia és filozófia*, melynek *Párbuzamos történet* az alcíme, Heller Ágnes utolsó befejezett könyve.¹ Az itt következőkben először annak a – nagyrészt zsidó szerzők által létrehozott – hagyománynak a rekonstruálására teszek kísérletet, melyben Heller posztumusz műve elhelyezkedik. Ezt követően a mű bemutatása és elemzése tükrében igyekszem megmutatni azt, hogy a könyv miért lehet mérföldkő a tragédia filozófiája évszázados szellemi örökségének továbbvitelében, s Heller alkotói pályájának lezárásában egyaránt.

I.

Az a kérdés, hogy az emberek miért nézik élvezettel a színre vitt tragédiákat, a huszadik század számos zsidó származású gondolkodóját késztette válaszkeresésre. Útmutatásért rendszerint a tragédiák világtörténelmi feltételeit feltáró filozófiai diagnosztikához fordultak.

Már a filozófiát önálló diszciplínává formáló Szókratész tanítványai is rácsodálkoztak arra, hogy a nézők gyönyörüket lelik a tragédiában mint színjátszói előadásban. A tragédia és a megrendítően szomorú események különbségére vonatkozó kérdésfeltevésük azonban költői – tehát választ valójában nem igénylő –, s nem filozófiai volt. A tragédia filozófiájának megalapozása elsősorban német gondolkodók: Schelling, Schopenhauer, kiváltképp pedig Hegel és Nietzsche teljesítménye. Amíg Hegel az emberi öntudat kibontakozásának történelmi folyamatát a szabadság és a civilizáció fejlődésének fényében vázolta fel, addig az egyetemes észszerűség (teleológia) jegyében felépített zárt hegeli rendszer anti-teleologikus lerombolásában Nietzsche játszott döntő szerepet. Abban megegyeztek, hogy mindketten megismételték az „Isten halott” tételét, melyet először a német zsidó költő, Heine mondott ki. S mindketten megjövendölték a tragédia halálát is.

Noha a modern színház XIX. század végi előfutárai, mindenekelőtt Ibsen, Strindberg és Csehov

tragikus műveikkel cáfolni látszottak a tragédia kimúlásának jóslatát, a kultúra, s ezen belül az irodalom mind több szférájában világszínvonalon teljesítő zsidó eredetű művészei közt akkor még nem termelt tragédiaírói kvalitással megáldott kiemelkedő alkotó.

Ugyanakkor a tragédia filozófiájának XX. századi kimagasló bölcselei többségükben zsidók voltak. A sort *Dosztojevszkij és Nietzsche, a tragédia filozófiája* című, 1903-ban megjelent művével a kijevi születésű Lev Sesztov nyitja. Sesztov tragikus szemmel nézett a világra. Úgy vélte, hogy kizárólag a tragikus személyes élménye nyithatja fel szemünket az élet és halál értelmének felismerésére. Véleménye szerint a görögség fénykorának ideje és saját kora osztozott a Shakespeare Hamletje által megfogalmazott „kizökken az idő” tapasztalatában. Az idő kizökkenését, a világ szétesettségének érzését mindkét esetben az okozta, hogy az individuációval összefonódó civilizációs fejlődés elvesztette élő egységét az erkölccsel. A cselekvésnek ettől fogva már nem az önkorlátozás a fő jellemzője. Az emberrel személyes kapcsolatba lépés lehetőségét nyújtó Isten halála után, amikor a létezés lényegét immár nem az Istenhez való viszony jelenti, a magány és kétségbeesés válik uralkodó életérzéssé. A tragédia filozófiája a szinte abszurdá lett világ emberének egzisztenciális magányában vette eredetét. Ebben a válságos szituációban a tragédia filozófiája az emberiség öntudatát kifejező hiteles filozófia.² Mintegy fél évszázaddal később Sesztov barátja, Martin Buber istenfogyatkozásként jellemezte a vallástalan kort, amikor az emberek legfeljebb Istenről, de nem az Istennel beszélnek. Buber szerint Istennek – aki bármikor felbukkanhat – szüksége van arra, hogy önállósuló teremtménye készen álljon a vele való párbeszédre. Heller Ágnes az üres szék metaforájával világítja meg a ma embereinek válaszlehetőségét. Vagy üresen hagynak egy széket a modernitás asztalánál a főhelyen a Messiás számára, vagy pedig minden széket elfoglalnak. Az előbbi eset veszélye az álmessiasok, illetve hamis próféták föltűnése, akik azt állítják, ők tudják mikor érkezik

London, 2019. 06. 15.
a szerző felvétele

a Messiás. Az igaz próféta néma marad ebben a kérdésben. A minden széket elfoglaló magatartás a reflektálásról lemondó posztmodern tudat hozzáállása. A Walter Benjamin nézetét osztó Heller úgy véli, egyedül az üres szék ad esélyt a reményen túli remény ébren tartására.³

A Sesztovról mit sem tudó Lukács György 1911-ben adta közre németül és magyarul *A tragédia metafizikája* című esszéjét. Amennyiben találkoznak, lett volna miről beszélniük. Zömében ugyanazok a szerzők voltak a kedvenceik, különösen Ibsen. „Aki Istent látta, meghal” – idézi Ibsent Lukács az őt a modernizmus világszínpadára dobó esszéjének elején.⁴ A későbbiekben ehhez hozzáteszi, hogy Ibsen csak látszólag tanítványa a görögöknek [...]. Igazi értelme az ő analitikus darabjainak, hogy semmi változhatatlanság a múltban nincsen [...], alakuló a múlt is, minden új megismerésben újra formálódó.”⁵ Ez a tétel Lukács szövegére is alkalmazható, amely minden újraolvasásban újraformálódó megismerést hozhat. Az esszé megírásának idején, a megjelenést megelőző évben Lukács szerelme, Seidler Irma, akit Lukács nem vállalt nyilvánosan, öngyilkos lett. A legjobb barátja, Popper Leó pedig szinte „időben” halt meg tüdővészben, mielőtt még a barátság bomlási jelei világossá váltak volna. Ők nem osztották Lukácsnak azt az elvét, hogy a művészileg tragikus élet az egyetlen hiteles forma. Új barátja, Balázs Béla viszont e tekintetben Lukács előtt járt. Balázs 1907-ben megjelent *Halálesztétikájában* azt állította, hogy „csak a művészetben van jelenérzés, az életben nincsen. Ezért szomjazik rá transzcendentális öntudatszomjúságunk. Csak a művészetben élék. Az életben csak emlékszem rá”.⁶

Lukács esszéjével egyidőben jelent meg egykori mesterének, Georg Simmelnek *A kultúra fogalma és tragédiája* című tanulmánya.⁷ Simmel azt a trendet tekintette tragikusnak, amely során az egyéni kreativitás és fejlődés eredményeként létrejött kulturális produktumok maguk alá gyúrik feltalálóikat és megteremtőiket. A kultúra tragédiája és a tragédia filozófiája témaköreinek összekapcsolására azonban csak ötven évvel később kerül majd sor Peter Szondi munkásságában.

Heller 1996-ban tette közé tőprengéseit Lukács esszéjéről. E filozófiai kísérletnek, „nincs közvetlen folytatása sem Lukácsnál, sem másnál, s így egyedül áll a modern filozófiában” – szögezi le.⁸ Lukács radikalizmusa öngyilkos, ebben a filozófiában nem lehet filozófiailag „élni”, – teszi hozzá.⁹ Arra a lukácsi kérdésfeltevésre, hogy „miképpen válik a lényeg elevenné?”¹⁰ Heller viszontkérdéssel felel: Mennyire reprezentatív Lukács esszéje a XX. század filozófiájában?¹¹ S íme a válasz: „Ma a jelentős filozófia: követhetetlen. [...] Követhető-e, folytatható-e a *Sein und Zeit*? Heidegger maga úgy ítélte, hogy nem, és nem folytatta. És követhető volt-e vajon Wittgenstein *Tractatusa*? Wittgenstein úgy ítélte, hogy nem, és nem folytatta. Nem pusztán azt a bizonyos létrát hajítják el a könyv végén, de az egész filozófiát is. Wittgenstein, ugyanúgy, mint Heidegger, egy teljesen új filozófiába kezd; filozófiákat pusztán személyiségük kapcsolja össze. Mindig mindent előlről kell kezdeni. Lukácsnak *A történelem és osztálytudat* után nem volt már ereje ahhoz, hogy egy harmadik új filozófiát válasszon magának.”¹²

Az első világháború kataklizmája alatt, 1915-ben Max Scheler lépett fel a tragédia filozófiája megújításának igényével. A tragikus érzést nem korszakhoz kötöttnek vélte, bár közvetlenül és mélyen aránylag kevesek, a tragikus jellemek által megtapasztalhatónak gondolta. Scheler koncepciója a bűn nélküli bűn, a tragikus bűn fogalmára épül. A tragikus bűn ellentéte, az erkölcsi bűn, tartalmát illetően történelmi és társadalmi korhoz kötött.¹³ A korszaktól függően más és más számít bűnnek – magyarázza. A tragikus élmény az egyén múltjában gyökerező esztétikailag intonált érzés. A jelen eseményeinek értékeléséhez a hős még nem rendelkezik megfelelő távlattal. A természeti katasztrófa csak akkor és annyiban tragikus amennyiben emberi jellemhiba, a tragédia hősnének tökéletlen vonása játszott benne közre. Például Ikarusz katasztrófája tragikus volt, mert saját mértékvesztő elhatározásából közelített a Naphoz, ami az őt repítő szárnyakat rögzítő viasz elolvadásához, s a hős lezuhanásához vezetett.

A Nietzscheből kiinduló Walter Benjamin szerint a mítoszt a filozófia kedvéért feláldozó Szókratész halála egyben a klasszikus tragédia halála. A szokratizmus a tragédia vérző tetemén vetette meg lábát. A barokk „tragédia”, a német szomorújáték nem a mítoszon, hanem a történelmi valóságon alapul. Dionüszosz, a tragédia istene a filozofikus költő nem tragikus alakjában kelt új életre. A tragikum filozófiája Benjaminsnál a tragédia történetének filozófiájává változott át. Benjamin 1916-ban kezdett el dolgozni *A német szomorújáték eredete* című, 1925-ben habilitációra benyújtott dolgozatán, mely három évvel később talált kiadóra. Benjamin művének egyik inspirálója Lukács *A regény elmélete* című, 1916-ban megjelent könyve.¹⁴ Lukács – akkori életében Hegel követőjeként – a műfajok, esztétikai kategóriák és irodalmi formák lényegében gyökerező általános dialektikát keresve, a marandóságot igyekezett megragadni a változásban.¹⁵ 1917-ben bocsátotta közre Sigmund Freud *Gyász és Melankólia* című könyvét. A pszichoanalízis megteremtőjének kötete ugyanazzal a kérdéssel, tudniillik a szomorúsággal foglalkozik, mint Benjamin.

Míg Freud a gyászt normális reakcióként, az elhúzódó és tudattalan melankóliát viszont patológiaként kezeli, addig Benjamin nem tesz kategorikus különbséget a kettő közt. A melankólia Benjamin értelmezésében olyan, a világgal szembeni beállítódás és kedélyállapot, mely nem szorul orvosi kezelésre. A tragédia fogalmát Freud korábban az 1913-ban megjelent *Totem és tabu* című művében alkalmazta. Elmélete szerint az emberiség őshordáiban a fivérek megölték rettegett apjukat és elfogyasztották a tetemét. A közös bűn és a felette érzett bűntudat problematikáját, azt a kérdést, hogy milyen feltételek mellett lenne ez az öntudatos individuum bűnével szembenező ember tragédiája, s milyen esetben a bűnösségük elől menekülő szomorú és szálnalmas melodramája, Benjamin ekkor még se Freuddal se más pszichoanalitikussal nem vitatta meg. Erre csak jóval később, Hitler 1933-as uralomra jutása után került sor, amikor Benjamin levelezni kezdett Heinz Kohuttal. Az 1970-es évekre a szelfpszichológia vezető alakjává váló Kohut minden bizonnyal Benjaminsról formázta meg a posztmodern *tragikus ember* mintáját, aki korai megjelenése lehetett ennek a típusnak.¹⁶ A szelfpszichológia tragikus ember fogalmának feltűnése azonban nincs összefüggésben a tragédia irodalmi műfajával. Jelzi viszont a tragikum fogalmának napjainkra bekövetkezett kiszélesedését és a köznapi szóhasználat átalakulását.

Simone Weil, akit a XX. század egyik legjelentősebb misztikus gondolkodójának tartanak, csak halála után vált ismertté, amikor, elsősorban Albert Camus közbenjárásának köszönhetően, művei sorra kezdtek megjelenni. Weil 1943-ban meghalt. Camus 1955-ben, egy Athénban tartott előadásában tette fel azt a kérdést, hogy lehetséges-e modern tragédia a saját korában. Camus – Adorno 1949-ben megfogalmazott ama nézetével szemben, miszerint Auschwitz után barbárság volna verset írni – nem köti a hagyományos formájában versben írt tragédia eltűnését a holokauszt iszonyatához. Camus Simone Weilhez hasonlóan, már a vészkor előtt azon az állásponton volt, hogy az ókori és reneszánsz kori katartikus hatású tragédia nem tud kibontakozni és alakot öltetni abban a világban, amelyben nem az isteni rend és az emberközpontú világ ellentéte jelenti az alapvető konfliktust.¹⁷ Élete utolsó éveiben Weil nekifogott, hogy megírja a maga modern tragédiáját. *A Megmentett Velence* befejezetlenül maradt. Velence az emberi állapot szinte túlterhelt szimbóluma. Kifejezi a tér és idő kereszttjére vert ember örök „hajótöröttségét”, a teremtés és pusztítás közti határállapotot, továbbá a szépséget, mely világunk legfőbb misztériuma. Weil

úgy véli, a begyökerezettségre vágyó ember számára ön maga megüresítése teszi lehetővé az istenivel való újraegyesülést. A társadalmi szféra felette áll az ének, ám Isten felette áll a társadalminak, valotta Weil. A megüresedés a transzcendensnek való önátadás aktusa. Weil drámájának hőse, az Antigone módján a magasabb rendűnek engedelmeskedő Jaffier története, két évvel Shakespeare halála után játszódik.¹⁸ Weil a II. világháború idején kezdett hozzá a tragédia megírásához. Minthogy nem fejezte be, nem tudjuk, hogy végül is lehetségesnek tartotta-e a művészileg hiánytalan modern tragédiát.

II.

A holokauszt után, 1949-ben született meg az első, zsidó szerző által írt, világsikert aratott tragikus dráma, *Az ügynök halála*. Arthur Miller nemcsak tragédiát kívánt írni, de egyúttal, még ugyanabban az évben *A tragédia és a hétköznapi ember* címen tragédiaelméletét is közreadta. A német nácizmus és az olasz fasizmus hőskultuszától és annak borzalmas következményeitől megcsömörlött és elfásult világ kételkedővé vált az emberfeletti „szuperhősök”-kel szemben. Miller szerint a szabadság ellenségeivel küzdő hétköznapi ember társadalmi státuszától és származásától függetlenül ugyanúgy potenciális tragédia-hős, mint régen a királyok és más előkelőségek voltak. Feltéve, hogy akad bátor tragédiaíró, aki nem riad vissza attól, hogy minden intézményt, szokást és konvenciót megkérdőjelezzen. A tragikus művek hiánya, véli Miller, részben az élet szociológiai vagy pszichológiai nézőpontra való leegyszerűsítésével magyarázható. Miller szerint a tragédia – habár a tragikus hős gyakorta életét veszti – egyáltalán nem gyászos hangulatú. A győzelem reménye a tragédia jellemző sajátossága.¹⁹ Azzal a Lukács és Benjamin által megszövegezett tétellel, mely szerint a tragikus szemlélet idegen a demokráciától, Miller nem értett egyet.

Heller maga is szóba hozta a „lehet-e verset írni Auschwitzról?” adornói kérdését. Négyféle csönd veszi körül a holokausztot: „az értelmetlenség csöndje, az iszonyat némasága, a szégyen hallgatása és a bűntudat csöndje” – állította. Ezt a csöndet állandóan meg kell törni, fűzte hozzá: „filozófiával, történelemmel – és költészettel is. Versekkel kell írni Auschwitzról”.²⁰ Ezenfelül mozival és filmmel is – egészíthetnénk ki. A holokauszt horrorja, az emberek feldolgozóipari eszközökkel történő módszeres legyilkolása és a halottak nagyüzemi módszerekkel való nyomtalan eltüntetése nem teszi lehetővé a temetést, amit éppen ezért a szimbolikus

temetés hivatott pótolni. Ezt valósította meg 2015-ben Nemes Jeles László *Saul fia* című filmje. Korábban pedig Elie Wiesel *Soba nem felejttem el...* kezdetű, Paul Celan *Halálfüge* és Primo Levi *Ember ez?* című verse, hogy csak a legismertebb költeményeket említsük.

Az 1960-as évek elején felpezsdült a tragédia filozófiája iránti érdeklődés. Olyan művek sora látott napvilágot, melyek a mai napig jelentős hatást gyakorolnak a témakörrel való gondolkodásra. E művek szerzői közül ketten, Peter Szondi és Georges Steiner Heller Ágnes évjáratába tartoztak. Mindhárman 1929 tavaszán születtek. Ám míg a két férfi már 1961-ben közreadta a tragédia filozófiájáról szóló könyvét, addig Heller esetében erre csak 59 évvel később, a posztumusz olasz kiadással került sor. A tragikum elmélete elsősorban német koncepció – szögezte le Szondi az *Esszé a tragikumról* című művében. Ezt a korabeli valóságot aztán néhány év leforgása alatt megváltoztatta a Steinerrel kezdődő, majd Lionel Abellel, Susan Sontaggal és Walter Kaufmann-nal folytatódó amerikai beáramlás.²¹ Szondi 12 szerzőt jellemez, s a tragédia egy-egy nagy időszakát (ógörög, spanyol, angol és német barokk, francia klasszicizmus, valamint Goethe kora) reprezentáló 8 művet elemez a tragikum dialektikus szerkezetének illusztrálására. Érdekes módon Szondi könyve, akárcsak Helleré 21 fejezetet foglal magában, azzal a különbséggel, hogy Szondi nem adott sorszámot a Benjaminról szóló kiemelt fejezetnek, így a megszámlálás 20-szal ér véget. E kiemelt fejezet nem számozást, hanem nevet kapott. Az *Atmenet* fejezetcím vélhetően a vézskorszak választóvonalára utal. A korabeli Nyugat-Németország akkor még nem nézett szembe nemzeti múltjának ezzel a mérhetetlenül brutális periódusával. Szondi bizonytalannal utalni akart arra, amiről akkoriban nem lehetett beszélni. Heller ellenben a XXI. századnak szánta az alkotását, habár a könyve 22 fejezetre tagolódik. Az angoltól fordított magyar kiadásban azt a problémát, hogy az utolsó szám 21 legyen, a szerkesztő úgy oldotta meg, hogy két fejezetnek ugyanazt a számot adta. Így a magyar kiadásnak két 15. fejezete van. Aligha lehet dicsérni a szerkesztő eredetiségét.

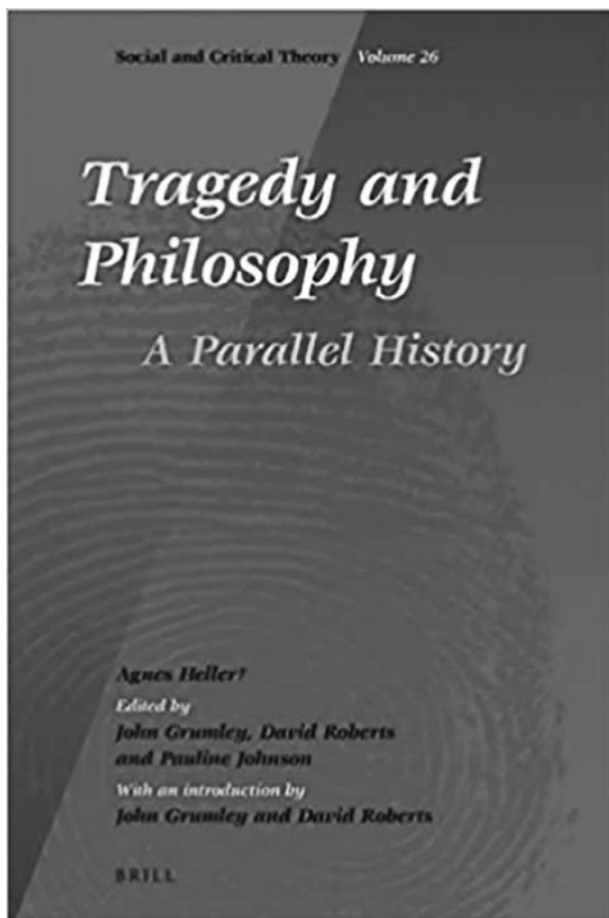
George Steiner *A tragédia halála* című kötetének elején leszögezi, hogy tragédia mint drámai műfaj és a tragikus életérzés az európai kultúrához köthető, s azon belül is néhány kitüntetett történelmi periódushoz. A tragédia a görög hagyományban gyökerezik, s nem része a zsidó tradíciónak – teszi hozzá. A szophoklészi és shakespeare-i hagyomány követése volt a dráma útja, másféle eszmény a XIX. század végéig nem uralkodott. A Shakespeare után

hanyatlásnak induló tragédia túlélését Steiner szerint segítette a verselés helyett a prózai poétikára való áttérés, ami egybeesett az új pénzügyi formákat és kapcsolatrendszert teremtő gazdasági átalakulással. A pénz költészete ugyanis a próza – magyarázza Steiner.²² Ahogy Szondi, úgy Steiner is kiemeli a fiatalon elhunyt Georg Büchner jelentőségét a modern tragédia történetében. Míg Szondi a gyermekeit felfaló forradalom önpusztító orgiáját felidéző *Danton halálában* látja a tragikus, ugyanakkor anti-heroikus esztétikai megközelítés új perspektíváját, addig Steiner számára a hétköznapi embert fennköltséggel és együttérzéssel kezelő *Woyzeck* a Gorkij és Brecht felé mutató iránydráma. A XIX. század második felében – írja Steiner – az opera lépett fel a tragikus dráma birtokba vételének igényével. Gluck *Orfeusz és Euridikéje* és Mozart *Don Giovanni*ja készítettek elő a Verdivel, Wagnerrel és Muszorgszkijjal kiteljesedő folyamatot. Steiner többször hangot ad annak az álláspontjának, hogy a tragédia nem független a mítosztól. A tragédiaíró feladata nemcsak az elnyűtt mitológiákon való túlélés, hanem hozzájárulás a kor új, kreatív energiáit és képzeletét mozgósító mítoszainak megalkotásához. A megújulás a legváratlanabb helyekről jöhet. A könyv végén elbeszéli, hogy egy kínai mezőgazdasági közösség dokumentumfilmből megismert rituális, a halottaknak végtisztességet adó, ennek érdekében a hatalomnak ellenszegülő sírgondozásának a látványa a görög tragédia Antigonéban megtestesülő ösképét hívta elő benne. Ez 1961-ben igen bizarr asszociációnak tűnt. A múlt évezred végére aztán a világ megismerkedett a modern tragédiaíróknak tekintett Kao Hszing-csien műveivel, melyekből azt is megtudhatta, hogy a tragikus mező, mód és jellem más műfajokban, így a regényben és a média más eszközeiben, például a filmben is hiteles kifejezést nyerhet.²³

Lionel Abelt nemcsak Steiner könyve ingerelte megnyilatkozásra, hanem az 1961-es Eichmann-per után kiobbant viták is. A kelet-európai zsidóság II. világháború alatti módszeres megsemmisítésében kiemelkedő szerepet játszó Eichmann vajon a hatalomhoz jutott radikális gonosz ördögi megtestesítője-e, vagy tettei az engedelmes parancsvégrehajtó, karrierista hétköznapi ember banális gonoszságának megnyilvánulásai voltak? Hannah Arendt *Eichmann Jeruzsálemben – Tudósítás a gonosz banalitásáról* című, 1963-ban kiadott²⁴ könyvének megjelenése után nem lett volna meglepő, ha valaki felveti a tragédia banalitásának ötletét. Annál is inkább, mert a román-francia zsidó Ionesco, az abszurd színház megteremtője, már 1948-ban felfedezte – *A kopasz énekesnőben* – a banalitás költészetét. Úgy tűnt, a

drámaírók lemondtak a tragédiaírás álmáról, s a tragédia fogalma immár nem művészi formát, hanem történelmi horrort takar. A határozatlanságnak ebben a légkörében állt elő Abel a metaszínház és a metadráma elméletével. Abel 1963-ban megjelent *Metaszínház, a drámai forma új nézete*²⁵ című válogatott esszékötetetének mondanivalóját úgy lehetne összefoglalni, hogy amíg a régi tragédiák írói és hősei egyaránt hittek a spontán cselekedetek valószínűségében, addig a modern kor metatragédiáinak íróira s karaktereire a ráció és reflektivitás terhe nehezedik. Ők nem cselekszenek, hanem a cselekvés lehetőségén morfondíroznak. A metaszínházban öndramatizáció – vagy a korabeli szociálpszichológus, Erving Goffman első nagy sikerű könyvének kulcsfogalmát idézve – benyomáskeltés, illetve impressziómenedzselés folyik.²⁶

A steineri megközelítéssel való elégedetlenség által nyugtalanított Susan Sontag üdvözölte Abel innovatív kezdeményezését. Sontag 1963-ban, két évvel Steiner után közreadta saját *A tragédia halála* című esszéjét.²⁷ Steiner, állítja Sontag, gyászolja a tragédia halálát, s ugyanakkor annak megmentőjeként tekint a modern naturalisztikus-szentsimentális színházra. Sontag egyaránt elutasítja az elégikus és a védekező szemléletet. Mindamellet Sontag Abel tévedéseit is felismeri. Abel nem veszi észre a tragédia és komédia szoros egymáshoz tartozását. „A szimuláció, a megtévesztés, a szerepjátszás, a manipuláció, az öndramatizáció – Abel metaszínházának alapelemei – a komédia fő alkotórészei Arisztophanész óta” – írja Sontag.²⁸ Abellel szemben Sontag a tragikus szemléletet nem az értékek kibékítetlenségéből, hanem a világ kibékíthetlenségéből, értékeinek kríziséből, a szubjektív szándék és az objektív végzet összeütközéséből eredezteti. S végül Abel szemére veti, hogy nem lát messzebbre az „élet álm” gondolatánál, minden metaszíndarab közös kiindulópontjánál. Nem veszi észre a törést a reneszánsz színház gondokkal teli álmai és modern színház rémálmai között. Abel egyik legnagyobb baklövése – Sontag szerint – Bertolt Brecht törekvéseinek félteértése, s a Brecht-darabok titka iránti érzéketlensége. Abból, hogy Brecht nem akart tragédiákat írni, nem következik az, hogy műveiből hiányozna a tragikai atmoszféra. Erre céloz Sontag, és ezt sugallja öt évvel később Walter Kaufmann is a *Tragédia és filozófia* című, 1968-ban publikált terjedelmes könyvében.²⁹ Egyébként aligha vált volna a XX. század egyik legjelentősebb drámaköltőjévé. Ezt Heller első férje, a szocialista realizmus jármát 1956 után magára vevő Hermann István is felismerte. Hermann 1967-ben a következő komikus összegzést nyújtotta Brecht ember- és

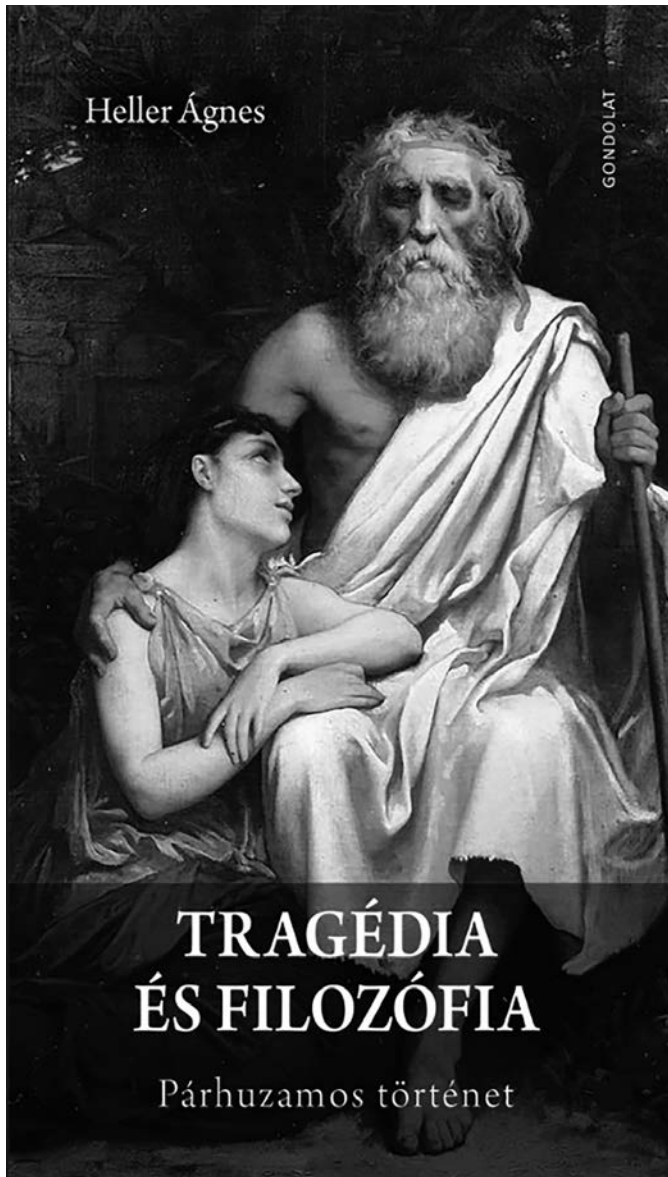
játékfelfogásának alakulásáról: „az első periódusban a ruha és az ember különválasztása, a második periódusban [...] az ember átváltoztatása ruhává, végül [...] a ruha emberré változtatása”.³⁰ Ám Brecht utolsó korszakának műveiben – folytatja Hermann – eljutott az ember saját ellentétévé változásának igényéhez. Utolsó darabjainak éppen az a lényege és mondanivalója, „hogyan desztilláltan jó, ellentmondásmentesen a haladás, a fejlődés oldalán álló emberek nem léteznek.”³¹ Heller, aki az 1960-as évek közepén *A reneszánsz ember* címmel jelent, első jelentős hazai visszhangra talált könyvén dolgozott, akkor nem kapcsolódott a tragédia filozófiája körüli eszmecserekhez. Félretette azoknak a fontos kérdéseknek a polcára, melyhez később majd egyszer visszatér.

III.

Az emberfogalom és az embereszmény átalakulása, illetve megújítása, mely *A reneszánsz ember* fő tárgya,

Heller egyik visszatérő élettémája maradt. Noha a könyvnek már az első kiadásában is „kevés köze volt a marxizmushoz”³², az 1960-as évek közepén rendezett korčulai találkozók baloldali gondolkodói nemcsak a „vissza Marxhoz, s előre a mai problémákhoz!” jelszavát megfogalmazó Lukács Györgyben, hanem tanítványaiban is a marxizmus önmegújító, önkritikus *reneszánsz*ának képviselőit látták. Az 1970-es évek kényszerű belső emigrációja után az előbb Ausztráliába, majd onnan az Egyesült Államokba kivándorló, a magyar világról leszakadó Heller megírta azt, amit Lukácsnak nem sikerült: az *etikát*, három kötetben, s ráadásul a *modernitás elméletét*. Másfél évtized elteltével aztán – újabb másfél évtizedes kétlaki életmóddal folytatva – fokozatosan elindult a repatriálás útján. Szemben azokkal világhírűvé vált amerikai magyar gondolkodókkal, akiknek listáján immár Heller neve is szerepel, ő visszajött filozófiai és írói energiáinak eredeti forrásvidékére. Lukács a tragédia metafizikájával lépett a világ filozófiai színpadára. Dolgozata először a *Lélek és formák* német kiadásában jelent meg. Heller tanulmánya, mely az élet viláगतól távozó reneszánsz asszony búcsúesszéje, újragondolja azt, amiben mestere a leginkább zseniálisan teljesített.

Lukács és Heller esszéjének megjelenése között 110 év a különbség. Közös bennük, hogy egyikük sem adta meg a hivatkozott szövegek forrását. Mindketten idegenkedtek attól az autoriter eljárástól, mely a saját gondolatok erejének igazolása érdekében tekintélyek sorára hivatkozik. Eme önmagában elismerést érdemlő hozzáállás kifejezésére azonban aligha a források bibliográfiai adatainak mellőzése a megfelelő út. Az eddig nemcsak három nyelven, de három változatban megjelent Heller-esszé közül az elsőként kiadott, olasz nyelvű változat a legjobb. Kár, hogy az angol és magyar kiadás szerkesztői nem tanultak belőle. Egyedül az olasz kiadás az, amely nemcsak pótolja – még hozzá 91 lábjegyzetben – a hiányzó hivatkozásokat, de alapos kritikai előszóval is segíti az olvasó orientálódását. Az angol előszó ehhez képest sovány, ráadásul Heller szövege angolul – melyet Heller eredetileg is ezen a nyelven írt – mintegy tíz százalékban csonkítva jelent meg. Az ausztrál szerkesztők irtási szenvedélyének olyan esszenciális szövegrészek estek áldozatul, melyek hiánya töredezetté teszi az angol szöveget. Elég csak egy példát hoznom a hozzá nem értésre. Lukács esszéjének egyik igen kritikus pontja annak a férfi-sovinizmust tükröző kérdésnek a felvetése, hogy lehet-e tragikus egy asszony élete önmagában, vagy csak egy férfi függetlékeként; továbbá, hogy érték-e a szabadság az

asszony életében. Az ausztrál szerkesztők egyszerűen törölték Heller esszéjéből a nőkérdésre és nőemancipációra vonatkozó részeket. Bizonyára nem ismerték a kontextust. Ha mégis, annál rosszabb. A magyar kötetnek pedig egyáltalán nincs elő- vagy utószava. Heller szövege nem „gyomlálásra”, hanem kritikai kommentálása szorul. Ezt ismerte fel Andrea Vestrucci, az olasz kiadás fordítója, előszavának és jegyzeteinek írója, aki a következőket állapítja meg: a könyvnek nemcsak az elsődleges dokumentumokra való szakszerű hivatkozás, de a másodlagos források megvitatása is hiányossága. A *Tragédia és filozófia* nem pusztán filozófiai mű (ahol az az érv, hogy a citáció a filozófiai eredetiség halá-

la, inkább védhető), hanem irodalomkritikai és irodalomtörténeti munka is. Ezen a területen pedig a pontos idézés óvhatja meg a szerzőt attól a veszélytől, hogy az olvasó a leírt banalitásokat a szerző gondolataival azonosítsa. Mindamellett a mű a tragédiáról való gondolkodásról, reflexióról is módszertani útmutatást nyújt: egyrészt filozófiai módszert a tragikum, illetve az esztétikum elemzéséhez, másrészt filozófiatörténeti szemléletet; azt az elvet, hogy a filozófia produktumait az adott korszak irodalmának keretében kell értelmezni. Az irodalomkritika hagyományos standardjainak és a róla folyó vitáknak egyaránt figyelmen kívül hagyása kockázatos vállalkozás. Heller olyan ember, aki nem fél a kánon felrúgásától, sőt örömet leli benne – állítja Vestrucci.³³

Lukács csupán néhány filozófust nevez meg (Platónt, Susót, Schellinget és Nietzschét), ezzel szemben Heller tanulmányában filozófusok és drámaírók egyaránt nagy számban szerepelnek. Lukács a mára már majdnem elfelejtett drámaíró Paul Ernstet bálványozza, habár azzal az ernsti tétellel, hogy az Isten halála után ismét lehetségessé vált a tragédia, nem ért egyet. Heller a következőket írja erről: „A tragédiát mint metafizikai műfajt elemezve és igencsak mitologizálva Lukács az előbbivel ellentétes következtetésre jut. Először, a történelem alkalmazatlan a tragikus ábrázolására (mint Ernst többi tragédiája bizonyítja), s ami még fontosabb, a demokrácia kora nem tragikus, a realizmus ellentmond a tragédiának”.³⁴

Heller állhatatosan szót emel annak az elméletnek az érdekében, mely szerint „van valami közös a tragédiában és a filozófiában. Az utóbbi akkor bukkan fel, amikor az első eltűnik.”³⁵ Véleménye szerint az európai, s kizárólag az európai történelemben kétszer fordult elő az a ritka epizód, amikor „a magától értetődő, jól bevált világot hirtelen egy vadonatúj világ rázkódtatta meg, amelyben az emberek immár nem értették, kik is ők, és mi a helyes s helytelen.”³⁶ Ilyen mozzanat volt az ókori Athén virágkora és a modern tragédia Shakespeare-től Racine-ig tartó időszaka. Ebből levonható az a következtetés, hogy „sem a tragédia, sem a filozófia nem gyökerezik az antropológiai (emberi) állapotban”.³⁷ Miért érdemes akkor foglalkoznunk e két témakörrel, e két műfaj kapcsolataival, s a hiányukból keletkezett tragédia filozófiájával? Heller számára, akinek a filozófia élete fő témája, s aki egyben a tragédia szerelmese, egy ilyen kérdésnek nincs jelentősége, ezért fel sem teszi. Ehelyett azt mutatja meg, ahogy a két műfaj – meg-

változott módon – immár alkalmazott művészetként új nagy művek hiányában tovább él, hat és inspirál, s azt is, ahogy fennmaradásához a tragédia filozófiája, mint kiérlelt kovász, képes hozzájárulni. A tragédiaköltészet elhalása nem járt együtt a tragédiákat játszó színház halálával, ahol – miként Diderot mondta – „jók és gonoszok egyformán együtt érezhetnek egy igazságtalanul szenvedő ember sorsával”.³⁸ Hegelnek a művészet haláláról szóló jóslata még a tragédia esetében sem vezetett eddig a műfaj elhantolásához. Ha időben később is, a tragédiához képest jókora fáziskéséssel, Heller szerint a XX. század végére a nagy filozófiai rendszeralkotó, elméleti építményeket emelő művek korszakának végéhez érkeztünk. 1995-től „nem építkezem többé” – mondta határozottan 2008-ban.³⁹ Az 1998-ban közreadott *A szép fogalma*, a 2000-ben megjelent Shakespeare-ről szóló könyv (*Kizökken az idő*), s a 2007-ben kiadott *A balhatatlan komédia* szerzőjük értékelésétől függetlenül, mégiscsak valamiféle szerves építkezés termékeinek tekinthetők. A *Tragédia és filozófia* a sor záródarabja. A sorozat ugyan nem filozófiai, de talán a tragikus filozófia felé mutató.

Esszéjében Heller többször szóba hozza a következő lukácsi szentenciát: „A tragédia halálba menő hősei – körülbelül így írta egy fiatal tragikus – rég nem élnek már, mielőtt meghalnak”.⁴⁰ Az első esetben Puccini *Tosca* című zenedrámája kapcsán ír arról, hogy a főalakok nem történelmi hősök, hanem hétköznapi emberek, akik tisztességük okán, minden heroizmus nélkül váltak hőökké. A *Tosca* alakjai nem élőhalottak. Toscának jellemhibája a féltékenység, „emiatt követi el azt a végzetesnek bizonyuló hibát, amellyel megpecsételi a saját és a szeretett festő sorsát”.⁴¹ A karakter, mely a tragédia mozgatója, tehát rendelkezésre áll, ám hiányzik a tragédia általános világállapota, s a filozófiai-lételeméleti reflexió. Egy más helyen Wagner *Trisztán és Izolda* című operáját taglalva Heller megállapítja, hogy Wagnernek ez az operája áll legközelebb a görögökhöz, amennyiben megfelel az arisztotelészi szabályoknak (az idő, a hely és a cselekmény egysége), sőt még ahhoz a lukácsi tételhez is idomul „miszerint a tragikus hősök már akkor halottak, amikor először megjelennek a színen”. Majd a következőt kérdezi: „Miért nem tragédia mégsem a csodálatos zenedráma? Miként lehet a szerelmi halál, a szerelemben történő személyes megváltás, mint a legnagyobb gyönyör egyáltalán tragikus?”⁴² Heller válaszát az olvasásban idáig ért olvasó jól ismeri: a tragédia műfaja Wagner idején már halott. Nincs arról szó, hogy a zenedráma gyönyöre kevesebb volna a tragikusénál, csak más – teszi hozzá

Heller. A harmadik esetben viszont Heller akkor ismétli Lukács tételét („minden tragikus hőst jellemez, akik már akkor halottak, amikor megjelennek a színen”), amikor arról beszél, hogy Nietzsche erőfeszítése arra, hogy önmagunk legyünk „Kierkegaard 'egzisztenciális választását' visszahangozza”.⁴³ A *torinói ló*-incidens után (amikor az ütlegelt lóval együttérett Nietzsche megbolondult és szinte élőhalott lett) hiába vált oly erőssé a „tragédia akarása”, hiányzott hozzá az a nagy történelmi ugrás, amit valaha az ember két lábra állása, vagy a tradicionálisból a modern társadalomba lépése jelentett. Pedig a radikális filozófusok nagyon erős hatást gyakoroltak a drámaszerzőkre, átütő volt a tragédia akarása, mégsem születtek tragédiák. Nem jött egy új, gyökeres felrázó és átalakító társadalmi földrengés. Enélkül pedig nem teljesülhet be a tényeken és a valóságon túlmutató, kifejlett és érett tragikus aktualitás: a lényeg és jelenség egysége, az utóbbi, a jelenség hangsúlyával. „Mégis, ahogy a földrengéseket is több erőteljes utóregés követheti, a tragédia és filozófia végére is erős utóregések voltak és maradtak jellemzők. Az abszurd dráma egyike az utóregéseknek. Látszólag ezek az utóregések csak jelentkezésük idejét tekintve, s nem szellemükben vagy üzenetükben párhuzamosak” – írja Heller,⁴⁴ majd igyekszik megmutatni, hogy talán mégsem teljesen. A *transzcendentális interszubjektivitás* (amikor mások is érző és gondolkodó lényként vannak jelen énlényeinkben) és a *hetero-értelmezések* iránti tudásszomj a művészet, a tudomány, a vallás és az intézmények közti vérátömlesztéseket generálhat – mutat rá Heller a reménysugárra.

A több mint két és félezer éven át karöltve virágzó tragédia és a filozófia „most együtt végzik be életüket, a modern világban, a megváltás távoli reményét hordozva”⁴⁵ – írja elégikusan. Noha az eszében Hegel szerepel gyakrabban, mégis úgy tűnik, Lukács a rejtett protagonistája. A mester 1911-ben még kételkedett abban, hogy a nők is képesek autentikus teljesítményre a tragikum színterén. Heller 110 évvel később nemcsak behozta a lemaradást, hanem korunk legmagasabb színvonalán szól hozzá a tragédia filozófiájának kérdéséhez. Mindez nem jelenti azt, hogy ne lenne vitatható az álláspontja – az általa is hangsúlyozott hetero-értelmezés révén – akár a simmeli *kultúra tragédiája*, akár a *tragikus metafizikát*, illetve *tragikus filozófiát* megújító ezredvégi törekvések talaján.⁴⁶

A filozófiától függetlenül filozofikus lények vagyunk, amennyiben szeretünk gondolkodni, tudni és keressük a bölcsességet. Szabadságunk nem az együttérettésből ered, hanem abból, hogy képesek vagyunk döntést hozni arról, hogy a *batalom akarása*

ja vagy az együttérzés akarása vagy ezek valamilyen elegye alapján cselekszünk-e. A tragédia az együttérzés újfajta, katartikus érzékenységet intézményesítette az európai kultúrában. A XX. század katasztrófái nem katartikusak, hanem rövidtávon sokkolók, hosszútávon traumatikusak voltak. Hiánycikké váltak a nagy, katartikus hatású drámák. A filozófia viszont még képes volt másodvirágzásra a XX. században is, s ennek keretében virult a tragédia filozófiája. Heller nem pontot, hanem pontosvesszőt tesz a ciklus végére. Még nem tudjuk, hogy az új ciklus a tragikus filozófiával, illetve az együttérző tragikus ember személyes filozófiájának kidolgozásával veszi-e kezdetét. A „még nem tudjuk” alagútjában Heller egy nélkülözhetetlen fényforrást lát: a szabadság eszméjét, melyben elgondolhatjuk s megvalósíthatjuk magunkat, és rendezhetjük közös dolgainkat. A legnehezebb feladatok még előttünk állnak – állítja. *És nem is kevés.*

JEGYZETEK

- ¹ A könyv először olaszul jelent meg 2020. június 4-én (*Tragedia e filosofia: Una storia parallela*. Rome, Castelveccchi, 2020). Ezt követte az angol kiadás 2021. március 8-án (*Tragedy and Philosophy: A Parallel History*. Leiden, Brill, 2021), végül pedig a magyar 2021. április 29-én (*Tragedia és filozófia: Párhuzamos történet*. Budapest, Gondolat, 2021).
- ² OPPO, Andrea: *Lev Shestov – The Philosophy and Works of a Tragic Thinker*. Boston, Academic Studies Press, 2020.
- ³ HELLER, Agnes: *A Theory of Modernity*. Oxford, Blackwell, 1999. 11–12.
- ⁴ LUKÁCS György: *A tragédia metafizikája*, Ifjúkori művek. Budapest, Magvető, 1977. 492–518. 492.
- ⁵ Uo. 498.
- ⁶ BALÁZS Béla: *Halálestétika*. Budapest, Papirus Book, é.n., 46.
- ⁷ SIMMEL, Georg: *Der Begriff und die Tragödie der Kultur*. Philosophische Kultur, Leipzig, Klinkhardt Verlag, 1911.
- ⁸ HELLER Ágnes: A tragédia mint a mezítelen egzisztencia létformája. In: *Magyar Filozófiai Szemle*, 1996. 40(4–6), 325–337. 325.
- ⁹ Uo. 327.
- ¹⁰ Uo. 333.
- ¹¹ Uo. 331
- ¹² Uo. 336.
- ¹³ SCHELER, Max: *Zum Phänomen des Tragischen*. Leipzig, Weissen Bücher, 1915.
- ¹⁴ SCHOLEM, Gershom: *Walter Benjamin: The Story of a Friendship*. New York, New York Review Books, 1981, 99.
- ¹⁵ ROSE, Gillian: *The Melancholy Science*. London, Macmillan, 1978, 38.
- ¹⁶ CHESSICK, Richard: Creativity and the Sense of Self: A Review Essay. In: *The American Journal of Psychoanalysis*, 1996, 56(3)
- ¹⁷ CAMUS, Albert: Lecture in Athens on the Future of Tragedy. In: P. THODY (Ed.), *Lyrical and Critical Essays, 1987*, New York: Vintage. 295–310.
- ¹⁸ WEIL, Simone: *Venice Saved*. London, Bloomsbury Publishing, 2019.
- ¹⁹ MILLER, Arthur: Tragedy and the Common Man. In: *New York Times*, 1949. február 27.
- ²⁰ HELLER Ágnes: Lehet-e verset írni a holokauszt után? In: *Az idegen*. Budapest, Múlt és Jövő, 1997. 80–91.
- ²¹ SZONDI, Peter: *An Essay on the Tragic*. Stanford, Stanford University, 2020.
- ²² STEINER, George: *The Death of the Tragedy*. New York, Oxford University Press, 1980.
- ²³ FUSINI, Letizia: *Dionysus on the other Shore. Gao Xingjian's Theatre of the Tragic*. Leiden, Brill, 2020.
- ²⁴ ARENDT, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Budapest, Osiris, 2000.
- ²⁵ ABEL, Lionel: *Metatheatre: A New View of Dramatic Form*. New York, Hill and Wang, 1963.
- ²⁶ GOFFMAN, Erving: *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, Doubleday, 1959.
- ²⁷ Sontag, Susan: *A tragédia halála*. Gondolat-Jel, 1993, 23–29.
- ²⁸ Uo. 26.
- ²⁹ KAUFMANN, Walter: *Tragedy and Philosophy*. Princeton, Princeton University Press, 1968.
- ³⁰ HERMANN István: *A polgári dekadencia problémái*. Budapest, Kossuth, 1967.
- ³¹ Uo. 465.
- ³² HELLER Ágnes – Kőbányai János: *Bicikliző majom*. Budapest, Múlt és Jövő, 2004. 249.
- ³³ VESTRUCCI, Andrea: *Tragedia e filosofia: Una storia parallela*. Rome, Castelveccchi, 2020. 14.
- ³⁴ HELLER Ágnes: *Tragedia és filozófia. Párhuzamos történet*. Budapest, Gondolat, 2021. 177.
- ³⁵ Uo. 6.
- ³⁶ Uo. 41–42.
- ³⁷ Uo. 24.
- ³⁸ Uo. 102.
- ³⁹ HELLER Ágnes: *Filozófiám Története*, Budapest, Múlt és Jövő, 2009.
- ⁴⁰ LUKÁCS György: *A Tragédia Metafizikája*, Ifjúkori Művek. Budapest, Magvető, 1977. 492–518. 498.
- ⁴¹ Heller 2021, i. m. 158.
- ⁴² Uo. 166.
- ⁴³ Uo. 178.
- ⁴⁴ Uo. 258.
- ⁴⁵ Uo. 295.
- ⁴⁶ NABAIS, Nuno: *Nietzsche and the Metaphysics of the Tragic*. London, Bloomsbury, 2007.

Heller Ágnes

a 100 éves Jancsó Miklósról és a 90 éves Mészáros Mártáról*

1965-ben egyszer csak észrevettük, hogy megint létezőnk. Köszönnek az utcán. Ismét csörög a telefon. Hívnak. Bíró Yvette-et Ungár Yvette néven ismertem meg a Zsidó Gimnáziumban. A párhuzamos osztályba járt. Az egyetemen csak hébe-hóba találkoztunk, mert nem hozzánk, esztétikára irakozott be, hanem magyar szakra. Eltűnt a látkörömből, majd amikor a hatvanas évek közepén újra felvettük a kapcsolatot, a *Filmkultúra* szerkesztőjeként láttam viszont. Vetítésekre hívott, és mi boldogan elfogadtuk az invitálást. Korabeli, félig ellenzéki filmeket néztünk vele: csehszlovák filmeket és francia újhullámot, amit akkor még Magyarországon nem mutattak be. Egy alkalommal az utcán futottunk össze, Yvette épp a Jancsó-filmek dramaturgia volt. „A Jancsó-filmek kitűnőek, nincsenek kedvetek megnézni őket?” – kérdezte.

Apámmal mindig kis piszkos moziba jártunk, az első sorba váltottunk jegyet, mert az csak 50 fillérbe került. Az Ipoly mozi törzsközönségéhez tartoztunk, ott láttam a Tarzan-filmeket, amelyeket imádtam, a *Dzsungel Jimet*. Ezen két filmet értettem, amelyeket együtt játszottak: azaz a *Gunga Dint* és a *Dzsungel Jimet*. Az előbbit újra megnéztem, és mai szemmel is jónak tartom. '45 után a francia filmek lettek a kedvenceim – az amerikai filmeket utáltam. A *Brodway szerenádjért* lelkesedett egész Budapest – szerintem primitív giccs. A *Szerelmek városa*, Arlettil és Jean Louis Barrault-val volt az egyik kedvenc filmem. Az Erzsébet körúton játszották egy kis moziban, majdnem minden előadást megnéztem. Szerettem még a *Pék feleségét*, a *Kútásó lányát*. Még a kicsit édeskés francia filmeket is kedveltem: például a *Hetedik fátyolt*.

Eisenstein nagyszerű filmjeit csak a hatvanas években vetítették, a fordulat éve után viszont állandóan a *Tovaris P.*, a *Berlin eleste*-, a *Találkozás az Elbánál*-szerű filmek szerepeltek a műsoron. Csupa sematikus, rossz film, de azokat is megnéztem, mert nem volt más. Magyar filmeket is kezdtek gyártani és játszani: a legtöbbjük előbb rosszacsákra sikeredett, később jobbak is születtek: az *Állami Áruba*-

zon jól szórakoztam. A *Körbintát*, amit annyira dicsérték, rettenetesen unalmasnak találtam. Törőcsik Mari szép játéka ellenére a film affektált és népieskedő – sch-val. Lassan jöttek a jó magyar filmek is, abban az értelemben jók, hogy szórakoztattak, és igen szőrmentén kritikusak, mint a *Liliomfi*, a *Ház a sziklák alatt*, a *Bakarubában*.

Már óriásira nőtt a filméhség, mire '56 után az első nem orosz filmeket, az olasz neorealistákat beengedték. Valószínűleg azért éppen őket, mert rendezőik az Olasz Kommunista Párthoz tartoztak. Vajon ma is meg lehetne-e nézni őket, mint például De Sica filmjét, a *Jó napot, Elefántot? A Róma, nyílt város* ma is nagyszerű, Rossellini klasszikus maradt. Bemutatták a *Trapéz* című filmet, amely azonkívül, hogy Lollobrigida játszott benne a női főszerepet, arról volt nevezetes, hogy az első szélesvásznú film volt, amit Magyarországon látni lehetett. Fellini *Országúton*-jában éreztem először, mit jelent a modern látásmód. Valami teljesen új, forradalmian új történet a vásznon, a zene is más funkciót kapott. Ma már nem döbbenet meg annyira, mint akkor, sőt: minden bizonnyal konzervatívnak számítana. Az olasz filmgyártás lényegi hatást gyakorolt rám, míg a franciák csak az újhullámmal jöttek vissza később, Truffaut-éktól kezdve. Visconti *Rocco és fivérei*je óriási élmény volt, noha itt még nem bontakozott ki gazdag, festői fantáziája. Fellini nem spekulatív, hanem naiv művész. Csak úgy ömlik belőle a film. A reflektív művészekkel nagy bajok szoktak lenni, de van, amikor jól csinálják: például Bertolucci készített egy nagyon jó filmet *Moravia Alattvaló* című regényéből. Egy homoszexuális férfiről szólt, aki fasiszta lesz, s inkább a faszizmus esztétikáját, mint a politikáját érzékíti meg. Felliniből árad a költészet. Szinte nem került ki a keze alól rossz film, épp azért, mert nem azon spekulált állandóan, hogy mit és hogyan csináljon.

A hatvanas évek Magyarországon megszűnt a színháznak az a politikai funkciója, amit '56 előtt egy *Don Carlos*- vagy egy *III. Richárd*-előadás jelentett. A színház ekkor már nem az az egyetlen nyil-

* *A trák asszony nevére* című fejezet Kőbányai János *Bicikliző majom* című interjúregényéből.

vános fórum, ahol ki lehetett mondani a szót – visszaváltozott „puszta” művészi teljesítménnyé, élménnyé. Később az Orfeo amatőr színházzal rokonszenveztem, meg is hívtak előadást tartani egy kis pincébe, de ők '68 után kimentek valahová a Pilisbe kommunát alapítani. Továbbra is lelkesedtem értük, de személyes kapcsolatot többet nem tartottam velük. Akkorra már megint le lettem fűrészelve. A második lefűrészelés után ismét visszamentem a magánéletbe, a falakon kívülre, ahol az ember még inkább a saját köre levében főtt.

Kovács András *Hideg napok*ját mint művészetet nehezen tudtam elválasztani személyes élményeimtől. Nagymamám Újvidéken volt tanárnő, apám oda járt gimnáziumba. Egyszer kopogtak otthon, s apám egy újvidéki barátja rontott be a rettentő hírral, hogy pogrom van Újvidéken. Őt is majdnem elvitték a Duna-partra agyonlőni, de két kiskatonára állt egy utcáson, s az egyik odasziszegte neki, menjen, tűnjön el. Így sikerült valahogy elmenekülnie. Ő idézte föl akkor, '42-ben, azokat a borzalmas képeket, mielőtt még bárki tudott volna róluk. Tehát az a pogrom, amikor a Dunába lőtték az embereket, számomra valóságos gyerekkori élményt jelentett, ahogy két évvel később magam is megtapasztalhattam. Ezt az *déjà vu*-t láttam viszont a filmben, ezért nagyon nehezen tudom elválasztani a vásznon látottakat a saját életemtől. Döbbenetesen fontos volt, hogy a témát felvetették, mert addig zsidók nem léteztek Magyarországon. Sem a zsidók, sem a nem zsidók számára. A kérdést, hogy a zsidókat mint egy speciális réteget gyilkolták le, a szőnyeg alá söpörték. Itt mindig a kommunistákat ölték, néha a szociáldemokratákat és az ellenállókat vagy a partizánokat is, akik nem léteztek ugyan, de mindig üldözték őket. Arról, hogy a zsidókat üldözték, szó sem esett. A *Hideg napok*ban fordult elő először, hogy a zsidót mint zsidót keresték, a zsidót mint zsidót ölték meg. Ez a puszta tényen kívül a történelemhez való viszony megújulását is ígérte.

A *Falak* már filmre vitt ideológia volt. Rokoni mi '68 előtti szocializmus-felfogásunkkal: lehet benne valamit csinálni, meg lehet reformálni. Hol húzódnak a falak? Meg kell nézni, hol ütöd beléd a fejedet. Csak nézzük meg, menjünk előre! Ne higgyük, hogy nem lehet előremenni. Ez a koncepció nagyon benne élt az akkori magyar világban és hangulatban: ne higgyük, hogy mindenütt falak állnak, ha beütjük a fejünket, hát beütjük, de el kell menni a lehetőségek határáig. '68 nem a semmiből bukkant elő. Legfontosabb előzménye a fiatalok zenéje volt, s az abból kivirágzott populáris művészet. A tömegkultúra és a populáris kultúra nem ugyanaz. A populáris kultúra alulról jön, gyakran helyhez

Jancsó Miklós és Heller Ágnes

kötött, vagy protest mozgalmak hullámain terjed, gyűrűzik szét. Rendszerint ugyanez az őszinte, spontán kultúra alakul át később és silányodik tömegcikké, s az üzlettel való válságon és más manipulációs érdekeken keresztül tömegkultúrává. Az akkor fel-tűnt zenekarok és holdudvaruk világossá tették: „mi mást csinálunk, nekünk, fiataloknak más az érzésvilágunk, más a gondolkodásunk, minket nem szólít meg az unalmas táncdal, amivel a rádió tömbennünket.” „Azért éneklünk hangosan, mert mások vagyunk.” Mi már nem számítottunk annyira fiatalnak, mint az *Extázis 7-től 10-ig* szereplői: zenekari tagok, egyetemi hallgatók vagy a közönség tömegei. '66-ban a harminchetedik évemet töltöttem be. De az *Ezek a fiatalok* zenéje megszólított. Lemezről, rádióból hallgattuk, egyszer-kétszer voltam csak beathangversenyen. Inkább kiránduláson szoktuk kollektíve énekelni az új dalokat, a *Yellow Submarine*-t, *Az utcánt*, a *Sárga rózsát*, az énektárukba ezek is bekerültek. A *Sárga rózsára* ma is jól emlékszem. „Virágok közt veled lenni, ugye szép volna, kedvesem, virág sincsen, te sem vagy már, miért hagytuk, hogy így legyen...” Az ígéretet itt sem váltották be. A *Sárga rózsá* ugyanazt mondta, mint Jancsó megcsalattatás-filmje, a *Szegénylegények*. Megcsalattattunk. Ígértek valamit nekünk, nem kellett volna, hogy így legyen, de így volt, és megcsalnak bennünket. Megcsalnak az öregek, megcsalnak az urak.

Yvette azon a vetítésen a *Szegénylegényeket* mutatta meg nekünk. Azonnal beleszerettünk, ma is

... Memóregent történt...
 Nagyonban nittek át az erdő-
 dőkön. Csak a fák csúcsait lát-
 tani. Futottak. Sokáig.
 Hajnalban nyitották ki az ajtót.
 Előtte a Néva. Hidak. Álom?
 Az ajtót becsukták. Kimajították egy
 mágiát hajnalban. Tőpáston álltunk.
 Készen sötét fenyőfák. Óriásfák. A
 víz acélzürke. Éles szürke. Köz-
 zepen fekete halászcsonk. Vörös
 iztimították. Egyszerű, népszerű vi-
 tarla sötét. Csendes szél fúj, a mi-
 tarlig alig megszűnt.
 Kint ültem a nagymajtóban.
 A tő fölött Heller Ági röhög. In-
 tegedett. És mevetett. A hangját
 most is hallom. Nevet.

JANCÓS MIKLÓ

nagyszerűnek tartom. Jancsót ekkoriban kritizál-
 ták, támadták. Megjelent egy ledorongolás ellene a
Népszabadság-ban. Feri eldöntötte, hogy kiáll mellet-
 te, méghozzá Yvette-nél, a *Filmkultúr*-ban. Fontos-
 nak tartotta, hogy Jancsó számára jó sajtót teremtsen,
 megértse és megértesse, mi az újszerű a filmjei-
 ben. Szép kritikát írt a *Szegénylegények*-ről, majd a
Csillagosok, katonákról, a *Csend és kiáltásról* s talán
 még a *Fényes szelekről* is. Nagyon szerette, amit Jan-
 csó csinált, s a Jancsó-filmek esztétikai propagátora
 lett. Ez a szerep esztétikai kihívás volt számára:
 mindig számon tartotta, mi történik a magyar kul-
 túrában, mi az, ami esztétikailag jelentős benne.

Abban a korban a Jancsó-film nagyon sok min-
 dent jelentett. Nem is annyira az volt a lényeges
 bennük, amiről a filmek szóltak, hanem az új forma,
 az új látásmód. Másképp lehet látni a világot! Ez
 számunkra nagyon fontos volt, nem pusztán esztéti-
 kai kérdést vetett fel, hanem a pluralizmus lehető-
 ségét. A magyar filmek néha jók, szellemesek, hu-
 morosak, jópofák, tehát nézhetőek, szórakoztatók
 voltak, de a látásmódjuk ugyanarra a kaptafára
 épült. Jancsó látásmódja, a fehér és a fekete kon-
 traszttal, a fal mellé állításokkal, a nem erotikus,
 hanem megaláztatás-meztelenséggel, a tömegek
 táncszerű koreográfiájával tökéletesen új képzelő-

erőt jelenített meg, valami egészen új művészi mon-
 danivalót. Nem csupán politikai üzenetet, hanem
 annál mélyebben megragadó élményt. Természe-
 sen a filmek tartalma is hozzájárult az újdonság va-
 rázsához, ha szabad ezt a hülye megkülönböztetést
 tennem a tartalom és forma között. Utálom a meg-
 különböztetést, de a leegyszerűsítés kedvéért emlí-
 tem: a *Szegénylegények*-ben a becsapás története, az,
 hogy egy nép megcsalattatik, erőteljesen megszólí-
 tott bennünket. A *Csend és kiáltás*-ban és a *Csillago-
 sok, katonákról*-ban döbbenetes erővel hatott, hogy az
 úgynevezett ellenséget is lehet belülről ábrázolni.
 Ez sem csupán esztétikai kérdés – az is persze. A
 fehér tisztet, az ellenséget is meg lehet ragadni és
 érteni belülről. Nem kell a világot kettéosztani
 jókra és rosszakra, szépekre és rútakra, hanem meg
 lehet – képben és szövegben – formálni az emberek
 belső motivációját, úgy, hogy azok egy másik irány-
 ba is elvezethetnek, mint amivel rokonszenvezünk.
 Nem volt kérdéses, hogy Jancsó kivel rokonszen-
 vez, mégis a fehéreket is úgy tudta ábrázolni, hogy
 módot adott beleélnünk magunkat az ő világukba
 is. Az erőszak mindkét oldalon erőteljes szerepet
 játszott. Ez az ősi gesztusrendszer mindenütt jelen
 van, az egész világban. Kritikailag azt is mondhat-
 nánk Jancsó filmjeire, hogy az erőszak esztétizálás
 nyert bennük. Akkor mi ezt nem éreztük így,
 hanem az erőszak mindenütt jelenvalóságát dekó-
 doltuk. Nagyon szerettem ezeket a filmeket, mert
 mások voltak, mert igaznak és komolynak éreztem
 őket. Azt hittük, hogy rokon velünk – hiszen Jan-
 csó szocialista filmeket készített. Filmjeivel azt bi-
 zonyította, hogy a szocializmuson belül is lehet va-
 lami egészen más csinálni. Nem kell a régit ismét-
 elni, hanem azon belül is megszülethetnek az új
 fantáziák, az új formák. Tehát ugyanazt képviselte,
 mint mi a filozófiában: a szocialista is lehet más.

A *Fényes szelek* már nemigen szerettem. Talán a
 színe miatt sem – ez volt az első színes filmje –, és
 túlságosan tételesnek éreztem. De még mindig kö-
 zelebb állt hozzám, mint a későbbiek, attól kezdve
 ugyanis egyre kevésbé azonosultam Jancsó filmjei-
 vel. A *Fényes szelek* volt a fordulópont. De ott is
 éreztem valami brechti elidegenítő effektust, ami
 megint új volt. A történet operaszerű megjelenítését,
 a fehér és a vörös kontrasztját, ahogy a színeket
 a brechti színház koncepciója, azaz a nem hagyó-
 mányos opera alapján használta föl – abban is lát-
 tam valami érdekeset és vonzót. De a következő
 filmjei egyre problematikusabbak voltak, amikor
 megpróbáltak „okosak” lenni.

Valószínűleg Bíró Yvette mutatott be minket
 Jancsónak, aki azontúl meg-meghívott bennünket
 magához, néhányszor mi is visszahívtuk. Jancsó

Lukácsot is meghívta, és nagyon kellemes estéket töltöttünk nála: partin, vacsorán, beszélgetés közben. Jancsó finom, kedves ember: mindig megpusztilt, vagy kezét csókolt. Gáláns vagy a gáláns férfi szerepét játszó férfi, de mindenképpen volt egy gáláns macsó attitűd a karakterében, ami engem nem zavart, inkább élveztem. Vonzó jelenség, akinél nem az a fontos, mit mond a teóriáról, hanem milyen az intuíciója. Néha egy-egy mondatban zseniálisan okos dolgokat mondott, anélkül hogy a mondatot fogalmilag meg tudta volna ismételni. Más jellegű ember volt, mint akikkel többnyire összejöttem, érdekes volt megtanulni a metanyelvét. Megpróbáltam őt olvasni. Néha érdekes jelenetekre került sor. Egyszer találkoztunk nála Charrier-vel, a színésszel, Brigitte Bardot férjével, aki épp Jancsó valamelyik filmjében szerepelt. Lukács György is ott volt, s valahogy szóba elegyedett vele. Franciául rosszul beszélt, mint a németet kivéve minden nyelven, de meg tudta értetni magát. Akkoriban írta *A társadalmi lét ontológiáját*, ezért ezt választotta témául. Charrier állt, hallgatott, szemmel láthatólag fogalma sem volt róla, mi történik, egy kukkot sem értett abból, amit hallott. Lukács csak beszélt, beszélt, két órán át traktálta Charrier-t a társadalmi lét ontológiájával. És amikor Charrier az ájulás háttárára jutott, de csak nézte ezt a tünemény-öregembert, akiből ömlik a szó, csupa olyan dologról, amiből egy hangot sem ért, akkor Lukács felénk fordult, és azt mondta: „Tudják, nagyon okos, nagyon intelligens ember ez a Charrier, pontosan megértette, amit mondtam neki.” Ez egyaránt fényt vet Jancsó udvartartására és Lukács György szellemére. Lukács mindenkivel tudott beszélni, mert ő beszélt, és mások hallgatták. S ha intelligensen hallgatták, Gyuri bácsi meggyőződött arról, hogy intelligens emberrel van dolga. Számára kétfajta embertípus létezett. A hangfal, akin kipróbálta a gondolatait. Amikor a hangfalnak beszélt, magában elmélkedett hangosan. A másik a labdázó beszélgetés, amit velünk, a tanítványaival folytatott. Ilyenkor azt akarta, hogy azonnal dobják vissza neki a labdát. Ez igazi dialógus volt. Jancsó esetében keverte a kettőt, amikor ontológiáról beszélt, monologizált, de az valóban érdekelte, mi megy végbe Jancsó filmjeiben, s akkor dialogizált. Megnézte a filmjeit. Feri győzködte arról, hogy ezek jó filmek, s ő hagyta magát meggyőzni. Ő is arra a következtetésre jutott, hogy a Jancsó-filmek érdekesek, s kíváncsivá tette, hogyan beszél róluk maga a rendező. Érdekelte a film mint esztétikai műfaj, írt is róla egy kis alfejezetet *Az esztétika sajátosságában*.

Jancsó kicsit hülyének nézett bennünket, némi-
leg vicces alakoknak, akik folyton spekulálnak. Hu-

Fotók: Kőbányai János

Mészáros Márta

morral tekintett ránk, amivel azt fejezte ki, hogy önmagára is humorral tekint. „Gondolta a fene.” Miért kell erről ilyen komplikáltan beszélni? Ez a reakció másokkal is előfordul, ha nagyon belemélyedek a spekulációba. Ilyenkor saját magamat is humorral nézem, s azzal szembesülök, hogy folyton lábujjhegyeskedem a világban, pedig az emberek a talpukon szoktak járni. Spekulatív gondolkodásom idegen attól, ahogy az emberek az életüket látják, ahogy a mindennapi életben gondolkodnak. Jómagam szeretem a spekulatív gondolkodást, mert kitűnő elem, ahogy a levegő is az, amiben repülni lehet. De azért tudomásul veszem, hogy a legtöbben nem repülnek, hanem inkább sétálnak, járkálnak, leülnek a földre. Ezért támad feszültség az emberek véleménye és a filozófia spekulációja között, ami humoros. Ismerjük a trák asszony történetét, aki akkor ismerkedett meg Thalésszal, a filozófussal, amikor az úgy belemélyedett a gondolataiba, hogy nem vette észre az előtte tátongó szakadékot, és beleesett. A trák asszony ekkor hangosan nevetni kezdett. Nevetése a mindennapi élet és a filozófia viszonyának szimbóluma. Hiszen a trák asszonynak igaza van, amikor nevet, hogy beleesünk a verembe, mert nem látjuk, mi van az orrunk előtt, de

ugyanakkor a filozófiának is igaza van a trák asszonnyal szemben, hogy olyasmin spekulál, ami nem pontosan a lábunk előtt van. Ezt a kettősséget éreztem a Jancsó Miklóssal való kapcsolatomban.

Egy nagy előszobából, ahol rengeteg kabát lógott, léptünk be egy igen nagy, teremszerű helyiségbe. Ott fogadott bennünket Jancsó, ott zajlott a vendéglátás. A szoba végéből további ajtó nyílt, oda vonultak vissza Mészáros Márta gyerekei, és onnan kukkantottak elő, ha valamit kérdeztek vagy valami dolguk akadt a társasággal. Ennek a nagy, középső szobának a levegőjét ma is érzem. Nem volt esztétikailag berendezve, a bútorok nem voltak jó állapotban, de azt a fontos funkciót szolgálták, hogy minél többen ülünk rajtuk és beszélgessünk. Mindig kitűnő traktát adtak. Nem tudom, Jancsó főzött-e, vagy Márta: valaki nagyon jól főzött a háztartásban. Rendszeresen be is csicscentettünk, mert a finom ételek mellett mindig sok italt kaptunk. Hiánytalanul felvonult Hernádi Gyuszi, Kende János és Somló Tamás operatőrök. S persze Bíró Yvette és a férje, Bíró János orvos, aki később autóbalesetben halt meg – a társaság többi tagja állandóan változott.

Mészáros Márta úgy jelent meg mint Jancsó Miklós felesége. Az emberek többnyire a nagy művész appendixének és gyermekei anyjának tartották. Ha nemcsak a Jancsó-háztartásban ismerte meg az ember, hanem a filmjeit is látta, azonnal önálló személyként tartotta nyilván. Mészáros Mártában az is furcsa volt – erre csak egy idő után jöttem rá –, hogy nem éreztem úgy, mintha egészen otthon volna itt. Beletelt egy időbe, amíg rájöttem, hogy Márta orosz. Nem az akcentusa, mert gyönyörűen beszélt magyarul, hanem a magatartása miatt. Ahogy nőként viselkedett. A környezetemben a nők nem így viselkedtek. Márta Oroszországban nevelkedett, és sok mindent átvett, nem a szovjet magatartásból, amit gyűlölt, hanem az oroszból, amit szeretett, és ami hozzátartozott. A keménységig határozott, önálló volt, de egyben szentimentális is. A szlávokhoz, a szláv lélekhez volt belső vonzódása és köze. Nem vagyok feminista abban az értelemben, ahogy az amerikaiak azok, de az, hogy a nők mit hoznak ki a művészetből, nagyon fontos volt számomra. Mészáros Márta olyan nő volt, aki megjelent a filmben, és valami eredetit tudott mondani: igazat és eredetit, politikai szempontból is: női szemmel. Sokra becsültem és becsülöm ma is, mert megmaradt annak a művésznek, akinek ígérkezett. Egyszer tartottam egy előadást az Egyetemi Színpadon a *Holdudvar* című filmjéről, amit utána levétítettek. Az írásom megjelent valahol, azt hiszem, a *Filmkultúrán*, de később is, amikor Mártával már

nem tartottuk személyesen a kapcsolatot, mindig megnéztem a filmjeit, és mindig úgy éreztem, hogy egyenletes színvonalúak. Ő sohasem tört ki úgy, mint Jancsó, de mindig megmaradt egy reprezentatív színvonalon. A *Holdudvar* női film: egy nőről szól, aki egész életében a férjétől függött. Amikor a férje meghal, nemcsak a világát, nemcsak a lakását veszíti el, hanem az élete értelmét is. Nemcsak hazugnak érzi az életet, de a személyiségétől idegennek is.

Feri szépeket írt Jancsó dolgairól, nekem pedig különös vonzalmam alakult ki Mészáros Márta filmjei iránt. Ritkán láttam, hogy női szemmel másként ábrázolják a nőket, mint férfiszemmel. Nem jobban, hanem másként. Ez a másság jelent meg Márta filmjeiben. Föltettem magamnak a kérdést: hogyhogy Mészáros Márta sosem veszítette el önmagát? Sosem készített igazán rossz filmet, mindig megtartotta, ha hullámzóan is, a színvonalát. Rájöttem, hogy azért nem, mert van ügye. Egy művészenek is fontos lehet, hogy legyen ügye. Mészáros Mártának ügye volt. Hogy női szemmel lássa a világot, hogy kifejezésre juttassa: létezik egy ilyen látás. És ez az ügy, ha szabad ezt mondanom, mint tartalom vezette őt abban, hogy mindig valami igazat mondjon, igazat ábrázoljon a film eszközeivel. A világ értelme kereséséhez nem kell, hogy az embernek legyen ügye. A világ értelme maga az élet, hogy primitíven fejezzem ki magam: az élet a világ értelme. Ez nem téma. Ez benne van minden témában. Ez olyan, mint ahogy Gyuri bácsi mondta egyszer: akármit főzöl, gulyás lesz belőle.

Akkor lesz a téma étellel teli, amikor ügy áll mögötte.

Jancsót nagyobb rendezőnek tartottam, mint Mártát, de később nem tudtam vele menni. Mártának van ügye: makacsul női szempontból nézni a dolgokat. Ezt nem veszi el tőle senki, megmarad neki, és megcsinálja. És miután ügye van, mindig megmarad a saját nívóján.

Jancsó elvesztette az ügyét. Azt a szocializmust, aminek a megvalósítását '45-ben, '56-ban mi is a szent ügyünknek tartottuk. Ez az ügy nem létezik: ez az ügy eltűnt. Előfordul, hogy valaki ügy nélkül is tovább tud menni. A naiv énekesmadárnak, mint Fellini, nem kell ügy, mert ő dalolja a filmet. Számára a képek alkotása, összeállítása maga az ügy. Neki az a mindennapi jelenség, hogy valaki megöregszik, meghízik vagy lefogy, az önmagában olyan érdekes, hogy már a filmvászonra kívánczik. Vannak azonban, akik ügy nélkül megbénulnak. Nem tehetnek arról, hogy az ügy kiment a lábuk alól.

Az ügy kiment mindannyiunk lába alól.

Soltész Márton Észrevételnek

Kertész Imre 1992-es levele Ancsel Évának

„Közkinca a Wittti, akinek módja van rá, az ültessen át minél többet tőle...”
(Tandori Dezső)¹

Budapest VI. kerületében, a Benczúr utca 12-es szám előtt, poros-pizskos szeméthege tetején hevert Ancsel Éva (1927–1993) hagyatékának jobb sorsra érdemes töredéke mindaddig, amíg Sain Gábor könyvesbolti eladó és műgyűjtő 2020 októberében, egy lomtalanítás alkalmával rá nem bukkant.² Itt, a 46-os szám alatt működő Kertész Imre Intézet³ közelében lakott a ház falán elhelyezett emléktábla tanúsága szerint 1950-től egészen haláláig a filozófus, esszéíró és költő, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. Levelezésének ideális esetben az MTA KIK (esetleg a PIM vagy az OSZK) Kézirattárában volna a helye – a korszak többi neves akadémikusa, Király István, Lukács György, Nagy Péter és Sőtér István hagyatéka mellett. Hogy a budapesti lomtalanítások szenvedélyes kutatója jóvoltából mégis megmaradt belőle valamennyi, az csakis a véletlennek köszönhető.

Sain Gábortól kaptam meg a fentiekben leírt utcai leletből származó 1992. március 28-i levelet, amelyet az Institut für die Wissenschaften vom Menschen ösztöndíjából Bécsben tartózkodó Kertész Imre az ekkor már élete utolsó nagy munkáján dolgozó Ancsel Évának írt. Vagyis amelyet Ludwig Wittgenstein *Vermischte Bemerkungen* című posztumusz kiadott feljegyzéssorozatának⁴ egyik fordítója küldött a másíknak. Hogyan (volt) lehetséges ez? Nos, a rendszerváltás után az állami kötöttségek alól felszabaduló, s lassanként ismét piaci alapokra helyeződő könyvkiadás sorra termelte a hasonló helyzeteket. A pluralizmus és demokratizmus jegyében (az egymás iránti totális érdektelenség korszakának egyfajta nyitányaként) a kilencvenes évek elejére teljessé vált a jogi és szakmai káosz; s ami a központosított kiadáspolitika időszakában elő nem fordulhatott volna: egy tudományos és népszerűsítő művei révén országosan ismert és elismert fi-

lozófus, illetve egy ekkor még csupán a szakma szűk (s az olvasók még szűkebb) körében ismert prózaíró párhuzamosan dolgozott a Wittgensteinszövegfüzér átültetésén. Egy valamikori nagy állami kiadó, az elnehezült, finanszírozási gondokkal küszködő Európa és egy céltudatos ifjú titán, a Miklós Tamás filozófus vezette Atlantisz szállt ringbe a jogokért.

Clara Royer életrajzi esszéje szerint Kertész 1992 januárja és júniusa között volt a bécsi IWM ösztöndíjasa.⁵ Maga az író a kétezres évek közepén, egy Hafner Zoltán által készített életútinterjúban ekként idézte fel az esetet:

[K. I.]: [...] A megbízás az Európa Kiadótól jött, valamikor '90–91-ben. Kértem a fordításra egy fél éves bécsi ösztöndíjat, amit meg is kaptam, és félig már elkészültem, amikor kiderült, hogy valaki más is fordítja, mégpedig Ancsel Éva, akit személyesen nem ismertem, de akkoriban állott éppen a hírneve és a tekintélye csúcán. Aztán az is kiderült, hogy az Európa elfelejtette megszerezni a jogokat, úgyhogy majdnem válságba került az ösztöndíjam, mert előzőleg kikötötték, hogy a könyvnek meg kell jelennie, a támogató intézmény nevének a feltüntetésével. Írtam egy levelet Ancsel Évának, hogy ez és ez a helyzet, mire ő rendkívül nagyvonalúan azt válaszolta látatlanban, hogy a maga fordítása biztosan jobb, s elállt a saját fordításától. Nagyon-nagyon kedves volt és nagyon elegáns, nem sokan csinálnak ilyet.

[H. Z.]: A kötet végül 1995-ben jelent meg, de nem az Európánál, hanem az Atlantisznál.⁶

[K. I.]: Azért jelent meg az Atlantisznál, mert a

kiadó vezetője, Miklós Tamás szerezte meg a jogokat.

[H. Z.]: Személyesen találkoztál Ancsel Évával?

[K. I.]: Nem, szegény meghalt, még mielőtt a könyv megjelent volna, de a gesztusát nem felejtem el, megmentett velem.⁷

Hogy a párhuzamos munka tényére mikor és miként derült fény, egyelőre nem ismeretes, mint ahogyan az Ancsel-fordítás elkészült részletei sem kerültek elő, ha ugyan voltak ilyenek.⁸ Kertész Imre levele viszont megvan, s ha a történet végkifejletének ismerete nélkül olvassuk, bizony korántsem lehetünk biztosak abban, hogy az Atlantisz Kiadó által felkért szakfordító elegánsan visszalép majd kollégája javára. Az író véleménye, anélkül, hogy ismerné a filozófus (egyébként szintén író, költő!) fordítását, egyértelmű: Wittgenstein munkája sokkal inkább művészi szöveg, semmint tudományos mű, vagyis – bár ez feketén-fehéren nem kerül kimondásra – Kertész máris avatottabb tolmácsnak tekinti önmagát a kissé erőltetetten „igen tisztelt Professzornő”-nek nevezett Ancselnél. A levél egyúttal szerzőjének egzisztenciális kiszolgáltatottságáról is árulkodik. Talán ezért is mondott le Ancsel a maga „előjogáról”: a cél- és öntudatos hang mögött meghallotta a „virágozzék minden virág” elvét szuggeráló ösztöndíjas segélykiáltását.⁹

*

Az első pillantásra partikuláris szakmai háttérgeveztetés dokumentumának tűnő levél irodalomtörténeti és -elméleti kérdések sorát veti föl – egyrészt a (mű)fordítás elméletét és gyakorlatát, az ideális fordítói személyiség és praxis mineműségét, másrészt a Wittgenstein-szövegnek a Kertész-életműre gyakorolt hatását illetően.

Az oeuvre alapos ismerői – Hafner Zoltán, Erdődy Edit, Molnár Sára és Clara Royer¹⁰ – előtt nem szorul bizonyításra, hogy *A kudarc* (1988) új csúcspontot ostromló Kertész-prózára a maga idején W. E. Richartz *Irodaregénye* vagy az *Örögök hangszalagon* (V. W. Degener műve) gyakorolt elemetáris hatást, s nem a hetvenes évek ún. „holokauszt”-irodalma.¹¹ S akkor Kertész számtalan további fordítását, Freud *Mózesét*, Nietzsche *Tragédiáját*, Gadamer *Varázsfuvola*-tanulmányát, a 20. század osztrák elbeszélőit (Doderert, Canetti, Frischmuthot, Rothot, Schnitzlert), Tankred Dorst és Friedrich Dürrenmatt regényeit és színműveit még meg sem említettük.¹² Holott ezek voltak valójában a Kertész-művek nyelvének, (szellemi) formájának elsődleges ihletői. És nem azért, amit a Nobel-díj

odaítélése után önkívületben toporzékoló szélső-jobboldali sajtó az „Imre Kertész” cégtábla alatt hirdetett (vagyis nem a hazaáruló író zsidó-világpolgári attitűdje miatt), hanem azért, mert ezeknek a műveknek a magyar irodalmi hagyományba történő beemelése, szervezése érdekében előlegezte meg, ajánlotta föl és fejlesztette-finomította Kertész egy életen át a gályarabok állhatatosságával saját írói nyelvét és formáló tehetségét.

Az 1990-es évek kultuszkönyvének számító Lawrence Venuti-monográfia szerint az ideális fordító „láthatatlan” (*invisible*).¹³ Tevékenysége, ha jól végzi dolgát, nem hagy nyomot a szöveg felületén. Ha az elkészült fordítás „gördülékeny”, olvasmányos, akkor a „gyanútlan” (mert szántsándékkal hiszékeny) olvasó vakon bíz a fordítóban (s vele együtt természetesen a lektorban, a szerkesztőben és a kiadóban – mert hogy kétségkívül egy komplett intézményrendszernek szavaz bizalmat), és úgy tekinti, hogy közvetlenül a forrásnyelvi szöveg „szerző”-jének szavait, gondolatait olvassa, annak „hangját” hallja. A fordítótól ily módon a nála „letétbe helyezett” szerzői szándék *áttétel nélküli* közvetítését várhatnánk – föltéve, hogy valóban olyan gyanútlanok volnánk, mint Venuti ideális olvasója.

Csakhogy a szak- és műfordítás, valamint az összehasonlító fordításkritika gyakorlata éppen ellenkező előjelű tapasztalatokban részleteti a vállalkozó szellemet. A tapasztalatok szerint a fordító épp láthatóságában a legláthatatlanabb, s az áttetszőség fátyla alatt a leginkább felismerhető.¹⁴ Aki a szöveg nyelvi és kulturális idegenségét – tudományos szakfordítás esetében a mondanivaló terminológiai kódolását, konvencionális hozzáférhetetlenségét – meg sem kísérli a célnyelv eszközeivel eliminálni, az akaratlanul is hangsúlyozza annak idegenségét, felhívva egyúttal a figyelmet a közvetítés tényére (adott esetben a megértést illető elégtelenségére). Aki ezzel szemben – mint Kertész Imre teszi Wittgenstein kései feljegyzéseinek fordításakor – a szöveg felületi töredezettségeit, mélyszerkezeti egyenetlenségeit (a szerző nagyobb dicőségére) eltünteti, az egyúttal saját működésének nyomait törli el.

E „honosító” fordítás művészi értékű példái Kertész Wittgenstein-átültetései. Saját szavait idézve:

[A] diszciplináris filozófiához ugyan nem konyítok, de ez a kötet tulajdonképpen naplófeljegyzésekből áll össze, elsősorban [Wittgenstein] művészettel és kultúrával kapcsolatos észrevételeit, morálfeljegyzéseit tartalmazza. Rendkívül érdekesek, de nem mindig első osztályú nyelven vannak meg-

írva, sőt a mondatok sincsenek mindig végigírva. Kérdés, hogy mit csináljon a fordító egy töredékes mondatl? Magyarul nem lehet ugyanolyan töredékesen visszaadni, úgyhogy elkerülhetetlen az interpretáció. Segítségül vettem a fordítás angol kiadását, és láttam, hogy ilyen esetekben mindenütt erősen interpretálták Wittgensteint. Megpróbáltam lehetőleg interpretáció nélkül fordítani, ott, ahol nem muszáj, de ott, ahol kétes volt a szövegrész, kénytelen voltam, hisz a fogalmi nyelv, tudjuk, nagyon irizáló, magyarra átültetni különösen nehéz, tulajdonképpen nincs is meg az a filozófiai nyelvünk, amelyre támaszkodni lehetne. Ahol félbemaradtak vagy megtörttek a mondatok, az angol fordítás általában túlértelmezte őket, én igyekeztem sokkal kevésbé interpretálni.¹⁵

Ha a szakfordítóval szemben valóban a műfordító (vagyis a szakfilozófus ellenében az író) primátusa a kreativitás – amint azt Venuti állítja –, akkor Ancsel visszalépése Kertész javára vitathatatlan nyeresége volt a magyar bölcseleti és szépirodalomnak. Igazat kell adjunk Klaudy Kingának, aki egy 2011-es előadásában kifejtette: a szakfordítók bizonyos értelemben még láthatatlanabban, mint a műfordítók.¹⁶ Azzal a kiegészítéssel, hogy e distinkció kulcsa nem csupán a kreativitás. Fölbecsülhetetlen szerep jut az életműbe kódolt-átmentett nyelvi-esztétikai tapasztalatnak is, amely egy szépíró esetében természetesen primer jelentőséggel bír.

Túl a szűken vett fordítástudományi kérdéseken, Kertész Imre egy önálló műfajt sajátított el (s tett sajátját egyúttal) Wittgenstein jegyzeteinek átültetése révén. A filozófuselőd posztumusz művének mintájára született meg ugyanis a *Wittgenstein-gyakorlatok* című szövegfűzér, amely 1992 és 1994 között két részletben jelent meg a 2000 és a Kritika hasábjain.¹⁷ S e „szeretetreméltó”, ámde láthatatlanságra ítélt „feladat” lelkiismeretes kivitelezése során – szoros összefüggésben Kertész naplói rutinjával, sőt azt mintegy kiegészítve, gazdagítva – vált láthatóvá, öltött és teremtett szuverén szépirodalmi formát az axiomatikus-példázatos feljegyzések gyarapításának, kötetbe rendezésének gyakorlata. Gondoljunk csupán a *Gályanapló* (1992), a *Valaki más* (alcíme szerint *A változás krónikája*, 1997), majd a pálya végén született *Mentés másként* (*Feljegyzések 2001–2005*, 2011), *A végő kocsma* („naplóregény”, 2014) és *A néző* (*Feljegyzések 1991–2001*, 2016) című kötetekre. A naplóregény, a feljegyzés, az önkomentár, a „változás krónikája”, a „gályanapló”, a „jegyzőkönyv”, a legkülönbözőbb morális és kulturális kérdésekkel, befogadói élményekkel kapcsolatos kurrens reflexiók sorozata jelenti lényegében az oeuvre kifejlésének utolsó periódusát.

Mélyen tisztelt, kedves Ancsel Éva!

Bizonyára máris sejti, miért fordulok Magához levéllel. A szomorú véletlen – amit ezúttal mégse nevezzünk se sorsnak, se végzetnek – úgy hozta, hogy mindketten egyazon fába vágtuk a fejszénket: gyanútlanul és egymás szándékáról, munkájáról mit sem tudva, mind a ketten lefordítottuk Wittgenstein "Vermischte Bemerkungen"-ját, Maga az Atlantisz-, én az Európa könyvkiadó részére. Nyilván Maga is, akárcsak én, súlyos hónapokat töltött e nagyon szép, ám éppen annyira nehéz munkával; ráadásul én a bécsi Institut für die Wissenschaften vom Menschen támogatásával végeztem el a fordítást, hiszen szabad íróként sosem engedhettem volna meg magannak a luxust, hogy Wittgensteint fordítsak.

Felmerül mármint a kérdés /hogy wittgensteini fordulattal éljek/: mihez kezdjek a fordításommal most, hogy az Atlantisz megszerezni látszik a magyar kiadás kizárólagos jogát az angol jogtulajdonostól. Nézze, igen tisztelt Professzornő, én sokáig gondolkodtam ezen, mielőtt ezt a levelet Önnek most megírom. Értelmiségek vagyunk mind a ketten: szerintem nem lenne helyes, hogy a Wittgenstein-fordításban semmi mást, kizárólag a szerzői jogi kérdést lássuk. A "Vermischte Bemerkungen", e rendkívül fontos mű magyar nyelvű megjelenése – szerintem – nem egyszerűen csak kiadói ügy, hanem a hazai szellemi élet eseménye.

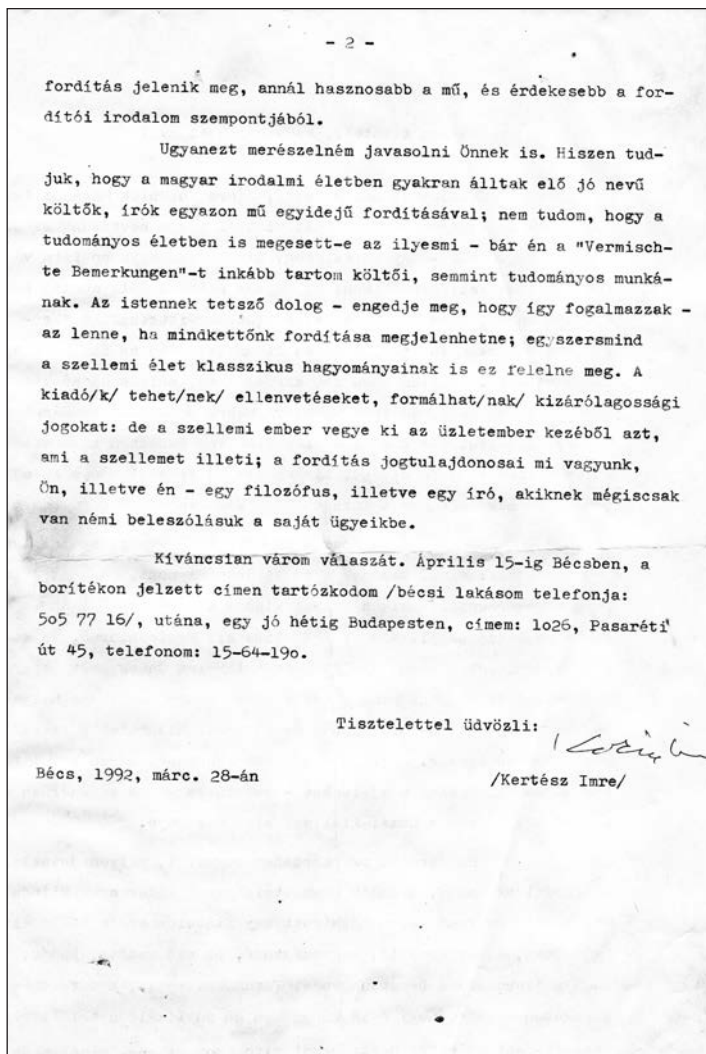
Ha mármint azt kérdezem magamtól, milyen javaslattal is forduljak Önhöz, a saját tapasztalatomból tudok csak kiindulni. Még a múlt év késő telén fölhevített egy fiatalember /a nevét elfelejtettem, de ha érdekli, megtudhatom/, és azt mondta, tudja, hogy a "Vermischte Bemerkungen"-t fordítom, mégis, nem volna-e kifogásom ellene, hogy ő is fordítson és publikáljon belőle részleteket. Azt feleltem neki: semmi kifogásom ellene, minél több

szöveg (2001–2005, 2011), *A végő kocsma* („naplóregény”, 2014) és *A néző* (*Feljegyzések 1991–2001*, 2016) című kötetekre. A naplóregény, a feljegyzés, az önkomentár, a „változás krónikája”, a „gályanapló”, a „jegyzőkönyv”, a legkülönbözőbb morális és kulturális kérdésekkel, befogadói élményekkel kapcsolatos kurrens reflexiók sorozata jelenti lényegében az oeuvre kifejlésének utolsó periódusát.

Wittgensteinnél *Vermischte Bemerkungen* („vegyes megjegyzések”) – Kertész Imre „láthatatlan” fordításában: *Észrevételek*.

*

Ludwig Wittgensteinnek a Kertész-fordítás megjelenése előtt mindössze két magyar nyelvű kötete látott napvilágot – a *Logikai-filozófiai értekezés* Márkus György fordításában, valamint *A bizonyosságról* Neumer Katalin tolmácsolásában.¹⁸ „Witti”¹⁹ gondolatai-

nak hatása, az „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell” ethosának jelenléte azonban a nyolcvanas évek végére mind a szakfilozófia, mind a szépirodalom területén érzékelhetővé vált. Joggal várhatta tehát a *Vermischte Bemerkungen* fordítója, hogy a kötet megjelenése „a hazai szellemi élet eseménye” lesz. Ám a korabeli fogadtatás dokumentumai után kutatva csak néhány rövid – igaz, kivétel nélkül elismerő, nem egy esetben ünnepi hangvételű – recenziót találunk. Nagy László Ábel, Tandori Dezső és Vajda Mihály napi- és hetilapok hasábjain megjelent híradásai mellett egyedül Révúti Károly recenziója kapaszkodott fel a havi periodikák szintjére.²⁰

A filozófuskörök érdektelenségének háttérben bizonyára nem szakmai indokok álltak, hiszen a fordítás hitelességét Nyíri J. Kristóf ellenőrizte. S noha Kertész kétségkívül ezzel a kötetel búcsúzott el a műfordítás gyakorlatától, a kettő között nem volt ok-okozati összefüggés. Sokkal inkább a rend-

szerváltással megnyíló publikációs felületek, az érvényesülés új lehetőségei – a szabadúszó írói lét egzisztenciális feltételeinek megteremtődése – volt az ok, semmint a láthatatlanság, a visszhangtalanság kudarcélménye. Mint Kertész maga vallotta, évekkal a Nobel-díj elnyerése után: „Nagyon szerettem fordítani, szeretnék most is, sajnálom, hogy nincs már rá időm.”²¹

Az író 1992-es levelének közlésével a 2021 tavaszán öt esztendeje elhunyt Kertész Imre mellett Ancsel Éva önzetlen (és láthatatlan) gesztusáról is megemlékezünk. Bár ma is ott tartunk, hogy a primer műfordítás (kiterjedt jegyzetapparátus és veretes kísérelő tanulmány nélkül) még egy irodalomtudós számára sem jelent (akárcsak egy rövid recenzióval egyenértékű) publikációt, szívből reméljük, hogy ez az igazságtalan megkülönböztetés egy nap megszűnik, s így – függetlenül munkájuk minőségének szakmai megítélésétől – a fordítók sem maradnak többé „észrevétlen”-ek.

IRODALOM

ANDRÁS Orsolya (2019): *Láthatóság és láthatatlanság a fordítás korszakaiban*, https://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/31606/EM_2019-3_006-AndrasOrsolya.pdf?sequence=1&isAllowed=y

DALOS György (2004): *Berlin, Budapest – ketten ugyanarról: Beszélgetés Günter Grass-szal és Kertész Imrével*, *Élet és Irodalom*, 2004/20. (május 14. különszám), I–III.

ERDŐDY Edit (2008): *Kertész Imre*, Budapest, Ballasi (Kortársaink).

HAFNER Zoltán (2004–2005): [Életútinterjúja Kertész Imrével], kéziratban.

HAFNER Zoltán (2020): *Kertész Imre művei: Bibliográfia, 1975–2016*, Budapest, Kertész Imre Intézet – Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány.

HIDVÉGI Máté (1996): *Könyvekből szavak – szavakból szócsoport: Aforizma-könyvek szemléje*, *Magyar Szemle*, 1996/10., 1030–1033.

KERTÉSZ Imre (1991), *Jegyzőkönyv*, 2000, 1991/6., 25–32.

KERTÉSZ Imre (1992): *Wittgenstein-gyakorlatok: A Gályanapló utáni gályanapló*, 2000, 1992/6., 57–61.

KERTÉSZ Imre (1994): *Wittgenstein-gyakorlatok, II.*, *Kritika*, 1994/9., 41–43.

- KERTÉSZ Imre (2006): *K. dosszié*, Budapest, Magvető.
- KLAUDY Kinga (2011): *Empirikus kutatások a fordító láthatatlanságáról*. Előadás a XXI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszuson (Szombathely, 2011. augusztus 29–31.). https://www.kodolanyi.hu/manye/2011_szombathely/kotet/15_klaudypdf
- MOLNÁR Sára (2005): *Ugyanegy téma variációi: Irónia és megszólítás Kertész Imre prózájában*, Kolozsvár, Koinónia.
- NAGY László Ábel (1995): *Egy gondolkodó ember*, Magyar Hírlap, 1995. július 8., Ahogy Tetszik c. melléklet VII.
- RÉVÚTI Károly (1996): *Ludwig Wittgenstein: Észrevételek*, Vigilia, 1996/1., 78.
- ROYER, Clara (2019): *Kertész Imre élete és halálai: Életrajzi esszé*, ford. MARCZISOVSZKY Anna, Budapest, Magvető.
- SAL Endre (2021): *Lomizással értékmentés: kincsekre talált Sain Gábor*, Mandiner, 2021. március 7. https://mandiner.hu/cikk/20210306_sain_gabor
- TANDORI Dezső (1995): *Ludwig Wittgenstein: Észrevételek*, Élet és Irodalom, 1995/22. (június 2.), 10.
- VAJDA Mihály (1996): *Egy csipetnyi Wittgenstein*, Népszabadság, 1996. július 13., 26.
- VENUTI, Lawrence (1995): *The Translator's Invisibility: A History of Translation*, London and New York, Routledge.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (1963 – 1989 [1990!], 2004): *Logikai-filozófiai értekezés*, ford. MÁRKUS György, Budapest, Akadémiai.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (1977): *Vermischte Bemerkungen*, Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (1989): *A bizonyosságról*, ford., jegyz., tan. NEUMER Katalin, Budapest, Európa.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (1995): *Észrevételek*, ford. KERTÉSZ Imre, Budapest, Atlantisz (Kísértések).
- nem szerezte meg a Wittgenstein-fordítások jogait. Miközben egy másik kiadó odaadta ugyanezt a szöveget Ancsel Évának, aki *le is fordította.*” – DALOS, 2004, III. (Kiemelés tőlem – S. M.)
- ⁹ Akkori léhelyzetére *Jegyzőkönyv* című, játékos esszénovel-lájában is találni utalást: „Mindazonáltal elsősorban mégis inkább tisztán gyakorlati célok vezéreltek. Hogy rövide fogjam, tisztelgő látogatást kellett eszközölnöm U. doktor-nál a kultuszminisztériumban, ahol osztrák írók magyarrá fordítása terén elért – tényleg – szerény eredményeim némi figyelmet keltettek, s ennek ők nem is restelltek hangot adni; felkeresnem továbbá az Antropológiai Tudományok Intézetét, mely csak a minap értesített, hogy bécsi ösztöndíjjal támogatná éppen születőben lévő Wittgenstein-fordításomat, ám a megtisztelő döntés némi lakásproblémát von maga után, amit leginkább mégiscsak a helyszínen lenne jó tisztázni; és így tovább.” – KERTÉSZ, 1991, 25.
- ¹⁰ Vö. ERDŐDY, 2008; MOLNÁR, 2005; ROYER, 2019, 232–239. Lásd még Hafner Zoltán két nyilatkozatát: „[A]mit még szerintem nem igazán vizsgáltak, hogy ő a magyar irodalom egyik legjelentősebb stílusművésze. Ez főleg a műfordításai-ból derül ki, de a regényeit is, ha megnézzük, mindenhol külön-külön nyelvet kellett teremtenie, és ebben ő káprázatos. A naplójegyzeteiben pedig gyakorlatilag nincsenek javítások, nyomdakészen tudott fogalmazni.” (Kossuth Rádió – *Vasárnapi Újság*, 2018. november 11.); „Tehát ha a *Sorstalanság*ot tesszük fő művé, akkor egyrészt önmagunkat is rengeteg információtól elzárjuk, másrészt ez visszahat a *Sorstalanság* értelmezésére is. Itt egy komoly, nagy íróról van szó, aki, merem állítani, hogy az egyik legnagyobb stilisztika is volt, főleg ha a műfordításait is megnézzük, hogy hányféle nyelven tudott megszólalni.” (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 2020. február 20.)
- ¹¹ Gera György: *Terelőút* (1972), Moldova György: *Negyven prédikátor* (1973), Ember Mária: *Hajtókanyar* (1974), Gyertyán Ervin: *Szemüveg a porban* (1975), Bárdos Pál: *Az első évtized* (1975) stb. Egyesek szerint ebbe a vonulatba illeszkedik Kertész Imre *Sorstalanság* (1975) című regénye is, noha Kertész – amint arra *K. dosszié* című kötetében kitért: nem szerette a „kánon-”, még kevésbé a *nomenklátúra*-irodalmat”: „pimasz módon mindig a magam ízlése szerint választom meg az olvasmányaimat.” (KERTÉSZ, 2006, 9.) Karinthy Ferenc (*Budapesti tavasz*, 1953) és Déry Tibor (*Emlékeim az alvilágból*, 1955) művei helyett Szentkuthy Miklós (*Frivolitások és hitvallások*, 1988), Hamvas Béla (*Karnevál*, 1985), Szép Ernő (*Emberszag*, 1945), Cseres Tibor (*Hideg napok*, 1964) és Márai Sándor munkáira hivatkozott. (Márai *Föld, föld!...* című emlékiratának rádióváltozatát maga mondta hangszalagra.)
- ¹² HAFNER, 2020, 35–37.
- ¹³ VENUTI, 1995.
- ¹⁴ Lásd erről tudományos alapossággal: ANDRÁS, 2019.
- ¹⁵ HAFNER, 2004–2005.
- ¹⁶ KLAUDY, 2011.
- ¹⁷ KERTÉSZ, 1992; 1994.
- ¹⁸ WITTGENSTEIN, 1963 (1989 [1990!], 2004); 1989.
- ¹⁹ Az elnevezést Tandori Dezső is csupán idézi: „nem én találtam ki e nevét!” – TANDORI, 1995.
- ²⁰ NAGY, 1995; TANDORI, 1995; VAJDA, 1996; RÉVÚTI, 1996. HIDVÉGI Máté (1996) tematikus ajánlóját – melyben a Kertész-fordítás ismertetése is helyet kapott – csupán jelezzük.
- ²¹ HAFNER, 2004–2005.

JEGYZETEK

- ¹ TANDORI, 1995.
- ² Lásd erről: SAL, 2021.
- ³ <https://www.kerteszinzet.hu/intezet/bemutakozas>
- ⁴ WITTGENSTEIN, 1977.
- ⁵ ROYER, 2019, 315.
- ⁶ WITTGENSTEIN, 1995.
- ⁷ HAFNER, 2004–2005.
- ⁸ Egy Dalos Györgynek adott 2004-es interjú szerint Ancsel befejezte a fordítást. Mint Kertész felidézte: „Nagy igyekezettel nekifogtam Wittgensteinnek, és akkor kiderült, hogy az ösztöndíj, amit kaptam, nem érvényes, mert az Európa Könyvkiadó, amely engem megbízott ezzel a munkával,

*Tatár Sándor**Felségjel nélkül*

*Elfogyott alólam az évek / évtizedek anyabajó-
fedélzete, s én nem röppentem föl
– túl rövid volt a felszállópálya.
Meg persze békés (tunya) természetemet
nem is vonzotta
igazán
a harcirepülőgép-mivolt –
pusztítást-halált szórni szét
oktalan-türelmetlenül, amikor az
előbb-utóbb magától is elér mindenhová!
De azért az mégiscsak szép lett volna
(így képelem, nem kockáztatva
immár a csalódást): áttörve a felhőkön,
kápráztató napsütésben kóvályogni odafönt
– hatalmas peace-jelekkel a szárnyaimon,
nehogy már megtévesztő külsőm miatt
megelőző csapásként leszedjen valaki
(bár mióta életbiztosítás ezellen
a béke-szimbólum?! '56-ban nemegyszer,
olvashattuk, ál-mentőautóból nyitottak tüzet,
és békés, fehérzászlós követek
többedézigeni legyilkolásáról
a fáma nem szól vajon?).*

*... úgyhogy talán mégis jobb ez így,
ahogyan alakult: nem provokálni
a gravitációt, sem senki
rettegésből támadót, megmaradni lent,
az év (tized)ek lapos síkján,
amely azért most még nincs teljes
nyugalomban: alatta hullámzik,
hánytorog a tenger, az ég rendre nappalba / éjszakába
öltözik, a fedélzeten hol napfény ömlik,
hol fékevesztett sós víz zúdul végig.
Ami biztos: a halál célkeresztje, hiába minden
ártalmatlanság- és tunyaságom,
tévedhetetlenül követ.*

fél...

*Legyek barang –
verjeteK félre.
Legyek mondat –
értsetek félre.
Legyek takaró –
hajtsatok félre.
Legyek véstartalék –
tegyetek félre.
Legyek macerás akta –
toljatok félre.
Legyek kegyvesztett potentát –
állítsatok félre.
Legyek (hazug) erkölcs –
Dugjatok félre!
Élni lehet
– de minek? – félve.*

Pál István
Váratlan szerepcsere
Egy teljesíthetetlen kérés
Kádár János közbenjárása érdekében

BEVEZETÉS

1961. április 20-án Gajda Ferenc, a washingtoni magyar követség titkárságvezetője, (fn. „Kövecses Tamás”) képviselte a Magyar Népköztársaságot (MNK) a zsidó állam megalakulásának 13. évfordulója tiszteletére rendezett nagykövetségi fogadás alkalmával.¹ Gajda épp magyarul beszélgetett Eldar izraeli másodtitkár feleségével, amikor a mellette álló nő angolul rákérdezett, hogy magyar nyelven zajlik-e a társalgás. Az asszony elismerte, hogy ő ugyan nem érti a nyelvet, ám férje származása nyomán felismeri. Nem sokkal később egy férfi azzal szólította meg Gajdát, hogy számára kellemes meglepetés, hogy magyar szót hall. Az illető nem volt más, mint a fent említett asszony házastársa: Katz Fülöp. Gajda az est folyamán többször is beszélgetett új ismerősével, aki a holokauszt után érkezett az Egyesült Államokba. Az eszmecsere jó részt az Eichmann-per körül forgott,² ti. Adolf Eichmann, az RSHA (Reichssicherheitshauptamt – Birodalmi Biztonsági Főhivatal) IV-B Alosztályának vezetője, a zsidóság végső megsemmisítését irányító egykori SS-alezredes³ elleni büntető eljárás 1961. április 11-én kezdődött a jeruzsálemi kerületi bíróságon.⁴ Katz telefonos egyeztetést követően május 22-én 14 órakor a hivatalában kereste az irodavezetőt, ugyanis tulajdonjogi igazolásokat szeretett volna kérni húga részére, aki kártérítési pert indított a Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) ellen. Az általuk felkért jogi képviselő szerint jó esély volt az elérhető legnagyobb összeg megítélésére, ám ehhez feltétlenül szükség volt az eredeti iratok másolataira. A titkos munkatárs úgy nyilatkozott, hogy a magyar hatóságok megkísérlik az igazolások kiállítását, azonban biztosan nem ígérhet, minthogy a második világháború alatt a nyilvántartások tekintélyes része megsemmisült.⁵ Az ország általános diplomáciai elszigeteltségére való tekintettel minden olyan személlyel, aki a nyugati fővá-

rosokban található magyar követségek segítségét kérte valamilyen hivatalos ügy elintézéshez, a Belügyminisztérium (BM) II/3 (Hírszerző) Osztálya⁶ szinte automatikusan beszerzés céljából kezdett el foglalkozni. A próbálkozások túlnyomó része kudarcra végződött, ráadásul a kutatónak olyan érzése támadt, hogy a rezidentúrák – a külképviseleteken elhelyezett hírszerzőegységek⁷ – legtöbb ügye sokszor kettős kémjátszmába torkollott. Meglátásunk szerint Katz Fülöp beszerzéséről a pártállami hírszerzés azért mondott le, mert inkább *agent d'influence* (befolyásoló ügynök) szerepkörben kívánta felhasználni. A valóságban ez sem hozott eredményt, hovatovább a jelölt olyan kéréssel fordult a MNK washingtoni diplomatáihoz, amely felért egy átállítási kísérlettel.

AZ IFJÚKORI TRAUMA

Katz Fülöp 1924-ben született Kisvárdán Katz Menyhért és Halpert Terézia házasságában. A férfi apja egy szeszesitalok kereskedelmével foglalkozó vállalkozást üzemeltetett a Szabolcs-Szatmár megyei kisvárosban, mielőtt az a megtiszteltetés érte, hogy ő képviselheti a Magyar Bor- és Likőr Exportálók Szövetségét az 1939-es New York-i Világkiállításán. Katz Menyhért az előkészítő munkálatok végén, a közelgő vallási ünnepre való tekintettel tíz napon belül hazament a családjához, ám az asszony nyomatékosan arra kérte, hogy mielőbb térjen vissza az Egyesült Államokba, hogy a nácizmus fenyegetésétől meg tudja menteni a gyerekeit. Katz Menyhért talán az utolsó transzatlanti járattal érkezett New Yorkba, majd az elkövetkező két év alatt minden időt arra fordította, hogy a washingtoni bürokrácia útvesztőiben el tudja intézni felesége és a gyerekei kihozatalát. 1941. december 7-én megérkezett Budapestre a család vízuma, de Pearl Harbort követően az amerikai konzulátus felfüggesz-

tette tevékenységét, ugyanakkor nem sokkal később a diplomáciai kapcsolatok is megszakadtak. Az idősebb Katz 1941-től azon munkálkodott, hogy szeretteit Palesztinába vitesse. Ám amire a brit hatósági engedély eljutott Kisvárdára, Magyarországot már megszállta a német haderő, így nem volt menekvés.⁸ Katz Fülöpöt édesanyjával és öt lánytestvérével 1944. május 29-én Auschwitzba deportálták, ahol Halper Teréz és 13 éves Helén nevű lánya két nappal később a holokausztt áldozatul esett.⁹ A Vörös Hadsereg előretörése miatt 1944 késő őszen az SS a Katz család életben maradt tagjait elindította nyugat felé. Izabella, Regina és Ráchel a Poznan mellett található Birnbaum (ma Miedzychod) városnál 1945. január 20. körül leszállt a halálmenetről, majd egy nyugatra menekült német család házában rejtőzött el. Őket pár nappal később a szovjet csapatok megmentették a haláltól, Jolán (Cipi) azonban Bergen Belsenbe került, ahol nem sokkal a felszabadulást követően elhunyt.¹⁰ A három lánytestvér a US Army (Egyesült Államok Hadserege) összekötőtisztje segítségével felszállt a Brand Whitlock óceánjáróra, amely 1945 áprilisában Odesszából New York-ba tartott.¹¹ Katz Fülöp is jó pár koncentrációs táborban megfordult, végül az amerikaiak szabadították fel.¹² 1961-ben már évek óta a B'nai B'rith nevű zsidó szervezet munkatársai közé tartozott. A feleségével a közelgő magyarországi látogatásukra tekintettel behatóan érdeklődött a zsidóság helyzetéről, ezért Gajda megígérte, hogy összeszedi a vonatkozó könyveket és folyóiratokat.¹³ Június folyamán többször is találkoztak, a titkárságvezető az Eichmann per amerikai sajtóvisszhangjáról készített összefoglalót, amihez anyagokat kért. Katz megengedte, hogy Gajda másolatot készítsen a B'nai B'rith aktuális összefoglalójáról – „Az Eichmann-ügy a kommunista országok sajtójában. A B'nai B'rith jelentésre”¹⁴ – majd elküldte a washingtoni izraeli nagykövetség hivatalos nyilatkozatát. A június végi megbeszélés alatt a vallási szervezet munkatársa értesítést kapott a szerviztől, hogy nem lesz kész időben a kocsija. A titkos munkatárs hazavitte új ismerősét, akihez rövid időre beugrott. Katz megjegyezte, hogy amennyiben az FBI (Federal Bureau of Investigation – Szövetségi Nyomozó Iroda)¹⁵ együtt látta őket, jó eséllyel meg fogják őt keresni. Ez azonban nem zavarta, ugyanis az előző magyar katonai attasé, az 1956-tól 1960-ig Washingtonban szolgálatot teljesítő László Károly alezredes,¹⁶ látogatásával összefüggésben már leszerelte a legfontosabb amerikai elhárítószerv munkatársait. Gajda észrevette Weinstock Jenő egyik könyvének magyar kiadását – Túl az ösvényen¹⁷ – mire a házigazda elmondta,

Katz család, 1943

hogy New York-i éve alatt baráti viszonyba került a mű szerzőjével és annak testvérével. (Weinstock Lajos az USA Kommunista Pártja Központi Bizottságának Komintern képviselője volt,¹⁸ mielőtt Sztálin a nyugati szövetséges hatalmakkal fenntartandó modus vivendi végett 1943-ban feloszlatta a IV. Internacionálét).¹⁹ Katz kivette a részét a mű terjesztéséből, de amióta Washingtonban élt, és csak hivatalos ügyben járt New York-ba, már nem jutott el hozzájuk.²⁰ Vadász Tibor rendőr őrnagy – a (Közel-Keletért felelős)²¹ I-csoport vezetője²² – Katz Fülöp egy régi ismerősét tervezte felhasználni a jeles vendég tanulmányozásához. Az önkéntes segítő nem más volt, mint Vadász Ferenc (1916–2009), 1950 és 1957 között a MÚOSZ (Magyar Újságírók Országos Szövetsége) főtitkára, majd két éven keresztül az Esti Hírlap főszerkesztője, aki 1984-ben a Népszabadság rovatvezetői posztjáról vonult nyugdíjba.²³ Az újságíró 1942 decemberében és 1943 kora tavasza között munkaszolgálatosként Kisvárdán állomásozott.²⁴ Az újságíró – Vadász Tibor bátyja²⁵ – emlékezett rá, hogy a század illegális kommunista csoportjának tagjaként baráti viszonyba került egy 20 év körüli fiatalemberrel, aki be akart lépni a mozgalomba. Az őrnagy a láthatóan továbbélő eszmei kötődése révén az alábbi kérdésekre várt választ Katz Fülöptől: Mely országokban van a B'nai B'rith-nek helyi szervezete? Mekkora tőkével rendelkeznek, ez honnan származik, és melyek a pótlólagos források? Hogyan kapcsolódnak Izraelhez, hol találhatóak az ottani irodák, kik a vezetőik, és milyen feladatokat látnak el? Katz Fülöpöt sötéten – azaz tudtán kívül²⁶ – tervezte felhasználni az ellenségesnek titulált B'nai B'rith feloldozásához, de a beszerzés lehetőségét sem zárta ki. Az utóbbi miatt a legfontosabb kérdés úgy hangzott: Katz milyen pozícióban dolgozik, mire van rálátása, és illeszkedik-e a terveihez, hogy a B'nai B'rith izraeli képviselőjére kerüljön?²⁷

A BUDAPESTI LÁTOGATÁS TAPASZTALATAI

1961 júliusának végére eldőlt, hogy a szervezet kongresszusa augusztus második felében lesz Párizsban, majd a körülbelül 150 amerikai résztvevőből egy 35 fős csoport augusztus 21-e és 24-e között Magyarországra fog látogatni. Gajda szerint ennek különös jelentőséget adott, hogy a vezetőség legfontosabb tagjai – Label Katz, a B'nai B'rith elnöke, valamint az ügyvezető elnök (Maurice Bisgyer) és sajtókapcsolatokért felelős igazgató (Bernard Simon)²⁸ – is a kelet-európai körutazást választották. Az elnökségi tagok a magyar állami és egyházi vezetőkkel is szerettek volna találkozni, de azt is örömmel vették, ha a Minisztertanács elnöke egy rövid udvariassági látogatásra fogadja a delegációt. Katz Fülöp arról próbálta meggyőzni főnökét, hogy a magyarországi tartózkodásukat két nappal hosszabbítsák meg, vagy a szomszéd országokban töltött idő rovására tovább maradhasson.²⁹ Komornik Zoltán rendőr százados (fn. „Szűcs”), a követségi MSZMP szervezet vezetője,³⁰ augusztus első hetében megtudta Weinstock Lajostól, hogy Katz az 50-es évek elején rövid ideig együttműködött az amerikai kommunista párt magyar tagozatával, ám egyszer csak váratlanul eltűnt.³¹ A B'nai B'rith elnökségének augusztus 21-én kezdődő magyarországi útja alkalmával létrejött a találkozó Vadász Ferenc és az egykori kisvárdai ismerős között. A baráti beszélgetés végső soron igazolta, hogy Katz Fülöp nem vallásos, ugyanakkor baloldali és antifasiszta nézeteket képvisel. Kaltenecker Antal rendőr főhadnagy ugyanakkor megjegyezte, hogy a jelölt politikai téren naivitásról tesz tanúbizonyságot, amikor Izraelt valahol szocialista országnak tekinti, miközben a körülbelül 120 éves B'nai B'rith a zsidó állam kommunistaellenes céljait támogatja, helyi szervezeteiket pedig hírszerzési célra használják. Magyarországgal szemben lojálisnak tűnt, ugyanis hűgának a nyugatnémet kormánnyal szemben indított kártérítési peréhez hivatalos iratokat várt a hátrahagyott vagyonának értékéről. Kaltenecker úgy vélte, hogy Katz Fülöpöt a szervezetben betöltött tisztsége alkalmassá teszi arra, hogy megszerezze és jóindulata jeleként a rendelkezésre bocsássa a szabadkőműves páholy mögöttes céljaira vonatkozó értesüléseit. A II/3. Osztály irányított levelezést készített elő, például lefényképeztette azokat a kisvárdai épületeket, amelyekhez a jelölt részéről valamilyen emlék fűződött, hogy Vadász Ferenc („*Harcunk a magyar pokollal...*” című)³² könyvével együtt mielőbb Washingtonba küldhesék.³³ A Katz Fülöp a hivatali ügyei feltorlódására

Isabella Leitner Katz

és a legfontosabb vallási ünnepre (jom kipur) való tekintettel legközelebb csak október 12-én tudta fogadni Gajdát. A B'nai B'rith elnökének titkára kedvező benyomásokkal tért vissza Budapestről: a fogadtatással és az ellátással meg voltak elégedve, ugyanakkor a határőrök és vámosok munkájáról is elismeréssel szólt. A küldöttség számára megtiszteltetést jelentett, hogy Olt Károly, aki 1959 és 1961 között az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) elnöke,³⁴ attól függetlenül fogadta szervezetük képviselőit, hogy nem tudott érkezésükről, és nem is hivatalos úton jártak Magyarországon. Katz meglepődött, hogy Olt a magyar állam számára oly kényes kérdésekről is nyíltan beszélt, azonban erősen bírálta a közösségre erőszakolt és népszerűtlen Sós Endrét és Fisch Henriket, akiknek a tevékenysége a magyar kormányzat számára is kínos volt.³⁵ Sós Endre (1895–1969) egykori újságíró 1957-től 1965-ig a Magyar Izraeliták Országos Képvisellete (MIOK) és a Budapesti Izraelita Hitközség (BIH) elnökeként „Sipos” fedőnéven az állambiztonsági szervek informátoraként működött. Sós tevékenységét főleg amiatt kísérte erőteljes felháborodás, hogy szűk három éven belül eladott 15 olyan hitközségi ingatlant, amelynek révén felgyorsult vidéki zsidó élet leépülése. Fisch Henrik (1907–1986) a rendszerrel szemben kritikus Katona József (1909–1959) halála után lett Dohány utcai főrabbi, akit a hívek jelentős része egyértelműen az államhatalom szekértolójának tekintett.³⁶ A B'nai B'rith elnöksége tisztelettel adózott a magyar kormányzatnak a szabad vallásgyakorlásért – a szovjet gyakorlathoz képest megengedőbb bánásmódért³⁷ – azon-

ban fenntartotta azt az álláspontot, hogy a szlovák vagy délszláv kisebbséghez hasonlóan a zsidóságot is nemzetiségnek kellene tekinteni. Ez magában foglalná a saját iskolákat, sajtót és könyvkiadást, hogy a közösség ápolhassa nemzeti hagyományait. Gajda ezzel vitába szállt, de nem sikerült partnerét a fenti tézisektől eltéríteni. A követési irattáros szerint Katz gondolkodását meghatározta a kiválasztottság érzése, hiszen többször is úgy nyilatkozott, hogy a különleges néphez tartozik, amely túlélte az évezredek megpróbáltatásait. A meggyőződésére csak ráerősített, hogy Olt Károly kijelentette: a magyar kormány azért nem járul hozzá a zsidók tömeges kivándorlásához, mert a többségük az iskolázott társadalmi réteghez tartozik, akikre az országnak komoly szüksége van. Katz úgy látta: a magyar kormány lassanként ki akarja törölni a zsidó érzelmeket a diaszpórából, a többi szocialista országhoz hasonlóan a teljes beolvasztásra törekszik, mert a zsidókérdés így csöndben megszüntethető.³⁸ A megérzés közel járt az igazsághoz, ugyanis a magyar politikai vezetés a zsidóságra egyértelműen vallási felekezeti szinten tekintett, így a MIOK az állampárti elvárások értelmében a rendszerváltásig azon munkálkodott, hogy az ettől eltérő – nemzeti, etnikai vagy kulturális – értelmezés semmilyen formában ne érvényesüljön. A hivatalos egyházi vonaltól eltérő szerveződések és kezdeményezéseket, de még az egyházi intézményeken belüli, nem szorosan vallási jellegű tevékenységet a hatóságok gyanakvással fogadták és előbb-utóbb be is tiltották. Ezzel párhuzamosan a résztvevőket valamilyen formában retorzió sújtotta. A Kádár-rendszer ezt úgy próbálta ellentételezni, hogy megakadályozta az antiszemitizmus nagy nyilvánosság előtti megjelenését, valamint tartózkodott a harsány anticionista kampányoktól.³⁹ Katz a kritika élet azzal próbálta tompítani, hogy csak rövid ideig tartózkodott Budapesten, ugyanakkor elárulta, hogy a hivatalos jelentés kedvező képet fog mutatni a tapasztalataikról. Ezért azt szorgalmazta, hogy 1962-ben a B'nai B'rith többi vezetője is vegyen részt egy magyarországi utazáson. Katz a beszélgetés folyamán számtalanszor párhuzamba állította a Magyarországon, Csehszlovákiában és Lengyelországban, illetve a Szovjetunióban szerzett tapasztalatokat,

Kisvárdai Zsinagóga, 2017

amelynek során az előbbi három országot dicsérte az utóbbi rovására. Például sokkal szabadabbnak érezte a légkört Varsóban, mint Moszkvában, a varsói repülőteret tisztábbnak tartotta, mint a moszkvait, ahogy a budapesti Royal Szállóban is színvonalasabb volt a kiszolgálás, mint a Hotel Ukrajnában.⁴⁰ Katz negatív véleménye szoros összefüggésben állt azzal, hogy a B'nai B'rith 35 fős delegációjának szovjetunióbeli utazása egyértelműen csalódással végződött. A zsidó vallási élet láthatóan visszaszorult, ugyanakkor a páholy elnöke hiába emelt kifogást amiatt, hogy körülbelül 1000 jiddis nyelvű iskola zárt be a korábbi években, ami félmillió embert megfosztott az anyanyelvi oktatás lehetőségétől. A szovjet kulturális minisztérium és a vallási ügyekért felelős hivatal vezetői váltig azt hangoztatták, hogy „a probléma nem létezik”.⁴¹ Katz Fülöp hangsúlyozta, hogy a szervezetük nem óhajt beavatkozni a kelet-európai országok politikájába, mindössze az ottan élő zsidókat szeretné közelebb hozni a világ zsidóságához, hogy megismerhessék és segíthessék egymást. A közös pontok keresésének jegyében megszelleztette, hogy a B'nai B'rith vezetői rokonszenveznek egyes baloldali gondolatokkal. Katz ugyanakkor azt állította, hogy jobban ismeri a marxizmust, mint a magyarországi párttagok többsége. Gajda úgy vélte, hogy még ha cionista felfogásával nem is lehet egyetérteni, Katz nem ellenséges a szocialista rendszerrel szemben.⁴² Borsányi Imre rendőr őrnagy (fn. „Szántó”), az angol-

Philip Katz nyughelye

amerikai alosztály vezetője a Kövesdi János washingtoni rezidens⁴³ számára küldött üzenetben tudatta, hogy a jövőben a (közel-keleti) I-vonal helyett az (amerikai) A-vonal fog az ügyön dolgozni. Katz politikai nézetein és anyagi helyzetén kívül az is tisztázandó volt, hogy a két nagy párt, a civil szervezetek, kormányhivatalok, diplomáciai szervezetek és gazdasági élet szereplői körében milyen kapcsolatai vannak, akárcsak az, hogy a szabadkőműves páholy mekkora befolyással rendelkezik az Egyesült Államok társadalmi életében. A KÜM Konzuli Osztálya által kért igazolás beszerzése viszont több nehézségbe is ütközött a telek és adókönyvek megsemmisülése miatt, valamint azért is, mert szülővárosában már kevesen emlékeztek a Katz családra. Borsányi utasítására Gajda azt készült kommunikálni, hogy mennyire bonyolult a kérés teljesítése, annak éreztetésével, hogy a magyar állam komoly gesztust tesz a kérelmező iránt.⁴⁴

A BESZERVEZÉSRE VONATKOZÓ TERV

Az A-alosztály ekkortól már Katz Fülöp – a továbbiakban „Kisvárdai” – beszerzésében gondolkodott, amely a Magyarországhoz fűződő érzelmi kötődésére és az államszocializmus eredményei iránti elismerésére alapozódott, miközben munkahelyi beosztása, baráti köre és összeköttetései miatt volt érdekes személy.⁴⁵ Gajda úgy készült, hogy saját és felesége nevében szilveszterre néhány üveg italt

küld a Katz családnak. 1961. december 31-én délután partnere lakóhelyén felkererte a társasházi portást az üvegek továbbítására, viszont semmiképp nem akart alkalmatlankodni. Január elsején a kora délutáni órákban Katz felesége telefonált, hogy megköszönje az ajándékot. Mrs. Katz rosszul érezte magát, amiért az előző nap elmaradt a személyes érintkezés, majd arról érdeklődött, hogy a Gajda házaspár tervezett-e valamit aznap estére. A diplomata elfogadta a meghívást, így 17 óra körül a feleségével és a gyerekével beállított vitapartneréhez. A házigazdákon látszott, hogy az éjjel nem sokat aludtak, mert előző nap Izraelből érkezett hozzájuk néhány vendég. Katz Fülöp ezt követően a nyáron tett magyarországi látogatás fényképeit és a Budapesten kapott könyveket kezdte el mutogatni. Az egyik mű a magyarországi héber feliratokat dolgozta fel, amit szeretett volna lefordítani angolra, ám elfoglaltságai nem engedték. Ezzel egy időben viszont sajnálta, hogy Scheiber Sándor, világhírű nyelvész, irodalomtörténész és a Rabbiképző Intézet igazgatója⁴⁶ nem kapott engedélyt rá, hogy az Egyesült Államokba utazhasson átvenni a neki adományozott díszdoktori címet. Katz hangsúlyozta, hogy ha magyar kormány részéről a zsidó hitélet számára nyújtott támogatásról a közösség egyik vezetője odakint nyilatkozhat, az mindenképp kedvező visszhangot kelt. A páholy vezetésének hivatalos meghívásával is hasonló hatást lehetett volna elérni, ti. Olt Károly jelezte, hogy akkor is szívesen folytatna velük tárgyalást, ha már nincs is az Állami Egyházügyi Hivatal élén.⁴⁷ Georghiu-Dej, a Román Kommunista Párt (RKP) első titkára, aki a várható gazdasági előnyök és a Moszkvától történő függetlenedés céljából különösen nagy hangsúlyt helyezett az ország nyugati kapcsolatainak fejlesztésére, elkezdte vizsgálni annak lehetőségét, hogy zsidó közvetítőket vegyen igénybe az ottani döntéshozók meggyőzésére. Moses Rosen román főrabbi 1961 őszén az Egyesült Államokba utazott, ahol az Amerikai Zsidó Szövetség vezetősége és tagjai előtt azt demonstrálta, hogy a bukaresti kormány milyen jóindulattal viseltetik az ottani zsidó közösség irányában. Mindenekelőtt feloldotta a vallási és kulturális szokások gyakorlása előtt álló korlátokat, valamint engedélyezte a kivándorlást. A közönség felfigyelt az elhangzottakra, de az SD (State Department – az amerikai külügyminisztérium) is meglátta a szocialista táboron belüli újabb törésvonal kialakulásának lehetőségét, így Románia követe a jugoszláv nagykövethoz hasonló különleges státuszba került.⁴⁸ Nicolae Ceaușescu, aki 1965-ben lett Georghiu-Dej utóda, később azt is elérte, hogy a kivándorlási engedélyekért cserébe

az ország keményvalutához jusson. A rendszer gesztusai és látszólagos engedékenysége jóvoltából a Zsidó Világkongresszus, a B'nai B'rith, a Fontosabb Amerikai Zsidó Szervezetek Konferenciája is betagozódott Ceaușescu és az általa képviselt önálló külpolitika támogatói köréhez, amely óhatatlanul tovább erősítette az Egyesült Államokban működő román lobbist. ⁴⁹ Az 1962. február 10-i utasítás értelmében „Kisvárdai” ügye az I-vonalhoz került, míg Kövesdi őrnagynak el kellett igazítani Gajda Ferencet, hogy a hírigényekre tekintettel folytassa Katz tanulmányozását, mivel a legutolsó három alkalommal nem sikerült előrelépni munkakörének megismerése és az ebből adódó hírszerzési lehetőségek feltárása terén. A vagyoni igazolást sikerült beszerezni, amelyet futárral küldtek Washingtonba. A titkos munkatársnak arra kellett rámutatnia, hogy a hiteles tanúk felkutatása milyen nehézségekkel párosult. Ezzel azt akarták érzékeltetni, hogy személyes ügynek tekintették az iratok felkutatását. Katz december 31-én kelt levelében Vadász Ferenc háborús élményeit bemutató művéről kérdezett, amelyben elvileg az ő családja is szerepelt, ezért ígéretet kapott egy tiszteletpéldányra. A könyvet is kiküldték, ám ennek átadására csak a hivatalos iratokat követően kerülhetett sor, mert ez újabb lehetőséget kínált a jelölt lekötelezésére. Gajda a hírszerzés terveivel összhangban készült Katz Fülöpöt rábeszélni a magyarországi utazásra, miközben javaslatot vártak tőle, hogy a B'nai B'rith delegáció meghívása a kormány vagy az ÁEH kezdeményezése legyen. ⁵⁰ Gajda március 20-án Katz társaságában együtt ebédelt Bisgyer kommunikációs igazgatóval, aki közölte: szeretnének Scheiber professzort, a rabbiképző szeminárium igazgatóját egy 6-8 hetes amerikai előadókörútra meghívni. Bisgyer úgy vélte, Moses Rosen romániai főrabbi 1961-es látogatásához képest Scheiber még nagyobb elismerést tudna kivívni magának és országának. Katz még aznap este New Yorkból előbb Koppenhágába, majd Izraelbe indult, ahonnan feleségével április elején készül visszatérni. ⁵¹ A közlekedési alosztály mindenekelőtt Katz európai és izraeli körútjáról várt beszámolót, ám ezzel párhuzamosan a jelölt esetleges magyarországi utazásának idejét, jellegét – magán vagy hivatalos – is tisztázni kívánta. Az Állami Egyházügyi Hivatal nem járult hozzá Scheiber kiutazásához, így az alosztályvezető utasítása értelmében Gajda erről nem beszélhetett, a másik fél érdeklődése esetén pedig kitérő választ kellett adni. Vadász Ferenc könyvének és levelének eljuttatására egy Huszár nevezetű (fn. „Havas”) hírszerzőtiszt kapott megbízást, aki ennek jóvoltából lépett volna kapcsolatba Katz Fülöppel. A terv

azonban módosult, mert a BM Huszár tevékenységét ismeretlen okból leállította. ⁵² A State Department nyilvántartása szerint Huszár István attasé – és egyben rendőr százados ⁵³ – 1962 első negyedében került Washingtonba, ⁵⁴ ám az augusztusi diplomatanévSORban már nem szerepel a neve! ⁵⁵

A JELÖLT ÁTADÁSA

Gajda közel három hónapig csak egyszer találkozott a jelölttel, ti. Katz hazatérését követően belemerült a páholy tisztújító közgyűlésének szervezésébe és lebonyolításába. Május 4-én felhívta a diplomatát, hogy megköszönje a nővérenek küldött hivatalos iratokat. Gajda viszont szóvá tette, hogy van nála egy könyv, amelyet már régen el akar juttatni Katz Fülöphöz, aki érezhetően megörült a hírnök, mivel már régóta várt a Budapestről érkező csomagra. Ezzel egy időben megígérte, hogy a következő héten felhívja a titkárságvezetőt, ám ebből semmi sem lett. Gajda csak május 30-án érte utol, majd egy pár nappal később, a levél és a könyv átadása céljából, beugrott Katz Fülöp irodájába. Az utóbbi először a fényképeket nézte végig, a kisvárdai zsinagógától láthatóan elzárkózott, de nem igazán akart a régi életéről beszélni. Arra viszont emlékezett, hogy a munkaszolgálatosok egyik felügyelője – Bába István tizedes ⁵⁶ – is a kommunista párt tagja volt. Vadász Ferenc társaival ideje nagyobbik részét a Katz család otthonában töltötte, ahol rengeteget vitatkoztak. A B'nai B'rith főmunkatársa ekkor a Rosen főrabbi látogatása jóvoltából is kedvezően alakuló román-amerikai viszonyra terelte a szót, majd hozzátette, hogy Magyarországnak is ezt az utat kellene követnie. Gajda azt válaszolta, hogy ez nem csak a budapesti kormányon múlott, mivel amerikai részről nem volt fogadókészség a magyar kezdeményezésekre. A maga részéről számított rá, hogy az elnökségük nemsokára hivatalos látogatásra szóló meghívást kap Bukarestbe, azonban hasonló megkeresés nyomán Magyarországra is beutaznának. Gajda egyetértett az ötlettel, bár hozzátette, hogy az illetékes kormány szerv alapos körültekintés alapján dönt a meghívásokról. Gajda ekkor azon viccelődött, hogy vitapartnere közkölségen szeretne újból Magyarországra utazni, amit Katz Fülöp sem vitatott. A feleségével szeretett volna elmenni Kisvárdára, ez azonban saját pénzből nem volt vállalható. A B'nai B'rith főmunkatársa finoman rákérdezett, hogy Gajda mikor tér haza, egyben kérte, hogy mutassa be az utódjának. Katz egyben szeretett volna kapcsolatot teremteni a szovjet nagykövetséggel, és hasonló kérdésekről

**Scheiber Sándor (jobbról) és öccse, Lipót
a New York-i JFK repülőtérnél, 1980 körül.
(Hidvégi Máté gyűjteményéből)**

beszélgetni az illetékes diplomatával. Gajda nem ígért semmit, csak arra vállalkozott, hogy megkérdezi, ki foglalkozik náluk a zsidóság kérdésével. Komornik százados intő jelnek tartotta a szovjetek felé történő közvetítésre vonatkozó felkérést, ti. Katz mindvégig nyíltan vállalt baráti viszonyra törekedett a követségi irattár vezetőjével. Gajda ez elől nem tudott kitérni, ráadásul a felkészültsége sem volt megfelelő a helyzet kezelésére. Komornik végül arra jutott, hogy Gajda július végi hazatérése előtt a rezidensúra egyik tisztje fogja az ügyet továbbfejleszteni. Katz és a titkárságvezető június 14-én összefutott, de mindkettőjük sürgős vidéki teendőire való tekintettel az előbbi azt javasolta, hogy Radványi – Radványi János, 1962 és 1967 között washingtoni ügyvivő⁵⁷ – hazautazása előtt egy pár nappal jöjjenek össze a követségen. Label Katz és társa itt felvázolhatja a magyarországi út célját, amely az egyházügyi hivatallal és a zsidó szervezetekkel folytatandó tárgyalásra irányult. Másnap azonban kiderült, hogy sem az ügyvivő, sem a szervezet elnöke nem tud már időt szakítani a megbeszélésre. Radványi otthon egyeztetni készült az ügyben, míg a rezidens augusztusban is kivitelezhetőnek tartotta a találkozót.⁵⁸ 1962. augusztus 5-én 17 órakor Gajda felkereste a hivatalában Katz Fülöpöt, ahová Rontó Gyula másodtitkár (fn. „Vándor”)⁵⁹ – az emigrációs ügyekben illetékes előadó⁶⁰ – is elkísérte. A rendőr őrnagy a közeli szálloda bárhelyiségében diplomáciai feladatköréről beszélt, míg Katz a

magyarországi utazás tervéről, Scheiber amerikai meghívásáról, valamint a Zsidó Távirati Iroda megalapításáról értekezett. A másnap kezdődő franciaországi útjára való tekintettel nem ért rá sokáig, ugyanakkor megígérte, hogy ő fog jelentkezni. Rontó a B'nai B'rith székház előtt egy negyven körüli, körülbelül 175 cm magas, barna hajú férfira lett figyelmes, aki megindult felé, majd visszasétált az épület sarkáig. Ahogy Gajdával és Katzcal bement a szálloda bárjába, bejött egy férfi, aki a helyiség túlsó végében ült le. Rontó egyből arra gondolt, hogy megfigyelés alatt állt, amit a rezidens is elképzelhetőnek tartott.⁶¹ Rontó szeptember 27-én a Knife and Fork étteremben együtt ebédelt Katzcal, aki augusztus 17-én Párizsból Izraelbe utazott az első zsidó nevelésügyi értekezletre, így csak szeptember 13-án tért vissza az USA-ba. A Tel-Aviv-i tanácskozásra 40 országból érkezett küldöttség, a 40 fős amerikai csoportot Label A. Katz vezette. A britek és a franciák is népes követséggel képviseltették magukat, a szocialista országokból viszont senki sem vett részt. A moszkvai főrabbi táviratban üdvözölte az eseményt, Jugoszlávia két megfigyelőt küldött. Katz ismét Scheiber kiutazásáról érdeklődött, mire Rontó azt állította, hogy az otthoni elfoglaltságok nem teszik lehetővé a tudós amerikai látogatását. A B'nai B'rith főmunkatársa ekkor megkérdezte, hogy Label Katz New Yorkban vagy Washingtonban találkozhatna-e Péter János külügyminiszterrel és Radványi ügyvivővel. Ezt azért is hasznosnak tartotta volna, mert főnöke befolyásos ember volt, akinek kormánykörökben is vannak kapcsolatai, amivel segíthet a magyar-amerikai viszony normalizálásában. Rontó szerint Péter elfoglaltságai miatt nem feltétlenül tudott időt szakítani egy ilyen megbeszélésre, azonban Radványin keresztül továbbítani készült a kérést. Katz ekkor a Paul Underwood által írt, a New York Times 1962. szeptember 27-én megjelent cikkét hozta szóba, amely Magyarországról kedvező képet festett. Ezenkívül a New York Times egy másik cikkére terelődött a szó, amely az Izrael számára történő amerikai fegyverszállítást a közelgő választással hozta összefüggésbe, mondván, Kennedy ennek révén is igyekszik megszerezni az amerikai zsidóság szavazatait.⁶² Kennedy a valóságban és a cikk szerint is azért járult hozzá a Hawk légvédelmi rakéta Izraelnek történő eladásához, mert az, hogy Egyiptom és Szíria jelentős számban vásárolt korszerű szovjet bombázó- és vadászpilóta gépeket, felborította az egyensúlyt.⁶³ Paul Underwood pedig azt tartotta fontosnak kiemelni budapesti tudósításában, hogy a vasfüggöny mögött csupán Lengyelországban és Magyarországon engedélyezik nyugati

Scheiber Sándor, 1970-es évek. (Hidvégi Máté gyűjteményéből)

újságok (limitált) terjesztését. Az újságíró a második helyen azt említette, hogy Kádár János visszafogta a titkosrendőrséget, ráadásul az is az enyhülésre utalt, hogy a magyar sajtó részéről jóval kevesebb az egyházakkal szembeni durva támadás, mint a korábbi években.⁶⁴ Radványit is tájékoztatták a megbeszélésekről, aki egyetértett azzal, hogy Label Katzot alkalomadtán fogadja a páholy céljainak és terveinek felmérése végett.⁶⁵

AZ ELLENTMONDÁSOK KÖRE

A Központ ugyanakkor tájékoztatta a washingtoni rezidentúrát, hogy Katz FBI-hoz fűződő kapcsolata meglehetősen ellentmondásos. László Károly 1956-ban találkozott először Katzcal az izraeli katonai attasé egyik fogadásán, amelyet több magánlátogatás követett. Az egyházi tisztviselő szakmai szempontból nem volt érdekes, mindössze egy-két olyan értesülést hallott tőle, amelyet egyik-másik jelentésében is felhasznált. Katz Fülöpöt az FBI viszont nem sokkal az alezredes első látogatását követően felkereste, és arra akarta felkérni, hogy barátkozzon a magyar katonai attaséval, de mindenről tájé-

koztassa őket. Katz kikérte magának a zaklatást, ezért többször már nem is keresték. Lászlót nem figyelmeztette az FBI megjelenéséről, míg az első budapesti útja alatt Vadász Ferencnek azzal dicsekedett, hogy milyen ügyesen le tudta szerelni a nem kívánt érdeklődést. A BM úgy látta, hogy a B'nai B'rith törvényes kapcsolatot szeretne létesíteni a magyarországi zsidósággal, ezt azonban az MNK több szempontból sem tartotta kívánatosnak. Borsányi Imre figyelmeztetett rá, hogy a szabadkőműves páholyt az amerikai hírszerzés a szocialista országok ellen használja. Katz szerepét mielőbb tisztázni kellett, hogy kiderüljön, milyen alapon lehetne átállítani. Rontónak úgy kellett a kapcsolatot fenntartania, hogy az ne jusson az amerikai elhárítás tudomására. Radványi és Label Katz találkozójaival Borsányi elvileg egyetértett, de tájékoztatást akart az ügyvivőtől. A nevelésügyi értekezletről szóló kiadványt mindenképp meg kellett szerezni, ahogy a távirati irodára vonatkozó adatokat is.⁶⁶ A rezidentúra egyetértett a kapcsolat fedésével, ám ezt csak hosszabb távlatban látta kivihetőnek. Ti. 1962. december 1-én Katz felhívta Rontót, hogy a feleségével együtt 9-én menjenek el hozzájuk ebédre. A magyar ügyekben illetékes előadó másnap egy utcai

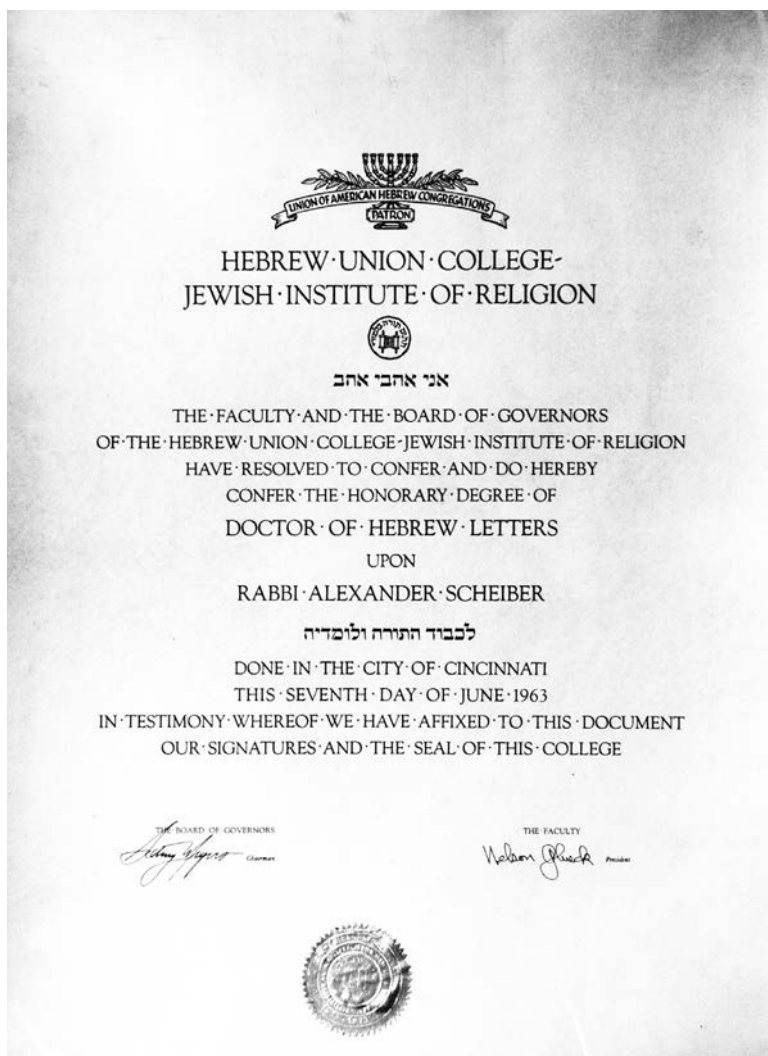

**Scheiber Sándor a Rabbiképző zsinagógájában az 1970-es évek végén.
Háttérben Scheiber tanítványa, Adolf Szolomonovics Sájevics, leendő moszkvai főrabbi,
később Oroszország főrabbija.
(Hidvégi Máté gyűjteményéből)**

fülkéből visszaszólt vitapartnerének, és azt javasolta, hogy ők menjenek el hozzájuk. Katz Fülöp előbb szabadkozni kezdett, hogy mégiscsak ő jelentkezett először, de végül ráállt a cserére. A feleségével december 9-én fél kettőtől négyig tartózkodott Rontó szolgálati lakásában, majd elmentek megtekinteni az egyik absztrakt festéssel foglalkozó múzeumot, ahonnan a társaság egy órára még felugrott Katz lakására. A találkozó az ismerkedést szolgálta, a beszélgetés a művészetről folyt, hiszen Mrs. Katz művészettörténész diplomával rendelkezett, egyben műkedvelő festőművész volt, ugyanakkor Rontó gyerekei részéről is megmutatkozott a művészi hajlam. Katz Fülöp óvatosan rákérdezett főnöke és Radványi esetleges találkozására, de nem erőltette a kérdést. Egyben hangoztatta, hogy a kapcsolatok normalizálásához a különféle társadalmi szervezetek is hozzájárulhatnak, mert a kormányzat felé irányuló nyomásgyakorlásra van lehetőségük. A kulturális érintkezés kiépítését segítségükkel el lehetne kezdeni, amit a State

Department is támogatna, ahogy a román közeledést is így készítették elő. A jelölt ezt követően már nem törekedett újabb találkozóra, Rontó ezért úgy készült, hogy az ünnepek után hivatalában fogja Katz-ot felkeresni.⁶⁷ 1963 márciusában a Csoportfőnökség már lemondott róla, hogy Katz tippszemély legyen, mert fedett találkozó megtartására nem lehetett rávenni, ugyanakkor a keleti blokk követségeivel való hivatalos érintkezés ellenére sem félt az FBI-tól. A rejtőzködés erőltetésével csak felhívták volna a figyelmet a rezidentúra szándékaira, ezért társadalmi kapcsolatként kellett kezelni. Rontó havonta egyszer találkozhatott Katz Fülöppel, akitől a zsidóságra vonatkozó kiadványokat kellett megszereznie, majd egy-egy érdekesebb írással kapcsolatban újabb megbeszélést lehet kérni. A budapesti Központ ugyanakkor jelezte a washingtoni embereinek, hogy Katz Fülöp a B'nai B'rith izraeli osztályának a vezetője, nem pedig Label Katz személyi titkára. Az érdeklődés súlypontja áthelyeződött a kivándorlás, az izraeli letelepedés érdeké-

ben alkalmazott propagandaeszközökre, a páholy szervezeti felépítésére, valamint a magyar származású munkatársakra.⁶⁸ 1963 tavaszán Rontó háromszor is beszélgetett Katzcal, amely társalgások a B'nai B'rith szervezetről, Scheiber Sándor látogatásáról és a társadalmi kapcsolat életében bekövetkező változások körül forogtak. Katz általános összefoglalóval szolgált a páholyról és annak körülbelül 120 éves történetéről, ennek megértéséhez egy kiadványt is a magyar ügyek előadójának rendelkezésére bocsátott. Katz elmondása alapján a B'nai B'rith az amerikai zsidóság legnagyobb szervezeteként tűnt fel, és komoly befolyással bírt a politikai döntéshozók között; jelentős közvélemény-formáló ereje volt. Az 500 000 fős szervezet 1936-ig inkább csupán a gazdag zsidó üzletemberek csoportosulása volt, majd akkor kezdett nyitni más társadalmi rétegek felé, amikor a lengyel származású Henry Monsky került az élére. Az ő vezetésével a B'nai B'rith tömegszervezetté nőtte ki magát, amely mindenekelőtt a középosztály képviselőiből tevődött össze. A második világháború előtt és alatt a nácizmus elleni küzdelmet koordináló szervvé alakult, egyben harcolt az emberi szabadságjogokért és a faji megkülönböztetés ellen; 1963-ban támogatta a feketék polgárjogi küzdelmeit. A páholy tanácskozási joggal részt vett az ENSZ nem kormányzati szervezeteinek munkájában. A B'nai B'rith központja a 1640 Rhode Island Avenue, N. W. Washington címen működött egy nyolcemeletes modern irodaházban. Label A. Katz 1959 májusától állt a szervezet élén, amely hat osztályból tevődött össze. Az „Anti-Defamation League” (Rágalmazás Elleni Osztály) volt a legnagyobb létszámú egység, amely az antiszemitizmus és a faji megkülönböztetés elleni, polgárjogi küzdelmet irányította. A „Citizenship” (Polgári Jogok és Kötelezettségek Osztálya) az amerikai Igazságügyi Minisztériummal tartott fenn szoros kapcsolatot, az USA-ba érkező zsidók állampolgárságának megszerzését segítette. A „Hillel Foundation” (Vallási Nevelés Osztálya) a zsidó fiatalok vallási nevelésével foglalkozott, körülbelül 250 egyetemen és főiskolán voltak szemináriumaik. A programjuk hat fő kategóriából áll: kulturális, val-

**A Cincinnati Rabbiképző díszdoktori oklevele
Scheiber Sándor részére, 1963. VI. 7.
(Hidvégi Máté felvétele)**

lasi, közösségi szolgálat, kutatás, személyes tanácsadás, vallások közötti együttműködés. A „Vocational Service” (Pályaválasztási Tanácsadó Osztály) a továbbtanulással kapcsolatos döntést segítette. A Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya mellett külön szervezeti egység, az „Israel Department” (Izraeli Osztály) foglalkozott a zsidó államhoz kapcsolódó ügyekkel.⁶⁹ Az osztályvezető nem volt teljesen őszinte vitapartneréhez, ti. a B'nai B'rith hét egységből állt. A Rágalmazás Elleni Liga mellett működött a B. B. Youth Organization (a Páholy Ifjúsági Tagozata), a Pályaválasztási Tanácsadó Osztály, az Adult Jewish Education Department (Zsidó Felnőttképzési Osztály), a Vallási Nevelés Osztálya, a Citizenship, Veterans and Community

Affairs Department (Polgárjogi, Veterán- és Közöségi Ügyek Osztálya és az Izraeli Osztály).⁷⁰

SCHREIBER SÁNDOR UTAZÁSA

Katz örömmel fogadta, hogy Scheiber Sándor megkapta a kiutazási engedélyt, ugyanis a Cincinnati Egyetem titkársága közölte, hogy a Rabbiképző vezetőjét díszdoktorrá avatják. Igaz, magyar kötődésére hivatkozva erősen sérelmezte, hogy őt és a páholyt erről nem értesítették, mert szerettek volna programot összeállítani a főrabbinak. Katz egy 150 fős turistacsoportot vezetett Svájcba, Franciaországba, Olaszországba és Izraelbe, amely a Rágalmazás Ellenes Liga tagjainak tanulmányi kirándulás volt. Rómában találkozott a húgával és a sógorával, akiket meggyőzött arról, hogy néhány napra látogassanak el Budapestre. Katz Regina férjével és egy barátjukkal valóban tett egy egynapos kirándulást Magyarországon, ahol nagyon jól érezték magukat. Az osztályvezető húga ezzel egy időben arról számolt be, hogy a Magyar Népköztársaság athéni követségén udvariasan viselkedett a konzul, sőt mi több, segített egy ügyviteli visszasság feloldásában. Ti. Katz Regina nem kaphatott volna automatikusan vízumot, mert az 1944-es deportálás következtében szakadt el szülőhazájától, távozása óta nem telt el húsz év. A konzul végül azt tanácsolta, hogy a kérdőívre ne írja rá az 1944-es dátumot, így ő is megkapja a beutazási engedélyt. Katz Fülöp szeptemberben ismét Tel-Avivba készült a B'nai B'rith székház felavatására, ugyanakkor azt is elűrsőlt, hogy 35000 dollárért Chevy Chase elővárosban új házat vásárolt. Ezzel egy időben felvetette, hogy amint túl vannak a költözésen, Rontó keresse fel őt a családja társaságában. Ha már az anyagiakra terelődött a szó, Katz felfedte, hogy évi 15500 dollárt keres a szervezetnél, ahol 1955-ben kezdett el dolgozni. Az egyik sógora viszont hívta a teherfuvarozó cégéhez, az addigi fizetésének háromszorosáért. Rontó a kapcsolatfelvételt zökkenőmentesnek ítélte, azzal a megszorítással, hogy Katz állandósult távollétei miatt nehéz lesz rendszeressé tenni a találkozót.⁷¹ Scheiber Sándor észak-amerikai körútja a New York-i ENSZ Misszió történető látogatással kezdődött, majd a díszdoktori cím átvételét követően egy kanadai kitérővel folytatódott. Scheiber 1963. június 28-án délelőtt betért a washingtoni magyar követségre, majd a B'nai B'rith székházában a tudós tiszteletére adott díszbéd következett. A 40 fős ünnepségen Radványi János ügyvivő és Rontó Gyula képviselte a hivatalos Magyarországot. A meghívottak között jelen volt több

jeles zsidó közéleti szereplő, egyetemi tanár, valamint Department of State részéről Mr. White magyar referens. Varga István ideiglenes ügyvivő politikai szempontból hasznosnak tartotta Scheiber amerikai útját, mivel a visszajelzésekből, többek között a B'nai B'rith egyik vezetőjének megjegyzéséből, úgy tűnt, hogy a professzor komoly tekintélynek örvend az amerikai zsidóság körében.⁷² Az ebéd alkalmával Label Katz jelezte az ügyvivőnek, hogy augusztus folyamán Európába készül. Radványi arra biztatta a B'nai B'rith elnökét, hogy látogasson el Magyarországra, ahol majd szabadsága alatt szívesen vállalja a kísérő szerepét. Az elnök azonban P. Katz, a szervezet izraeli szekciójának vezetőjén keresztül azt kommunikálta, hogy hivatalos meghívást szeretnének kapni. Július 17-én Philip Katz azzal hívta fel Rontót, hogy az augusztus 16-án kezdődő magyarországi látogatás terve végleges. Label Katz mindenképpen szeretett volna találkozni a zsidó közösségek, valamint az Állami Egyházügyi Hivatal vezetőivel. Katz Fülöp a szervezet komoly politikai befolyására hivatkozott, miszerint az Egyesült Államok az ő javaslatuk nyomán ajánlotta fel a románoknak a diplomáciai kapcsolatok nagykövetségi szintre emelését. Ezzel pedig azt sugallta, hogy elnökük hivatalos fogadása a magyar-amerikai viszony (a hidegháborús keretek közötti) normalizálásához is hozzájárulhat.⁷³ A Külügyminisztérium (KÜM) illetékeseivel szemben az állambiztonság korántsem volt ennyire megértő, mert véleményük szerint Scheiber az Egyesült Államokban tett látogatása nyomán feltámadt a szovjetunióbeli és a magyarországi izraelita felekezet helyzetének összehasonlításával kapcsolatos vita, amit az amerikai rabbik közössége szovjetellenes propagandacélokra is fel tudott használni.⁷⁴

A MÁSODIK BUDAPESTI LÁTOGATÁS

A B'nai B'rith elnökségének 1963. augusztusi látogatása során Label Katz és Philip Katz a hazai zsidóság pontos létszámáról, kor szerinti megoszlásáról, a vallási nevelés helyzetéről, valamint a kivándorlás elé gördített akadályokról és a család-egyesítés lehetőségeiről kérdezte a hivatalos személyeket. Végül, de nem utolsósorban az is érdekelte őket, hogy a magyar zsidóságot miként lehetne törvényesen is támogatni pénzügyileg, azaz a JOINT újraélesztése merült fel a részükről. Katz Fülöp kívánságai között az is szerepelt, hogy a magyar zsidó vezetők szorosabb személyes kapcsolatot tarthassanak fenn a szervezetükkel, legyen szó a levélváltásokról vagy a ki- és beutazásokról. Az osztályve-

zető hangsúlyozta: a küldöttség mindenáron igyekezett kerülni az asszimiláns vezetőiket, helyettük a cionista vonal képviselőit keresték. Még ha ez utóbbi a szervezet általános küldetése nyomán nem is lett volna meglepő, azzal viszont meglepte Katz Fülöp a hallgatóságát, hogy a B'nai B'rith szoros kapcsolatban áll az FBI-jal az USA-ban élő szélsőjobb oldali személyek nyilvántartása és megfigyelése végett. Amennyiben sikerült dokumentumokkal bizonyítani az illető bűnösségét, akkor az az Egyesült Államokból történő kiutasítását vagy az állampolgárság visszavonását is jelenthette.⁷⁵ A páholy és a Szövetségi Nyomozó Iroda közötti együttműködésből Katz Fülöp és családja is kivette a részét, ugyanis az Izraeli Osztály vezetőjének lánytestvérei vallomás tettek az Irma Grese elleni büntető eljárásban, amelynek során az egykori kápot halálra ítélték és ki is végezték.⁷⁶ A delegációt Prantner József (1961 és 1971 között az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke)⁷⁷ is fogadta, akihez a B'nai B'rith azzal a kéréssel fordult, hogy a magyar állam ne vallásként, hanem nemzetiségként kezelje a zsidóságot. Prantner tiszteletteljesen végighallgatta érveiket, azonban jelezte, hogy az ÁEH vallási alapon foglalkozik a zsidók ügyeivel. Az elnökség Kádár Jánossal is szeretett volna találkozni, az MSZMP főtitkára viszont épp szabadságon volt, így nem fogadta őket. A delegáció ekkor úgy nyilatkozott, hogy Radványi ügyvivőhöz fog fordulni a találkozó érdekében. A rezidens arra kapott utasítást, hogy tájékoztassa az ügyvivőt a szervezet törekvéseiről, majd kérje fel a külképviselet vezetőjét, hogy az újabb megkeresés esetén hallgassa meg Katz kívánóságait, de a KÜM számára készülő felterjesztésen túl semmire ne vállaljon kötelezettséget. Rontó részéről a B'nai B'rith törekvéseinek ellenőrzése miatt meg kellett tartani személyes jó viszonyt Katz Fülöppel.⁷⁸ Rontó 1963. november 12-én vendégül látta kapcsolatát, aki először az utazás viszontagságait ecsetelte. Az utazási iroda megkapta az IBUSZ visszaigazolását, a delegáció mégis vízum nélkül indult újtárra. A berni magyar követség nem vállalta az ügy intézését, csak udvariasan sajnálkozott, Frankfurtban pedig az előzetes foglalás ellenére sem kaptak helyet a budapesti MALÉV járatra. Katz végül Zürichből repült Budapestre, ahol a repülőtéren néhány órás várakozást követően átvehette a vízumot. Rontó ez alapján jelezte, hogy a B'nai B'rith partnere hibázott, mert nem küldte el az útleveleket a magyar követségre.⁷⁹ Katz és főnöke a Gellért Szállóban együtt vacsorázott a Kennedy nővérekkel – Mrs. Stephen Smith és Mrs. Peter Lawford 1963. augusztus 18-án érkezett Budapestre⁸⁰ – akik elmondásuk szerint jól érezték

B'nai B'rith székház, Washington

magukat és kedvező benyomásokkal távoztak Magyarországról. Katz elismerte, hogy 1961-hez képest szembe tűnő a változás, hiszen az emberek felszabadultabban viselkedtek, az üzletekben pedig sokkal nagyobb volt az árukínálat. Különösen meglepte a küldöttséget az a pezsgés, amit nem csak Budapesten, hanem a vidéki városokban is tapasztaltak. 1961-től eltérően az emberek többsége már elég bátor volt ahhoz, hogy szóba álljon az ott tartózkodó külföldiekkel.⁸¹ Mennyire volt életszerű a dicséret? A hivatalban lévő amerikai elnök testvérei, Jean Kennedy (1928–2020), aki Stephen Edward Smith (1927–1990) kommunikációs szakember, a választási kampány főtanácsadó felesége,⁸² valamint Patricia Kennedy (1924–2006), aki Peter Lawford (1923–1984), az ismert filmsztár második házastársa,⁸³ rövid magánlátogatásával valahol azt üzentek, hogy Kádár János a belpolitikai liberalizáció terén fel tud mutatni bizonyos eredményeket, a magyarországi a kevésbé vállalhatatlan államszocializmusok közé tartozik.⁸⁴ (Mindazonáltal Jean és Patricia már csak azért sem maradt túl sokáig Budapesten, mert a két ország viszonya meglehetősen hívős volt, ergo egy hosszabb vakációval támadási felületet szolgáltatott volna az elnökkel szemben). Az életszínvonal kétségtelenül javult, hiszen 1963 körül már nem okozott problémát az alapvető élelmiszerek beszerzése, az áruválaszték is gazdagabb lett, de a hiánygazdálkodás változatlanul fennmaradt.⁸⁵ Katz Fülöp úgy érezte, hogy már bárki kaphatott útlevelet és a többség nem óhajtott a korabeli szóhasználatból élve disszidálni. Egy általa ismert fiatal értelmiségi házaspár 1961-ben még csak vágyakozott a külföldi utazásra, míg két évvel később lelkesen számoltak be svájci és olaszországi útjukról. (A kádári vezetés az ország jobb megíté-

lése érdekében kétségtelenül enyhített a ki- és beutazási szabályokon, azonban az útlevel megszerzése még sokáig bürokratikus akadályokba ütközött).⁸⁶ Katz meglepődött, hogy komoly felelős beosztásokban fiatalokkal találkozott, ugyanakkor különösen tetszett neki, hogy Prantner munkaidő után is fogadta őket az ÁEH-ban. A hivatal vezetőjét művelt, szinte embernek tartotta, aki jól ismerte a magyarországi zsidóság helyzetét. Katz ugyanakkor jelezte: komoly politikai hibának tartja, hogy a magyar történelemtankönyvek nem foglalkoztak a második világháború alapos értékelésével és a zsidóság tragédiájával, ugyanis az általa megkérdezett fiatalok semmit sem tudtak a történelekről.⁸⁷ Míg a koalíciós időszak során jelentős számú emléktáblát avattak az áldozatok előtti tisztelgés céljából, valamint komoly publikációk születtek a holokausztról, 1948-ban a szembenézés és a múlt feldolgozása hirtelen félbeszakadt.⁸⁸ 1956-ig az eseményeket egyöntetű hallgatás övezte, majd a 60-as, 70-es években az osztályharc és a náciizmus elleni küzdelem került előtérbe. Az áldozati rangsorban a kommunisták voltak az elsők, a többi antifasiszta a második, a szovjet hadifoglyok pedig a harmadik helyet foglalták el. Az áldozatok zsidó mivolta és a háború előtti kultúrája eltűnt a narratívából.⁸⁹ Katz Fülöp könyveket ígért a tananyag módosításához, de még nem kerülhetett sor a beszerzésükre. Ezzel egy időben azt is elmondta, hogy november végén lesz a B'nai B'rith éves közgyűlése, ahol Label Katz beszámol a külföldi utazásokról, és a magyarországi helyzetképhez az ő jelentését is felhasználja. Ezzel egy időben azt állította Kennedy, hogy a szocialista országokkal kapcsolatos politikájának módosításának és a gazdasági kapcsolatok szélesítésének – az ún. bridge building magyarul hídépítés⁹⁰ – a tervével kapcsolatban kikérte a páholy véleményét, akik támogatták az elgondolást, de a közvélemény előkészítésében is tevékeny részt vállalt. Katz arról is érdeklődött, hogy Gaál Endre, az új kereskedelmi tanácsos,⁹¹ elfoglalta-e már washingtoni állomáshelyét, ti. Vadász Ferenc személyes ismeretségükre való hivatkozással hozzá irányította. Rontó szerint új értesülés nem hangzott el, de nem is lett volna célszerű erőltetni.⁹²

AZ ELNÖKVÁLASZTÁS ELŐTT

Nem sokkal az ünnepek előtt Rontó családjával Katz Fülöpnél járt vendégségben, ahol összefutottak egy fiatal nővel. A huszonhárom esztendőes Linda Lessner a B'nai B'rith előző elnökének – Philip M. Klutznicknak⁹³ – volt az unokahúga, és

éppen a Johns Hopkins Egyetem nemzetközi kapcsolatok szakirányán tanult. Korábban két évet töltött a genfi és a párizsi egyetemen, diplomátnak készült. Katz úgy vélte, hogy amennyiben az 1964-es választáson Lyndon B. Johnson győz, a lány nagybátyja az elnökhöz fűződő baráti kapcsolata nyomán valószínűleg megkapja a belügyi vagy az igazságügyi miniszteri posztot. Linda, akinek a szülei Chicagóban éltek, Katz Fülöp baráti köréhez tartozott, gyakran megfordult náluk. Rontó két lánya láthatóan összebarátkozott vele, amely az őrnagy szerint jól jöhetett később a megközelítéséhez. A beszélgetés a Kennedy-gyilkosságra terelődött, amelyről Katz a következőt mondta: „*ma még nem lehet tudni, hogy az elnök meggyilkolása hátterében kik és milyen csoportok állnak, hogy politikai gyilkosság volt-e vagy egyéni akció. Azonban, az eset mindenképp rávilágít arra, hogy az Egyesült Államokban is, mint szerte a világon, egy forradalmi helyzet van kialakulóban, amely érlelődik, s rövid időn belül komoly változásra vezethet*”.⁹⁴ Ma már tudjuk, hogy John Fitzgerald Kennedy halálért Carlos Marcello, az USA déli részén egyeduralkodó maffiavezér volt felelős, aki a kitoloncolása miatt, valamint a szervezett bűnözés elleni határozott fellépésért minden áron bosszút akart állni az elnökön.⁹⁵ A választásig hátralévő kilenc hónapban Johnson valóban nem élt új kezdeményezéssel, hanem Kennedy politikáját folytatta, hiszen már csak a részvétiszavazatok miatt is voltaképpen behozhatatlan előnybe került a Demokrata Párt.⁹⁶ Abban viszont tévedett Katz, hogy 1968-ban újra a Kennedy családból fog kikerülni az elnök, ugyanis Robert Kennedyt 1968. június 3-án egy palesztin merénylő halálosan megsebesítette.⁹⁷ Klutznick sem lett a Johnson-adminisztráció tagja, ugyanis 1968-ig Stewart Udall (1920–2010) maradt a belügyminiszter,⁹⁸ Robert Kennedyt pedig Nicolas Katzenbach (1922–2012) váltotta a főállamügyészi tisztségben.⁹⁹ Őt 1967 januárjában Ramsey Clark (1927–2021) követte.¹⁰⁰ Kennedy elnök halála után nem törtek ki jelentős zavargások, de a vietnami háború elleni tiltakozással kezdődő, 1968 során kulmináló diáklázadás forradalmi változásokhoz vezetett. A politikai szférát ugyan nem tudta megrázni, viszont kulturális értelemben máig ható változásokat indított útjára.¹⁰¹ Katz Fülöp időközben tárgyalta [Leslie] Squire-ral, a State Department magyar ügyekben illetékes új előadójával,¹⁰² aki kedvezően értékelte az MSZMP-ben történt változásokat, mivel az Kádár János és támogatói megerősödésével végződött. Squire szerint a két ország közötti viszony normalizálásának az amerikai pénzügyi követelések rendezése volt a legnagyobb akadálya,¹⁰³ ugyanakkor Mindszenty József esztergomi herceg-

prímás sorsáról sem volt megegyezés.¹⁰⁴ Katz Fülöp jelezte, hogy Label Katz ugyancsak kedvezően nyilatkozott magyarországi tapasztalatairól a B'nai B'rith éves gyűlésén, valamint Scheiber Sándor novemberi amerikai útját is sikeresnek értékelte, ugyanis Scheiber beszédének köszönhetően az óbudai zsinagóga felújítására és a magyar vértanúk emlékművének felállítására 15 000 dollárnyi adományt sikerült összegyűjteni.¹⁰⁵ Az osztályvezető négy könyvet küldött Vadász Ferencnek, ugyanakkor az év végén Izraelbe és Franciaországba készült, ahonnan csak január közepén tervezett visszajönni. Rontó ekkor rákérdezett, hogy a B'nai B'rith Kisvárda és Vidéke, valamint 5-6 másik, hasonló elnevezésű páholya milyen szerveződés, Katz azonban közölte, hogy semmi közük nincs hozzájuk, mert azok mind cionista csoportok.¹⁰⁶ A valóságban itt a szatmári ultraortodox vagy haszid zsidó közösség egyik-másik szervezetéről lehetett szó, akik viszont a vallási dogmák és a túlzottan világi jellege miatt nem ismerték el Izraelt. A hatéves Jósszele Schumacher elrablása, amely a kislíú neveltetése kapcsán robban ki a szülők és a nagyszülők között, három éven keresztül tartotta izgalomban a zsidó állam közvéleményét. A szatmári szekta ugyanakkor erősen szovjetellenes attitűdöt képviselt,¹⁰⁷ vagyis Borsányi Imre ösztönösen nyilatkozott úgy, hogy a „Kisvárda és környéke” nevű csoportosulás megismerése a legfontosabb feladat. A Kennedy halála után várható politikai fejleményekkel kapcsolatos fejtegetés mellett Rontónak azt is meg kellett kérdeznie partnerétől, hogy mit ért forradalmi helyzeten. Borsányi őrnagy arra is kíváncsi volt, hogy a szélsőjobb oldali erők milyen mértékben erősödnek, és ez milyen veszélyt rejt az ottani zsidóságra, valamint az USA politikájának jobbrtolódásával a világkére.¹⁰⁸ Barry Goldwater retorikája mindezekelőtt a nemzetközi kapcsolatok viszonylatában jelentett fenyegetést, hiszen a republikánus elnökjelölt az észak-vietnámi városok bombázást, a háború kiterjesztését szorgalmazta, de még ijeszteőben hatott, hogy véleménye szerint semmilyen fegyver bevetésétől sem volt szabad visszariadni.¹⁰⁹ A belpolitikában a jobbra tolódás viszont nem érvényesült, hiszen a nyíltan rasszista Goldwater doktriner konzervatívizmusa még a Richard Nixon vagy David Rockefeller táborába tartozó mérsékelt republikánus szavazókat is elidegenítette.¹¹⁰ Borsányi ugyanakkor abban látott komoly perspektívát, hogy a B'nai B'rith a Katz Fülöp számára eljuttatott kompromittáló anyagokat használja fel az Egyesült Államokban élő szélsőjobb oldali magyar emigránsok lejáratására.¹¹¹ Ám a Belügyminisztérium túlbecsülte Katz Fülöp és a páholy lehetőségeit,

ugyanis a legújabb nyilvánosságra hozott amerikai kormányzati dokumentumok tanúsága szerint a CIA (Central Intelligence Agency – Központi Hírszerző Ügynökség) és az FBI más hasonló szervezetekkel együtt minimum 1000 egykori náci és kollaboráns segítségét vette igénybe feladatai végrehajtásához. J. Edgar Hoover FBI-igazgató az antikommunista hadviselés jegyében elutasítóan viszonyult a második világháború utáni években érkező kelet-európai menekültek előéletének vizsgálatához, a háborús bűnökkel kapcsolatos vádak automatikusan szovjet propagandaként kezelte. Az FBI még 1980-ban is megtagadta 16 vitatható múltú litván emigráns ügyére vonatkozó iratok kiadását a DOJ (Department of Justice – Igazságügyi Minisztérium) nácizmus ügyeiben illetékes csoportjának, mert az összes érintett informátor volt, közülük öten az idő tájt is aktív szerepet játszottak a közösségük kommunista szimpatizáns tagjainak kiszűrésében.¹¹² Gaál Endre kereskedelmi tanácsost (fn. „Ágoston [Ernő]”)¹¹³ azonban nem kívánták összehozni Katz Fülöppel, mert túl rövid ideje tartózkodott Washingtonban és nem rendelkezett megfelelő operatív felkészültséggel Katz tanulmányozásához. Amennyiben egyéni érdekből mégis szorgalmazta a megismerkedést, a találkozót Rontónak nyilvános helyszínen kellett összehoznia a kereskedelmi tanácsos és a B'nai B'rith osztályvezetője között. Gaált ugyanakkor arra kellett figyelmeztetni, hogy Katz Fülöp zsidó nacionalista, tehát az azonos származást közös platformként fogja felhasználni, ezért csak a szakmai szempontok alapján – az USA és Magyarország közötti kereskedelem fejlesztése – társaloghatott vele. Rontónak az időszzerű politikai helyzet figyelembevételével kellett meghatároznia Gaál feladatait. A legfontosabb kérdés Izrael és az Egyesült Államok viszonyára vonatkozó értesülések megszerzése maradt.¹¹⁴

A BOTRÁNY

1964. február 18-án Katz Fülöp együtt ebédelt Rontóval. A meghívást az előbbi kezdeményezte. Először a Kádár Jánossal folytatandó megbeszéléssel kapcsolatos hírek felől érdeklődött, erről azonban Rontó nem tudott nyilatkozni.¹¹⁵ Katz ezt követően bejelentette: március 6-án a páholy elnökével és alelnökével Brüsszelbe utazik a JWC (Jewish World Congress – Zsidó Világkongresszus) 5 napos konferenciájára, ahol a német jóvátétel kérdését fogják tárgyalni. A JWC azt szerette volna elérni, hogy a Kelet-Európában élő zsidók is

kapjanak egyéni jóvátételt, de szó volt egy 12 millió dolláros egyszeri kifizetéséről, amelyből alapítványt terveztek létrehozni a különböző országokban működő zsidó szervezetek támogatására. Katz hangsúlyozta, hogy megkísérlik elérni azt, hogy a kártérítés hatálya terjedjen ki a magyarországi áldozatokra, valamint a 12 millió dollárból Kelet-Európa is részesedjen, ám ez a nyugat-európai tagszervezetek tiltakozását váltotta ki. Katz úgy vélte: amennyiben a tanácskozás alkalmával bejelenthetnék, hogy Kádár János fogadja a B'nai B'rith vezetőségét, azzal a szervezetük alkupozíciója jelentősen megerősödne. Ezért arra kérte Rontót, hogy táviratban érdeklődjön a kérés továbbításáról, valamint arról, hogy az MSZMP első titkára hajlandó-e Label Katzcal találkozni a brüsszeli tanácskozást követően. Amennyiben van fogadókészség, a szervezetének vezetői Brüsszelből Budapestre utaznak. Katz jelezte, hogy nem baj, ha nemleges választ kap, de március 6-ig szeretné megismerni a döntést.¹¹⁶ Rontó javaslatának megfelelően az MNK brüsszeli nagykövetsége végül közölte a B'nai B'rith küldöttségével, hogy Kádár János nem fogadja őket, és a rádióinterjút sem engedélyezték. [Nachum] Goldmann, a JWC elnöke¹¹⁷ is be akart utazni Magyarországra, hogy hivatalos személyekkel tárgyaljon. Borsányi őrnagy a tárgyalási törekvések mögött provokációs szándékot gyanított, amely Magyarország és a Szovjetunió közé próbál éket verni. 1964 elejétől ugyanis az USA-ban egyre többször hangzott el olyan vélemény a nyilvánosság előtt, miszerint Magyarország tisztességesen kezeli a zsidókérdést, míg a szovjeteknél üldöztetés zajlik. Borsányi kijelentette: világosan kell látni, hogy a páholy a Rontóhoz fűződő kapcsolatot kizárólag saját céljaira kívánja felhasználni, amely abból is kitűnt, hogy nyilvános anyagokon túl mást nem kapott tőle. Borsányi azt is kifogásolta, hogy a kezdeményezés átcsúszott az amerikai zsidó szervezet képviselőjéhez. Az angol-amerikai alosztály a további tárgyalásokra vonatkozó kezdeményezésekről azonnali értesítést kívánt, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy amennyiben Katz tolakodó és követelőző magatartása csak gondot okoz, jobb lenne elkerülni az újabb találkozót.¹¹⁸ 1964. március 30-án Katz Fülöp Rontó tanácsosnak azt mondta: a brüsszeli magyar nagykövetség kitérő válaszáról a szervezet elnökével együtt úgy vélekedett, hogy Kádár János Hruscsov SZKP főtitkár látogatásának előkészületeire való tekintettel nem tudott rájuk időt szakítani. Label Katz emiatt nem neheztelt, de az 1964 augusztusában esedékes genfi konferenciát szerette volna összekötni egy magyarországi látogatással. Az izraeli osztály vezetője így fő-

nökével Brüsszelből Rómába utazott, ahol a pápa fogadta a B'nai B'rith küldöttségét. Katz Fülöp szerint a vatikáni tárgyalásaik jelentős eredménnyel jártak, ugyanis VI. Pál megígérte, hogy a római katolikus egyház bűnnek fogja nyilvánítani az antiszemitizmust.¹¹⁹ A Vatikán pár hónappal később úgy döntött, hogy a zsidóságot nem lehet hibáztatni Jézus Krisztus haláláért, ami a vallásközi párbeszédre való felhívásként volt értelmezhető.¹²⁰ Trofim Kichko *A zsidó vallás, szépités nélkül* című, Ukrajnában megjelent könyve viszont alaposan felkavarta a kedélyeket, ugyanis a B'nai B'rith értetlenül állt az előtt, hogy miközben a Szovjetunió kisebbségként kezeli a zsidóságot, a mind gyakoribb antiszemita jelenségeket össze tudja egyeztetni a kommunista ideológiával. Az amerikai zsidó szervezetek április 4-ére kétnapos konferencia összehívását tervezték, ahol határozati javaslat készül arról, hogy az USA kormány szervei közvetítésével magas szintű delegáció utazhasson Moszkvába a szovjet hatóságokkal történő egyeztetés céljából.¹²¹ Kichko 1963-ban megjelent művét az Ukrán Tudományos Akadémia kiemelkedő alkotásnak nevezte, széles körben terjesztették a pártvezetők között és az oktatásügy területén. A könyv azért keltett igen komoly felháborodást a nyugati világban, mert a judaizmust nem csupán reakciós és felforgató erőnek nevezte, hanem olyan vallásos hitként ábrázolta, amely a számító pénzimádatra, a mohóságra, a becstelenségre, a tolvajlásra, a korrupcióra, a hatalomvágyra és a képmutatásra épül. Az egykori náci kollaboráns nemcsak összekötötte a zsidóság és a pénz uralmát, hanem megismételte a zsidóság világszertei törekvéseinek toposzát, amely eszerint a bankárok, a cionista mozgalom és a nyugati hatalmak egyetértésével és aktív közreműködésével zajlik. Ezzel egy időben a könyv illusztrációja a legrosszabb emlékü náci karikatúrákból állt. A helyzetet csak rontotta, hogy az éles hangú kritikai megnyilvánulásokat követően az Izvesztijja védelmébe vette a szerzőt.¹²² Április 7-én Radványi és Rontó együtt ebédelt a B'nai B'rith elnökével és a szervezet izraeli osztályának vezetőjével. Label és Philip Katz elismerően szólt a magyarországi zsidóság helyzetéről. Azt állították, hogy nincs megkülönböztetés a más vallásúak előnyére, ugyanakkor felekezetüket az állam támogatásban részesíti. Label Katz viszont sajnálta, hogy a MIOK nem tagja a zsidóság világszervezetének, nem vesz részt annak kongresszusain. Az elnök ekkor az április 4–5-én megtartott konferencia felé próbálta terelni a beszélgetést, ezt azonban Radványi elhárította. Az ügyvivő jelezte, hogy szívesen megvitát bármely olyan ügyet, amely Magyarországot érinti, vagy

amely a nemzetközi politikai élet szempontjából releváns. A konferencia megvitatásának viszont pontosan emiatt nem látta értelmét, mert meglátása szerint erősen szovjetellenes éle volt. Label Katz hangsúlyozta, hogy tiszteletben tartja Radványi kérését, de a Trofim Kichko által írt antiszemita könyv mellett nem kívánt szó nélkül elmenni.¹²³ A páholy elnöke úgy vélte, hogy a szovjetunióbeli zsidóság sorsa egyre komolyabb aggodalmat kelt a máshol élő hitsorstársakban és a polgárjogok iránt elkötelezett emberekben, ráadásul az ügy a békés egymás mellett élés szerves részét képezi.¹²⁴ Ezzel párhuzamosan viszont megelőlegezte a Richard Nixon elnöksége alatt bekövetkező fordulatot, amely során az enyhülés folyamatában állandó napirendi vitapont lett a keleti blokkban élő zsidók helyzete és a szabad kivándorlás.¹²⁵ Label Katz Kádár János közbenjárását szerette volna kérni, mondván, tudomásuk szerint az MSZMP első titkára baráti viszonyban áll Hruscsovval. Ám Radványi egyből a vendégek értésére adta: ő ezzel a kérdéssel ilyen formában nem foglalkozhat, bármennyire tiszteli is a páholyt és annak elnökét. Label Katz megértően viszonyult az ügyvivőhöz, de Kádár János tekintélyére és népszerűségére hivatkozva a kérés továbbításának és a találkozó megszervezésének igényével lépett fel. Katz Fülöp megjegyezte: főnöke volt az első, aki 1963 második felében kezdeményezte az amerikai búza eladását a szocialista országoknak, de azt is megkérdezte, tehet-e a szervezetük lépéseket a magyar-amerikai kapcsolatok javítása érdekében. Radványi megköszönte az utóbbi felajánlást; nem zárkózott el, de nem tudott (és nem is akart) tippet adni arra, hogy miben vár segítséget. Az ügyvivő konzultált a szovjet nagykövetség illetékesével, aki ugyancsak elítélte Kichko könyvét, mondván, az nekik is csak gondot okozott.¹²⁶ A Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottsága a Pravda 1964. április 4-i számában szigorú bírálattal illette a művet, amely eltűnt a könyvesboltokból, de az 1967. évi hatnapos háború után újra megjelent *Judaizmus és cionizmus – a rasszizmus rajongói* címmel.¹²⁷ Rontó szerint Katz Fülöpnek egyetlen célja volt: hogy Kádár János egy számára alkalmas időpontban fogadja a B'nai B'rith elnökét. Az őrnagy ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy értesüléseinek még csak bizalmas jelleget sem volt, ráadásul az utóbbi időszakban szinte csupán olyan kérdésekről esett szó, amelyekről a diplomáciai vonalon jelenthetett.¹²⁸ B. Tóth Endre (fn. „Sós”) – 1962 és 1965 között a közel-keleti alosztály vezetője¹²⁹ – Rontó észrevételeit várta azzal kapcsolatban, hogy követelőző magatartása miatt nem volna-e célszerű tartózkodni Katz személyétől.¹³⁰ A KÜM sem

lelkesedett az ötlet kapcsán, mivel Label és Philip Katz Prantner Árpád előtt kifejtette, hogy a család-egyesítéseket a magyar zsidók kivándorlásával szeretné megoldani. Korbacsics Pál, a Külföldi Magyarok Referatúrájának vezetője azt javasolta, hogy Kádár János ne találkozzon Label Katzcal, mert ez kizárólag cionista érdeket szolgál. A nyugatnémet kártérítésről Korbacsics úgy vélte, hogy az a mézesmadzag a Zsidó Világkongresszushoz való csatlakozás érdekében. Ez elől a KÜM már nem akart feltétlenül kitérni, mert a pénz megszerzésére irányuló próbálkozások nem jártak szerencsével. Igaz, ezt a MIOK vezetésének kellett kérelmeznie.¹³¹

A MEGISMÉTELT FELKÉRÉSTŐL A VÉGJÁTÉKIG

Az izraeli osztály vezetőjével fenntartott közvetlen érintkezés több mint egy évig szünetelt. 1965. november 4-én „Hegedűs” – Józán Sándor rendőr százados, követségi másodtitkár, 1966 és 1968 között a rezidentúra vezetője¹³² – találkozott először Katz Fülöppel a Knife and Fork étteremben, az utóbbi kezdeményezésére. A tisztviselő a szokásos dicsérettel indította beszélgetést, de nem mulasztotta el közbevetni, hogy a zsidóság Jugoszláviában nemzetiségi státuszt kapott. Ezzel egy időben aggodalmát fejezte ki a szovjetunióbeli zsidók létfeltételeivel összefüggésben, mondván, a moszkvai vezetés korlátozza a felekezeti életet, a kulturális és művelődési lehetőségeket. A B'nai B'rith osztályvezetője szerint a magyar kormánynak kellene hatást gyakorolnia a szovjetekre, majd felvetődött a részéről, hogy a páholy vezetői Budapesten kérjék Kádár János közbenjárását. Józán ez ellen tiltakozott, miközben azt hangsúlyozta, hogy ez Moszkva szuverén döntése. Csak annyiban volt megengedő, hogy a B'nai B'rith írásban jutassa el hozzá az elképzeléseit, de azt javasolta, hogy a szovjet nagykövetséghez forduljon.¹³³ Kádár János közvetítői szerepe 1965 őszén már annyira sem volt reális, mint másfél évvel korábban, ti. 1964. október 18-án a Szovjetunió Kommunista Pártjának Központi Bizottsága Hruscsov menesztéséről döntött, így Kádár legfontosabb támogatója kikerült a hatalomból. Az MSZMP első titkára még mentorának sem merte volna a Szovjetunióban egyik vagy másik területen uralkodó gyakorlat megváltoztatását javasolni, Leonyid Brezsnyev, az új SZKP főtitkár esetében ez még kevésbé volt valós opció.¹³⁴ Józán hozzátette, hogy a páholy küldöttségének fogadása csak az ÁEH szintjén elképzelhető, de ez is csak kötelezettség nélküli feltételezés volt. Katz Fülöpöt

persze láthatóan nem sikerült meggyőzni, mivel a páholy befolyását emlegette, amely kedvezően befolyásolhatja a magyar-amerikai kereskedelem ügyét. A B'nai B'rith osztályvezetője ekkor Vadász Ferencről és Tiborról érdeklődött, ám Józan (operatív okokból) csak az újságíró ismerte. Katz Fülöp szerette volna elolvasni Vadász új könyvét és el kívánt jutni a követség eseményeire, cserébe pedig vállalta a páholy kiadványainak elküldését. Józan operatív szempontból nem tulajdonított neki jelentőséget.¹³⁵ 1966. február 11-én Katz Fülöp meghívására a Black Bird étteremben került sor egy újabb közös ebédre, ahol a B'nai B'rith osztályvezetője mindenekelőtt az amerikai belpolitikáról beszélgetett Józannal. Katz a Szenátus Külügyi Bizottsága által szervezett meghallgatásról azt mondta, hogy nem zárható ki a Demokrata Párton belüli szakadás. Fulbright és Morse szenátorok lépései érzékenyen érintették Johnsont, akinek konok, elmentmondást nem tűrő politikáját próbálta a Szenátus megtörni. Katz szerint kicsit későn, mert az elnök már minden tanácsadói posztot hozzá lojális emberekkel töltött be, akik minden intézkedésével egyetértének. Ezért nem hitt igazán Fulbright győzelmében, sőt, a félreállításával számolt.¹³⁶ William J. Fulbright (1905–1995) arkansasi szenátor, a Szenátus Külügyi Bizottságának elnöke fokozatosan lett a vietnámi háború kritikusa, amit Johnson elnök egyértelmű árulásnak tekintett, a leváltását viszont nem tudta elérni, ti. Fulbright 1974-ig hivatalban maradt.¹³⁷ Az elnök Wayne Morse (1900–1974) oregoni szenátorra kevésbé haragudott, mert ő kezdettől fogva ellenezte az indokínai katonai beavatkozást,¹³⁸ pártja azonban az 1968-as kongresszusi választásokon már nem őt indította.¹³⁹ A kormányból viszont Dean Rusk külügyminisztert nem számítva minden olyan tisztségviselő kiesett, aki még Kennedytől kapott felkérést.¹⁴⁰ Az osztályvezető saját szervezetének életéből a Ludwig Erhard nyugatnémet kancellárral folytatott 40 perces megbeszélést emelte ki, akivel a páholy második világháborúban elpusztult vagyonáért járó 2 millió dolláros kártérítésről tárgyalt. Az NSZK még tartozott 500 millióval, amelynek rendezését a kancellár megígérte, ugyanakkor az Izraelnek fizetendő összegről a Szövetségi Köztársaság gazdasági nehézségei miatt csak a következő évben látott lehetőséget további egyeztetésre. Katz Fülöp kedvezően nyilatkozott legutóbbi magyarországi látogatásáról, miután az újságíró barátja és annak testvére elvitték Kisvárdára. Ekkor megpendítette, hogy az idő múlásával változtak érzései, a kellemetlen emlékek elhalványultak, így nemsokára újból ellátogat szülőföldjére. Dr. Török Sándor Tel-Aviv-ba akkreditált

nyugatnémet diplomata ügye is felvetődött: Katz úgy tudta, hogy egy 1950-es izraeli törvény alapján, amely bünteti az ellenséges szervezetekben való tagságot, eljárás indul ellene a zsidó államban. Ezzel párhuzamosan elmondta, hogy a B'nai B'rith a Krupp, az IG Farben és a Rheinmetall vállalatoktól történő amerikai vásárlások megszüntetését követeli, mert ők nem hajlandók fizetni az egykori munkaszolgálatosoknak.¹⁴¹ A kényszermunkáért járó kárpótlás ügye csak a 90-es években rendeződött, mert a hidegháború alatt a nyugat-európai hadszíntér védelméhez szükség volt a szóban forgó cégekre, ugyanakkor a tengerentúli riválisok által csőd esetén keresztülvitt felvásárlás alaposan felkorbácsolta volna az Amerika-ellenes érzelmeket. A washingtoni kormányzatot az NSZK belpolitikai életének több váratlan eseménye – a gazdasági megtorpanás, az szélsőjobb oldali NPD (Nationaldemokratische Partei – Nemzeti Demokratikus Párt) parlamenti mandátumszerzése az 1966-os választásokon¹⁴² is erősen nyugtalanította, mert tartottak tőle, hogy a leghűségesebb nyugat-európai szövetségesük kicsúszhat az ellenőrzésük alól.¹⁴³ Török Sándor ügyének pedig nagyobb volt a füstje, mint a lángja, hiszen a 30-as évek végén Bukarestbe, majd 1944 márciusában Berlinbe akkreditált egykori magyar követségi tanácsos által állítólagosan elkövetett háborús bűnökre a náciizmussal foglalkozó intézetek sem találtak bizonyítékot.¹⁴⁴ Józan május 3-án viszonzta a korábbi meghívásokat a Knife and Fork étteremben, ahol Katz inkább csak magánélete korábban már ismertetett részleteiről mesélt, valamint a Magyar Gála Bál került szóba, amelyet Hám Tibor volt országgyűlési képviselő és Sopron megye főispánja szervezett a Hungarian Cultural Center (Magyar Kulturális Központ) megvalósítása céljából. Katz is kapott meghívót, de azt mondta, hogy nem igazán van köze a „díszmagyarokhoz”, emiatt nem kívánt az eseményen megjelenni.¹⁴⁵ Katz Fülöp nem a Horthy-korszak politikai berendezkedésével szemben kritikus Hám Tiborra,¹⁴⁶ hanem azokra az amerikai emigrációban élő, korábbi köztisztviselőkre és csendőrökre haragudott, akik 1944-ben családtagjaival együtt a német megszállók kezére juttatták őt.¹⁴⁷ 1966. november 25-én a Gigi magyar étteremben volt a következő találkozó, amely Katz Fülöp kezdeményezésére történt. A B'nai B'rith elnökének külpolitikai tanácsadója nem sokkal azelőtt Genfben, Prágában és Izraelben járt. A zsidó közösség ügyében csak annyi hangzott el részéről, hogy örömmel fogadta Söck ortodox főrabbi beválasztását az Országos Béketanácsba, a beszélgetés főleg Vietnam és a német kérdés körül forgott. Mivel az amerikai zsidó

szervezetek ellenezték a háborút, Johnson W. Wexler – William Abe Wexler, 1965 és 1971 között a páholy elnöke¹⁴⁸ – valamint Katz és két munkatársa jelenlétében kikelt magából, ordított velük, hogy állandóan Izrael támogatása céljából pénzt kunyerálnak [sic!], ám arra sem képesek, hogy legalább elvi síkon támogassák az USA elnökét. A B'nai B'rith azonban semmit sem tett nézetei revideálására.¹⁴⁹ A valóságban az elnök a legkeményebb tirádáit kissé más szöveggel Larry Levinson és Ben Wattenberg politikai tanácsadóknak címezte, de könnyen előfordulhat, hogy a páholy vezetőit is szigorú bírálattal illette.¹⁵⁰ Miután 1966 októberében a liberális FDP (Frei Demokratische Partei – Szabaddemokrata Párt) kilépett a koalícióból, ami kormányválságot robbantott ki az NSZK-ban,¹⁵¹ a páholy számos tisztségviselője utazott Bonnba, hogy Kiesinger jelölése ellen, Eugen Gerstenmaier – a Bundestag elnöke, a CDU (Christian Demokratische Union – Kereszténydemokrata Unió) Izrael iránt lehangsúlyosabban elkötelezett vezetője¹⁵² – javára lobbizzon. Katz Fülöp ugyanakkor felfedte, hogy a B'nai B'rith komoly bomlasztó tevékenységet folytat – az általuk antiszemitizmusról hajlamos csoportként elkönyvelt¹⁵³ – John Birch Society (John Birch Társaság) soraiban, amelynek 50 tagja együttműködik velük.¹⁵⁴ Józán és Katz Fülöp ezt követően már nem találkozott, ti. 1967. április 3-án végre sor került Nahum Goldmann magyarországi látogatására.¹⁵⁵ Ám nem sokkal később Bernát Ernő washingtoni kultúrattasé, majd Radványi János is politikai menedékjogot kért az amerikai kormánytól.¹⁵⁶ 1967. május 26-án Pesti Gyula rendőr ezredes az ügyvivő átállítására való hivatkozással leállította a Katz Fülöppel való további foglalkozást.¹⁵⁷ Tíz nappal később kitört a hatnapos háború, amelynek nyomán megszakadtak Magyarország és Izrael között a diplomáciai kapcsolatok.¹⁵⁸ Philip E. Katz nem sokkal később kilépett a szervezetből, majd az America-Israel Cultural Foundation – (Amerika-Izrael Kulturális Alapítvány) munkatársa lett, később a Ben-Gurion Egyetemen dolgozott. Katz Fülöp életének 82. évében hunyt el a kanadai Montrealban.¹⁵⁹

ZÁRSZÓ

Miben érhető tetten Katz Fülöp és a B'nai B'rith Kádár Jánoshoz intézett kérésének politikai jelentősége? A legvalószínűbb változat a következő: a szabadkőműves páholy vezetősége a magyar zsidóság viszonylag kedvező létfeltételeit szeretne volna elterjeszteni a szovjet blokkon belül, különösen

azokban az országokban, ahol az anticionizmus sokkal nyíltabban képezte a politikai napirend és közbeszéd tárgyát, mint Magyarországon. Hazánkban az izraeliták közössége ugyan nem kapott nemzetiségi státuszt – kérdés az is, hogy mennyire lett volna erre igény – viszont a 60-as évek elejétől a korábbihoz képest szabadabban gyakorolhatta vallását. Igaz, hogy ez is szigorúan ellenőrzött keretek között mehetett csak végbe, ám a Szovjetunióhoz és Lengyelországhoz képest sokkal kevesebb rendőrségi vagy bírósági eljárás kísérte a magyarországi hitéletet. A B'nai B'rith azt remélhette, hogy a magyar modell az államszocialista rendszerek között további követőkre talál, ugyanakkor a szovjet vezetés meggyőzésében számítottak Kádár János személyes befolyására. A várakozás még Nyikita Szergejevics Hruscsov uralma alatt sem volt megalapozottnak tekinthető, ti. Kádár a jó viszony ellenére sem fordulhatott olyan kéréssel a mentorához, amely bírálta volna az utóbbi politikáját. A Szovjetunióban uralkodó gyakorlattól csak bizonyos területeken lehetett eltérés, amit más viszonylatban „illet” kompenzálni. Hruscsov sokkal hangsúlyosabban egyházellenes volt, mint Kádár, így az utóbbi már csak ezért sem bírhatta volna jobb belátásra az utóbbi. Ráadásul Moszkva már elkötelezte magát az arabok ügye mellett, ami Brezsnyev idején csak tovább erősödött. A 70-es évek elején szovjet részről már amiatt is kritika érte Magyarországot, hogy a pártban és a Belügyminisztériumban „túlságosan erős a zsidó befolyás”.¹⁶⁰

JEGYZETEK

- 1 Diplomatic List December 1960. United States Government Printing Office, Washington: 1960. 24.
- 2 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – Belügyminisztérium II/3-A Alosztály – Adta: „Kövecses” – Vette: Kövesdi et. – Tárgy: Kapcsolat Philip Katz amerikai személlyel. – JELENTÉS. Budapest, 1961. V. 22. 1.
- 3 David CESARINI: *Eichmann élete és bűnei*. Budapest, Gold Book, 2005. 77–91.
- 4 Hannah ARENDT: *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York, Penguin, 2006. 244.
- 5 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – Belügyminisztérium II/3-A Alosztály – Adta: „Kövecses” – Vette: Kövesdi et. – Tárgy: Kapcsolat Philip Katz amerikai személlyel. – JELENTÉS. Budapest, 1961. V. 22. 2.
- 6 PALASIK Mária: *A BM II/5. (Hírszerző) Osztály*. In: *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. Szerkesztette: CSEH Gergő Bendegúz és OKVÁTH Imre. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok

- Történeti Levéltára – Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2013. 47.
- ⁷ *Állambiztonsági Értelmező Kéziszótár*: Budapest, BM Könyvkiadó, 1970. 59.
- ⁸ United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) Record Group (RG) 50. 233. 0070. – Isabella Leitner December 8, 1991. New York. 26–27.
- ⁹ Isabella LEITNER: *Fragments of Isabella. A Memoir of Auschwitz*. New York, Open Road Integrated Media, 1978. 17–21.
- ¹⁰ USHMM RG 50. 233. 0070. – Isabella Leitner December 8, 1991. New York. 29–34. o.
- ¹¹ Martin GILBERT: *The Day the War Ended May 8, 1945. Victory in Europe*. New York, Henry Holt Company, 1995. 337.
- ¹² LEITNER, 1978: i. m. 22–23.
- ¹³ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – Belügyminisztérium II/3-A Alosztály – Adta: „Kövecses” – Vette: Kövesdi et. – Tárgy: Kapcsolat Philip Katz amerikai személlyel. – JELENTÉS. Budapest, 1961. V. 22. 3–4.
- ¹⁴ KOVÁCS András: *A Kádár-rendszer és a zsidók*. Budapest, Corvina, 2019. 143–160.
- ¹⁵ Raymond J. BATVINIS: *The Origins of FBI Counterintelligence*. Lawrence, University of Kansas Press, 2007. 75.
- ¹⁶ OKVÁTH Imre: *A magyar katonadiplomácia újjászervezése az 1960-as években*. In: *Felderítő Szemle XII.* (2012) 2. sz. 40–44.
- ¹⁷ WEINSTOCK Jenő. *Túl az ösvényen*. New York, H. D. J. Association, 1947. 1–256. o.
- ¹⁸ Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) VI. 686-os fond (f). 441. őregység (őe) Weinstock Lajos az USA KP KB Komintern képviselőjének igazolása Köves Lajos párttagságáról és alkalmazásáról az *Új Előre* c. újságnál 1932, 1934. 1–7.
- ¹⁹ SZÉKELY Gábor: *Gondolatok, viták világunkról – múltunkról, jelenünkéről. Válogatott tanulmányok és írások*. Budapest, Volos Kiadó, 2016. 253–255.
- ²⁰ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – Belügyminisztérium II/3-i csoport – Adta: „Kövecses” – Vette: Pál. – Idő: 1961. VI. 23. – Tárgy: Kapcsolat Philip Katz-al. – Jelentés. Budapest, 1961. VI. 29. 5–7.
- ²¹ TÓTH Eszter: *A politikai és gazdasági hírszerzés szervezet-története 1945–1990*. In: *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. Szerkesztette: CSEH Gergő Bendegúz és OKVÁTH Imre. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, 2013. 407.
- ²² ÁBTL – 2. 8. 2. 1. – 215 – Vadász Tibor – FELJEGYZÉS. Budapest, 1964. IV. 10. 21–24.
- ²³ BORVENDÉG Zsuzsanna: *Újságírók a kommunista állambiztonság szolgálatában*. In: *Arc és Álarc II.* 2018. 1–2. sz. 40–55.
- ²⁴ VADÁSZ Ferenc: *Harcunk a magyar pokollal...* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1961. 122–127.
- ²⁵ ÁBTL – 2. 8. 2. 1. – 215 – Vadász Tibor – Szolgálati adatlap és Önéletrajz. – Budapest, 1959. XII. 29. 35–47.
- ²⁶ *Állambiztonsági Értelmező Kéziszótár*: Budapest, BM Könyvkiadó, 1970. 83.
- ²⁷ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai –... sz. utasítás „I”-től. – Pál elvtársnak! Washington – Tárgy: Philip Katz ügye. – Budapest, 1961. VII.3. 12–15.
- ²⁸ Summary Of The Twenty-Third General Convention Of The Supreme Lodge B'nai B'rith. Washington, D. C. May, 12–16, 1962. 3–24.
- ²⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) – XIX – J – 1 – j – USA 1945–1964 – 20-as doboz (d.). – 79). tétel – 006081/1 – 316/1961. Sz. t. – Tárgy: A B'nai B'rith vezetőinek magyarországi utazása. – Előadó: Gajda Ferenc – Washington, 1961. VII. 29. 4–5.
- ³⁰ ÁBTL – 3. 2. 5 – O – 8 – 087/2/3 – 15 – OD – 10061/52 – Belügyminisztérium II/3 – H Alosztály – Tárgy: A washingtoni rezidentúra 1960. szeptember 1-től 1961. augusztus 30-ig végzett munkájáról értékelő jelentés. Budapest, 1961. VIII. 4. 51.
- ³¹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 8/3. – "I"–1961. számú jelentés. – Tárgy: Kisvárdai ügye. – JELENTÉS. Washington, 1961. VIII. 10. 38/39–40.
- ³² *A Magyar Irodalom Története 1945–1975. III. A próza*. Szerkesztette: BÉLÁDI Miklós–RÓNAY László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 569.
- ³³ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – Belügyminisztérium II/3-i csoport – Tárgy: „Kisvárdai” ügye. – feldolgozási terv. Budapest, 1961. IX. 1. 44–47.
- ³⁴ OLT Károly (1904–1985). In: *Magyar Életrajzi Lexikon (1978–1991)*. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. Budapest, Akadémia Kiadó, 1994. 674.
- ³⁵ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 10/2. – „I”–1961. számú jelentés. – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1961. X. 13. 52.
- ³⁶ NOVÁK Attila: *Viharos zsinagóga eladás Lágymányoson: avagy egy budapesti zsidó imahely hanyattatott sorsa (1959–1966)*. In: *Egyháztörténeti Szemle 22. Évf.* (2021). 1. sz. 133–149.
- ³⁷ Yosef GOVRIN: *Israeli–Soviet Relations, 1955–1967. From Confrontation to Disruption*. London, Routledge, 1998. 100–107.
- ³⁸ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 10/2. – „I”–1961. számú jelentés. – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1961. X. 13. 52–53.
- ³⁹ KOVÁCS, 2019: i.m. 34–38.
- ⁴⁰ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 10/2. – „I”–1961. számú jelentés. – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1961. X. 13. 53–55.
- ⁴¹ Deborah Dash Moore: *B'nai B'rith and the Challenge of Ethnic Leadership*. Albany, State University of New York Press, 1981. 243–244.
- ⁴² ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 10/2. – „I”–1961. számú jelentés. – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1961. X. 13. 52–56.
- ⁴³ PALASIK, 2013, i.m. 87–88.
- ⁴⁴ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – XI/8. sz. utasítás „A”-től. – Pál elvtársnak! Washington – Tárgy: KISVÁRDAI ügye. – Budapest, 1961. XI.14. 52–53.
- ⁴⁵ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – Belügyminisztérium II/3-A alosztály – Tárgy: „Kisvárdai” ügyében – összefoglaló. Budapest, 1961. XII. 4. 59–61.
- ⁴⁶ *Scheiber Sándor (1915–1985)*. In: *Magyar Életrajzi Lexikon (1978–1991)*. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 782.

- 47 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 1/5.– „I”-1962. számú jelentés. – Tárgy: Kövecses tm. ügye. – Jelentés. Washington, 1962. I. 24. 64–66.
- 48 Howard M. SACHER: *Israel and Europe. An Appraisal in History*. New York, Vintage Books, 1998. 272–275.
- 49 OLOSZ Levente: A zsidók, mint propagandaeszköz és alkualap a kommunista Romániában. In: *Múlt és Jövő* 29. (2017). 1. sz. 84–95.
- 50 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai –I/1. sz. utasítás „I”-től. – Pál elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1962. II.10. 69–71.
- 51 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 2/I/62. számú jelentés. – Tárgy: Kövecses tm. jelentései megküldése. – Jelentés. Washington, 1962. IV. 21. 76–77.
- 52 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai –5/1. sz. utasítás „I”-től. – Zalai elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1962. V. 21. 80–81.
- 53 ÁBTL – 2. 8. 1 – 17095. Huszár István. Schreier Ilona. 2–14.
- 54 Diplomatic List April 1962 United States Government Printing Office, Washington: 1962. 24.
- 55 Diplomatic List August 1962 United States Government Printing Office, Washington: 1962. 28.
- 56 VADÁSZ Ferenc: *Harunk a magyar pokollal...* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1961. 122–130.
- 57 BARÁTH Magdolna – GECSÉNYI Lajos: *Főkonzulok, követek és nagykövetek*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. 243.
- 58 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 6/2.– „I”-1962. számú jelentés. – Adta: Kövecses tm. – Vette: Szűcs – Idő: 1962. VI. 9. – Tárgy: Kapcsolat Kisvárdai-ival. – Jelentés. Washington, 1962. VI. 17. 82–88.
- 59 István Pál: Eugene Havas and an Early Attempt in Personal Diplomacy to Normalize US-Hungarian Relations, 1960–1964. In: *Hungarian Journal of English and American Studies*. Vol 26. No 1. (2020). June 28. 13.
- 60 MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA 1945 – 1964 – 005330 – 610/1963. Szt. – Tárgy: Beszámoló a washingtoni követség munkájáról. – Washington, 1963. VI. 24. 890.
- 61 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 9/3.– „I”-1962. számú jelentés. – Tárgy: „Kisvárdai” fn. jelölt átvétele. – Jelentés. Washington, 1962. IX. 10. 96–97.
- 62 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 9/4.– „I”-1962. számú jelentés. – Tárgy: „Kisvárdai” ügye. – Jelentés. Washington, 1962. IX. 27. 98–100.
- 63 *US Will Supply Israel Missiles in Policy Change*. In: *New York Times CXII* (September 27, 1962). 1–2.
- 64 Paul Underwood: *Hungarians Find Curbs Are Easing*. In: *New York Times CXII* ((September 27, 1962). 14.
- 65 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 9/4.– „I”-1962. számú jelentés. – Tárgy: „Kisvárdai” ügye. – Jelentés. Washington, 1962. IX. 27. 100–101.
- 66 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai –... sz. utasítás „I”-től. – Zalai elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1962. X. 10. 103–106.
- 67 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – 6/2.– „I”-1962. számú jelentés. – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1963. I. 9. 108–111.
- 68 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/I./T – Kisvárdai – III/1. sz. utasítás. – Zalai elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1963. III. 11. 116–118.
- 69 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 6/2 – „I” – 1963. számú jelentés. – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1963. VI. 21. 5–8.
- 70 Summary Of The Twenty-Third General Convention Of The Supreme Lodge B’nai B’rith. Washington, D. C. May, 12–16, 1962. 78–80.
- 71 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 6/2 – „I” – 1963. számú jelentés. – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1963. VI. 21. 5–11.
- 72 MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA 1945–1964 – 20-as d. – 79). tétel – 005874 – 678/1963. Szt. – Tárgy: Prof. Scheiber amerikai látogatása. – előadó: Rontó Gyula – Washington, 1963. VII. 25. 218–219.
- 73 MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA 1945–1964 – 20-as d. – 79). tétel – 005874/1 – 680/1963. Szt. – Tárgy: Label A. Katz és Philip Katz budapesti utazása. – Előadó: Rontó Gyula – Washington, 1963. VII. 2. 214–215.
- 74 KOVÁCS, 2019, i.m. 366.
- 75 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 9/1. sz. utasítás „I”-től. – Zalai elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1963. IX. 17. 38.
- 76 GILBERT, 1995: i.m. 338.
- 77 PRANTNER József (1911–1975). In: *Magyar Életrajzi lexikon. Harmadik, kiegészítő kötet A–Z*. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 628.
- 78 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 9/1. sz. utasítás „I”-től. – Zalai elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1963. IX. 17. 38–39.
- 79 ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 11/2.– „I”-1963. sz. jelentés – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1963. XI. 19. 38.
- 80 Stephen E. Smith: *Kennedy Sisters in Budapest*. In: *New York Times CXIII* (August 19, 1963). 7.
- 81 MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA 1945 – 1964 – 20-as d. – 79). tétel – 005874/4 – 986/1963. Szt. – Tárgy: Label A. Katz és Philip E. Katz budapesti utazása. – Előadó: Rontó – Washington, 1963. XII. 13. 200.
- 82 Jean KENNEDY SMITH: *The Nine of Us. Growing Up Kennedy*. New York, HarperCollins Publishers, 2016. 5–209.
- 83 Alan Schroeder: *Celebrity-In-Chief. How Show Business Took Over the White House*. Boulder, Westview Press, 2004. 80–83.
- 84 BORHI László: *Nagybatalmi érdekek hátlójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. Budapest, Osiris Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 224–225
- 85 VALUCH Tibor: A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In: *Évkönyv, XI*: 2003. Felelős szerkesztő: BAK János. Budapest, Az 1956-os Magyar Forradalom Története Dokumentációs és Kutató Intézet, 2003. 51–78.

- ⁸⁶ KRAHULCSÁN Zsolt: *A BM KEOKH és Útlevel Osztály. In: A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962.* Szerkesztette: CSEH Gergő Bende-gúz és OKVÁTH Imre. Budapest, Állambiztonsági Szol-gálatok Történeti Levéltára – LHarmattan Kiadó, 2013. 376–379.
- ⁸⁷ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 11/2 – „I” – 1963. sz. jelentés – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1963. XI. 19. 38–39.
- ⁸⁸ GYÓRI SZABÓ Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2009. 160
- ⁸⁹ KOVÁCS Mónika: Holokauszt-oktatás Közép-Európá-ban. In: *Regio 12. Évf.* (2003) No. 2. 88–106.
- ⁹⁰ BORHI, 2018: i.m. 223.
- ⁹¹ Diplomatic List August 1963. United States Govern-ment Printing Office, Washington. D. C: 1963. 28.
- ⁹² ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 11/2-„I”-1963. sz. jelentés – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1963. XI. 19. 38–39.
- ⁹³ MOORE, 1981: i.m. 213–215.
- ⁹⁴ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 12/2-„I”-„A”-1963. sz. jelentés – Tárgy: Kisvár-dai ügye. – Jelentés. Washington, 1963. XII. 12. 53.
- ⁹⁵ LAMAR Waldron: *A Kennedy-gyilkosság elballgatott törté-nete. A 20. század bünténye az új adatok fényében.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014. 9–500.s
- ⁹⁶ Lewis L. GOULD: *1968: The Election That Changed Ameri-ca.* Chicago, Ivan R. Dee, 1993. 5–9.
- ⁹⁷ David TALBOT: *A két Kennedy. Jack és Robert élete és felde-rítetlen halála.* Budapest, Gabo Kiadó. 2007. 422–437
- ⁹⁸ Stewart L. UDALL, Conservationist in Kennedy and Johnson Cabinets, Dies at 90. In: *New York Times* CLX (Marc 20, 2010). Section A, 22.
- ⁹⁹ Tim WEINER: *Ellenség az egész világ. Az FBI története.* Ford: Magyarics Péter. Budapest, Gabo Kiadó, 2013. 327–330.
- ¹⁰⁰ Robert DALLEK: *Flawed Giant. Lyndon Johnson and His Times.* New York, Oxford University Press, 1998. 406.
- ¹⁰¹ SOMLAI Péter: 1968: kudarc és győzelem. In: *Educatio* 27 (2018) 3. sz. 370–381.
- ¹⁰² BORHI László: *A magyar-amerikai kapcsolatok, 1945–1989.* Források. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2009. 412.
- ¹⁰³ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 12/2-„I”-„A”-1963. sz. jelentés – Tárgy: Kisvár-dai ügye. – Jelentés. Washington, 1963. XII. 12. 53–54.
- ¹⁰⁴ BORHI, 2018: i.m. 212–215.
- ¹⁰⁵ MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA 1945 – 1964 –20-as d. – 79). tétel – 005874/4 – 986/1963. Szt. – Tárgy: Label A. Katz és Philip E. Katz budapesti utazása. – Előadó: Rontó – Washington, 1963. XII. 13. 201.
- ¹⁰⁶ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 12/2-„I”-„A”-1963. sz. jelentés – Tárgy: Kisvár-dai ügye. – Jelentés. Washington, 1963. XII. 12. 54–55.
- ¹⁰⁷ Micháel BÁR-ZOHÁR – Nisszim Miszál: *MOSZÁD. Az izraeli titkosszolgálat legjelentősebb műveletei.* Budapest, Gabo Kiadó, 2013. 103–127.
- ¹⁰⁸ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – XII/2. sz. utasítás „I”-től. – Zalai elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1963. XII. 22. 56.
- ¹⁰⁹ MAGYARICS Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története.* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2000. 312–314.
- ¹¹⁰ ANDOR László: *Amerika évszázada.* Budapest, Aula, 2002. 217–218.
- ¹¹¹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – X/1. sz. utasítás „I”-től. – Zalai elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1963. XII. 27. 49.
- ¹¹² Norman J. W. GODA: Nazi Collaborators in the United States: What the FBI Knew. In: Rochard BREITMAN – Norman J. W. GODA – Timothy Naftali – Robert Wolfe: *U. S. Intelligence and the Nazis.* New York, Camb-ridge University Press, 2005. 227–264.
- ¹¹³ ÁBTL – 3. 2. 1 – Bt – 2033/1 – „Ágoston Ernő” (Gaál Endre). Évkör: 1959–1966. 232 oldal.
- ¹¹⁴ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – X/1. sz. utasítás „I”-től. – Zalai elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1963. XII. 27. 49–51.
- ¹¹⁵ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 2/2 „I”1964. sz. jelentés – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1964. II. 21. 59–61.
- ¹¹⁶ MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA 1945–1964 – 20-as d. – 79). tétel – 002364 – 175/1964. Szt. – Tárgy: B’nai B’rith elnökének kérelme. – Washington, 1964. II. 26. 197–199.
- ¹¹⁷ KOVÁCS, 2019: 252.
- ¹¹⁸ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – III/1. sz. utasítás „I”-től. – Zalai elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1964. III. 16. 64–65.
- ¹¹⁹ MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA – 1945–1964 – 20-as d. – 79). tétel – 003427 – 287/1964. Szt. – Tárgy: B’nai B’rith izraeli osztályának vezetőjével való beszélgetés-ről. – Washington, 1964. IV. 21. 272
- ¹²⁰ Judith HERSHCOPF: The Church and the Jews: The Struggle at Vatican Council. In: *The American Jewish Yearbook* 66 (1965). 99–122.
- ¹²¹ MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA – 1945–1964 – 20-as d. – 79). tétel – 003427 – 287/1964. Szt. – Tárgy: B’nai B’rith izraeli osztályának vezetőjével való beszélgetés-ről. – Washington, 1964. IV. 21. 272–273.
- ¹²² Leonard SCHROETER: *The Last Exodus.* New York, Uni-verse Books, 1974. 26–27.
- ¹²³ MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA – 1945–1964 – 20-as d. – 79). tétel – 003451 – 276/1964. Szt. – Tárgy: Zsidó kongresszus a SZU-ban lévő „antiszemizmussal” kapcsolatban. – Washington, 1964. IV. 23. 719.
- ¹²⁴ MOORE, 1981: i.m. 245–246
- ¹²⁵ Jossi MELMAN – Dan RAVIV: *Igaz barátok. Az amerikai – izraeli szövetség valódi története.* Budapest, Osiris Kiadó, 1997. 151–157.
- ¹²⁶ MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA – 1945–1964 – 20-as d. – 79). tétel – 003451 – 276/1964. Szt. – Tárgy: Zsidó kongresszus a SZU-ban lévő „antiszemizmussal” kapcsolatban. – Washington, 1964. IV. 23. 719–721.

- ¹²⁷ William KOREY: Brezhnev and Soviet Anti-Semitism. In: *Soviet Jewry in the Decisive Decade, 1971–80*. Edited by: Robert O. Freedman. Durnham, North Carolina University Press, 1984. 36–37.
- ¹²⁸ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 3/2 „I”1964. sz. jelentés – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Jelentés. Washington, 1964. VII. 21. 67–68.
- ¹²⁹ ÁBTL Archontológia 23/940 B. Tóth Endre, Tóth Endre – https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:30455639861642::NO::P5_PRS_ID:1019579 (Letöltés: 2021.07. 13)
- ¹³⁰ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – IX/1. sz. utasítás „I”-től. – Zalai elvtársnak! Washington – Tárgy: Kisvárdai ügye. – Budapest, 1964. IX. 12. 78.
- ¹³¹ MNL OL – XIX – J – 1 – j – USA 1945 – 1964 – 20-as d. – 003427/3. szig. t. 1964. – Magyar Népköztársaság Követsége Washington – B’nai B’rith izraeli osztályának vezetőjével beszélgetés. – Budapest, 1964. X. 30. 259.
- ¹³² ÁBTL Archontológia 416/940 Józán Sándor – https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:5:6520248725428::NO::P5_PRS_ID:1045232 (Letöltés: 2021. 07. 13)
- ¹³³ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 11/3 „A”1965. sz. jelentés – Tárgy: Ebéd Philip Katzzal. – Jelentés. Washington, 1965. XI. 15. 85–87.
- ¹³⁴ Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991*. Budapest, Osiris – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019. 181–189.
- ¹³⁵ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 11/3 „A”1965. sz. jelentés – Tárgy: Ebéd Philip Katzzal. – Jelentés. Washington, 1965. XI. 15. 87.
- ¹³⁶ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 2/17 „A”1966. sz. jelentés – Tárgy: Ebéd Philip Katzzal. – Jelentés. Washington, 1966. II. 17. 88–89.
- ¹³⁷ Stanley Karnow: *Vietnam. A History*. New York, Viking Press, 1983. 486.
- ¹³⁸ A. J. LANGGUTH: *Our Vietnam: the war, 1954–1975*. New York, Simon and Schuster, 2000. 417–419.
- ¹³⁹ Wayne Morse Dies; A Senator 24 Years. In: *New York Times CXXV* (July 23, 1974). 1.
- ¹⁴⁰ Peter KUZNICK – Oliver STONE: *Amerika elballgatott történelme*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 2014. 283.
- ¹⁴¹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 2/17 „A”1966. sz. jelentés – Tárgy: Ebéd Philip Katzzal. – Jelentés. Washington, 1966. II. 17. 88–90.
- ¹⁴² NÉMETH István: *Németország története. Az egyégtől az egyiségig (1871–1990)*. Budapest, Aula, 2002. 412–413.
- ¹⁴³ MAGYARICS Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2000. 292–300.
- ¹⁴⁴ George LEVY: *Germany and Israel. Moral Debt and National Interest*. New York, Routledge, 1998. 133–134.
- ¹⁴⁵ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 5/22 „A”1966. sz. jelentés – Tárgy: Philip Katzzal ebéd. – Jelentés. Washington, 1966. V. 16. 91–93.
- ¹⁴⁶ HÁM Tibor (1914–1990). In: *Magyar Életrajzi Lexikon 1978–1991*. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 349.
- ¹⁴⁷ USHMM RG 50. 233. 0070. – Isabella Leitner December 8, 1991. New York. 1–3.
- ¹⁴⁸ WEXLAER, William Abe (1913–2000). – <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/wexler-william-abe> (Letöltés: 2021. 07. 12.)
- ¹⁴⁹ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 12 3 „A”1966. számú jelentés – Tárgy: Philip KATZ ügyében. – JELENTÉS. Washington, 1966. XI. 30. 94–95.
- ¹⁵⁰ DALLEK, 1998: i.m. 428–429.
- ¹⁵¹ NÉMETH, 2002: i.m. 414.
- ¹⁵² Pál István: A legértékesebb forrás? Egy izraeli pártpolitikus vitái a tel-avivi rezidentúra tisztjeivel. In: *Arc és Alarc II. évfolyam (2018)* 3–4. sz. 90.
- ¹⁵³ Summary Of The Twenty-Third General Convention of the Supreme Lodge B’nai B’rith. Washington, D. C. May, 12–16, 1962. 33.
- ¹⁵⁴ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – 12 3 „A”1966. számú jelentés – Tárgy: Philip KATZ ügyében. – JELENTÉS. Washington, 1966. XI. 30. 94–96.
- ¹⁵⁵ KOVÁCS, 2019: i.m. 286–291.
- ¹⁵⁶ BORHI, 2018: i.m. 241–242.
- ¹⁵⁷ ÁBTL – 3. 2. 4 – K – 1890/67/II./T – Kisvárdai ügye II. kötet – BELÜGYMINISZTERIUM III/I-B alosztály. – HATÁROZAT. Budapest, 1967. V. 26. 101.
- ¹⁵⁸ GYÓRI-SZABÓ, 2009: i.m. 320.
- ¹⁵⁹ Philip E. Katz. In: *Montreal Gazette* (2006. XII. 4). – <https://montrealgazette.remembering.ca/obituary/philip-katz-1065637751> (Letöltés: 2021. 07. 12)
- ¹⁶⁰ CHRITOPHER ANDREW – VASZILIJ MITROHIN: *A Mitrobin-archívum. A KGB otthon és nyugaton*. Budapest, Talentum Kiadó, 2000. 290.

Wirágh András

Merész(nek tűnő) húzások

Történetek az 1920-as évek magyar sajtóviszonyairól

Az 1918 és 1920 közötti magyarországi események mélyen felkavaró, transzgresszív és traumatikus sorozata korábban nem jellemző fordulatokat eredményezett az irodalmi élet résztvevőinek karrierjében, illetve az irodalmi mező dinamikájában. Legalább annyira igaz az, hogy ezek az események ágyaztak meg a közeljövő szörnyűségeinek, mint ahogy az is, hogy a rendkívül differenciált korszak látszólag közel álló diskurzusai mögött önálló, sok esetben összeegyeztethetetlen mintázatok és összefüggések morajlottak. Teleologikus szempontból tehát voltaképpen tartható az álláspont, amely – leegyszerűsítve – a „nyugatosság” vagy „nyugatos modernség” és a nemzeti konzervativizmus bináris oppozíciója alapján véli leírhatónak a két világháború közötti időszak irodalmi történéseit, beleértve ebbe ennek esztétikai és etikai komponenseit is. (Sőt, relevánsnak tekinthető az oppozíciónak egy harmadik féllel való megbontása is, legyen ez az avantgárd vagy a szélsőjobboldali radikalizmus.) Miközben a publikálástechnikai nézőpont bevonásával egy másfajta rendszer vagy hálózat körvonalazható. Ez a tanulmány két erős (és cseppet sem vitathatatlan) előfeltevésekből táplálkozik. Az egyik szerint főszereplőjének, Cholnoky Lászlónak 1929-es haláláig a magyarországi irodalmi élet viszonylag nagy mozgásteret biztosított, noha az ebben való helyezkedés – szemben a századfordulón tapasztaltakkal – már egyáltalán nem volt következmények nélküli. A másik előfeltevés szerint az 1920 és 1929 közötti eseményhalmaz (néhány kiemelt példával: a *Napkelet* indulása, *Az Újság* és a *Világ* betiltása, az újságíróegyesületek szervezeti változásai, a határon túli magyar sajtó és Magyarország közötti szövegtranszfer elindulása, a Baumgarten-díj kiosztásának kezdete, másfelől a numerus clausus, illetve Teleki Pál és Bethlen István mérsékelt konzervatív kormányzati ciklusai és kultúrpolitikai intézkedései) nemcsak az 1938-tól kezdődő történésektől, de az 1930-as évek ezt megelőző eseményhalmazától is lehatárolható.¹

Az 1920-as évek magyar irodalmi életét egyszerűen jellemezték a káosz (az új irodalmi protokollok kialakulásának éveiben, kb. 1923-24-ig), illetve a

Tihanyi Lajos grafikája Cholnoky Lászlóról, 1918-ból.
A Magyar Nemzeti Galéria tulajdona

konzolidáció vagy „mérséklődés” (az új protokollokhoz való igazodás 1925-től) aktusai és gesztusai. Olyan események említhetők itt, mint például Kosztolányi szerepvállalása az *Új Nemzedék*ben az évtized elején vagy Krúdyé a *Magyarországban* az évtized második felében, noha ezek a rövid ideig tartó együttműködések csak a két szerző rendkívül széleskörű publikálástechnikai tevékenységének, színtérképének egy-egy árnyalataként említhetők. Miközben a szerzők jelentős része helyesen mérte fel az új irodalmi tér erővonalait, és tisztában volt az egy-egy lap mellett elköteleződés buktatóival, a

karrierépítés motivációi ezekkel gyakorta ellentmondásba kerülhettek, lévén a fő cél a korábbi időszakéhoz hasonlóan az olvasók mind szélesebb rétegeinek megszólítása, így az ezeket a csoportokat kiszolgáló kiadói konszernekkel, hírlapokkal és folyóiratokkal való kapcsolatok keresése volt. (Ideális esetben persze anélkül, hogy ezek az ellentmondások vállalhatatlan szituációkat eredményeztek volna.)

A kanonizációs mintázatok sok esetben nem tudnak mit kezdeni az ellentmondó gesztusokkal. Ha például az 1890 és 1920 között induló, mára a törzsanyagok és a történeti hagyomány kiiktathatatlan részeivé váló magyar szerzőkre gondolunk, kevés olyan figurát találunk, akivel kapcsolatban súlyos etikai aggályok merülnének fel. Akikkel kap-

csolatban pedig ismertek ilyenek, azok – talán emiatt – nem váltak, nem válhattak *igazán jelentős* fejezetté a mesterkánonban. Cholnoky László legfeljebb egy-két kisregénye és elbeszélése révén tarthat számot az ebben a narratívában való szerepeltetésre, de életműve összességében inkább a félperifériára helyezhető. Az ő esetében – szövegei igencsak egyenetlen színvonala mellett – leginkább híres-hírhedt plágiumai és önplágiumai jelenthetik a kanonizációval szembeni fő gátló tényezőt, miközben két világháború közötti karrierépítése jól rávilágít az akkori irodalmi mező szabályaira, lehetőségeire és kereteire. Ezek között pedig elsőként arra, hogy nem volt lehetetlen a periodikák látszólag ellentmondó csoportjai közötti átjárás.

„Dolgozom nekik, de csak — elvben.” vagy „Irodalompolitika.”

Valamelyik epés, a piócahüségű reumától maliciába-ágyalódott ismerősöm nemrégiben beszúrta tudatomba az irodalompolitikát. Akkor, futtomban, pénzügyek hajszoltak, csak szórakozottan mondogattam magamban további utaimon: irodalompolitika, . . . irodalompolitika, . . . ahogy mondogattam annak idején a gömbvasról, hogy a gömbvas az gömbvas, — szóval ahogy az ember olyasmiről értekeznek önmagával, aminek mibenlétét homály fedt. Később azt kellett gondolnom, hogy valamely jelentős egyéniség politikai irodalmat akart mondani, de tövedett és ez a tövedés járvánnyá mérgedt. Hanem orvos-barátaim egyértelműen rázták egymás fejét, mint egyébkor is és feltevésem összeomlott. Ekkor következett a Dezsők rekedt mérgelődése a sajtóban: oly természetes volt a feltevés, hogy most végre megfogtam az irodalompolitikát, mert ez az. De akkor meg a szakértők nevettek, hogy ez sem nem irodalom, sem nem politika, hanem merkantil tárgyalás és így ismét megszűnt minden.

Ilyenkor a szubtilis lélek különös munkába kezd. A horror vacuitól, az üresség félelmétől hajtván, minden módon igyekszik betölteni azt a helyet, amelyet a tartalom nélkül való, testtelen, csak hozzátévedt, de tudomásul nem vett fogalom a maga számára lefogalt, de effektive be nem töltött. És ha kívülről nem szeresheti meg a betöltéshez szükséges anyagot, önmagából választja ki a sejtelem-matériát, amellyel a rideg semmi barátságosan lakóhelyét, faute de mieux, lágyan kópárnázhatja. Ez a lelki munka produkálta azt a feltevésemet, hogy az irodalompolitika nem egyéb tömény epezsamatnál, a két agyonkompromittált fogalomnak, az irodalomnak és a politikának egymásra való uszításánál. Most azonban eszembe jut, hogy voltak ez esetben külső okok is, amelyek véleményemben befolyásoltak, mert akkoriban történt, hogy az egyik napilap szerkesztői üzenetüknek intézője egy vidéki levelet mutatott. Ebben a levélben a lap egyik előfi-

zetője azt kérdezte, hogy itt Pesten valóban becsületstértésnek minősítik-e, ha valaki a másikat nemzetgyűlési képviselőnek nevezi? . . . A másikat, az irodalmat illetőleg nem kaptam semmi külső, hogy úgy mondjam: lökést, de hát van szüksége az embernek arra, hogy a mai magyar irodalom ügyében valaki még lökődje is?

Hanem a hipotézisnek, történelmi feljegyzéseink szerint, már Kis Pipin idejében az volt a szokása, hogy bizonyos idő elmúltával megdőlt.

Végleg csak tegnap jöttem tisztába az irodalompolitika fogalmával.

Az Erzsébet-köruton, az egyik legnagyobb budapesti könyvkiadó cég előtt találkoztam egy ifjú magyar íróval és műfordítóval, akiről tudom, hogy erősen konzervatív érzésű. Amikor kérdeztem, hogy merre jár, mit csinál, azt mondta, hogy felmegy az igazgatóhoz előleget kérni, mert elfogyott a pénze.

— Csodálom, — mondtam, — hogy ön, akinek ismerem a társadalmi és politikai felfogását, dolgozik ennek a cégnek, amelyik, köztudomás szerint, kizárólag zsidó pénzzel dolgozik!

Finoman mosolygott.

— Bocsnát, — mondta. — Dolgozom nekik, de csak — elvben!

Talán csodálkozva néztem rá, mert megsajnált.

— A pénzt, azt tényleg felveszem, hanem a fordítást csak elvben szállítom! . . . Egyébiránt megértem, hogy önök, idősebbek viszont nem értenek meg bennünket, fiatalabbakat, akik a meddő érzelmek teréről átléptünk a meleg, gyümölcsfakasztó, peccsenyes okosság terére! . . . Ezt egyébként úgy is hívják, hogy irodalompolitika!

— Még meg is veregette a vállamat annak jeléül, hogy nem haragszik a tudjtanságomért.

Cholnoky László.

Cholnoky László publicisztikája a Múlt és Jövő hetilap korszakából (1920/51)

A Horthy-korszak egyik fő irodalmi karrierépítési stratégiája a régi nagy példányszámú fővárosi napilapokkal (pl. *Budapesti Hírlap*, *Az Est*-lapok, *Népszava*, *Pesti Hírlap*, *Az Újság*, *Világ*) és/vagy a két fő vezető irodalmi folyóirattal, a *Nyugattal* és az *Új Időkkel* kialakított kapcsolat(ok) fényében értékelhető. Többnyire tervezhető megélhetést jelentett az, ha egy szerző közel került az Athenaeum Kiadóhoz, a Légrády Testvérekhez, vagy a Singer és Wolfnerhez, hiszen ezek a nagy kiadók fémjelezte konszernnek egész hírlap- és folyóiratcsaládokat működtettek a napilapoktól kezdve az ifjúsági lapokon át a képes magazinokig. Ebből is következik az, hogy aki nem alapozta meg a kapcsolatokat az első világháború előtt, vagy pályakezdőként nem tudott közel férkőzni a laphálózat eme fontos csomópontjaihoz, alternatív megoldásokra kényszerült. Cholnoky László 1920 (*Az Est*-lapokban, nevezetesen a *Magyarországban* való „debütálás”) és 1925 (a Központi Sajtóvállalat, a KSV napilapjaival való végleges „szakítás”) között egyedülálló módon „cikázott” a fővárosi sajtóhálózatban, ráadásul az itt-ott közölt elbeszéléseket és publicisztikákat több helyen is újraközölte, illetve (más címen vagy más szöveggel, de „óvakodva” a túlzott átírástól) plagizálta.

Cholnoky bejáratos lett *Az Est*-lapokhoz, de bősen publikált a KSV hírlapjaiban, a *Nemzeti Újságban* és az *Új Nemzedékben*, sőt, elvértve liberális (*Világ*), jobboldali (*Magyarország*), radikális (*Szózat*) napilapokban is, de rendszeres szerzője volt a *Múlt és Jövőnek*, valamint ifjúsági melléklapjának, a *Reménynek* is. Tette (és tehette) mindezt úgy, hogy az átállás időszakában, 1919-1920-ban élesen bírálta a magyar keresztény sajtót, sőt, még azzal is fenyegette ezen oldal prominenseit, hogy távol tartja magát lapjaiktól (ezt végül nem tartotta be, ezzel is csökkentve hitelét a kor prominensei előtt). Mivel írásaiban nem művelt propagandát, szépprózájában pedig nem adott teret ideológiáknak, az írásait befogadó szerkesztők elnézhetővé tették neki ballépéseit és fura publikálási gyakorlatát is, igaz, korabeli szerepvállalása ma egyedülállónak hat.

Az 1920-as években ideológiai szempontból a legkevésbé összeegyeztethető kapcsolatot egyfelől a zsidó lapok, másfelől a fajvédő lapok között lehetett meghúzni. Cholnokyt azonban ez az ellentmondás sem hátráltatta: először *Versinszky*, a *tudalékos* címen publikált elbeszélését mindkét lapcsoport egy-egy periodikájában újraközölte.

Ha a külhoni (Amerikai Egyesült Államok, Ausztria, Csehszlovákia, SZHSZ Királyság, Románia) megjelenéseket nem számítjuk, a szöveg 1921 és 1923 között öt fővárosi lapban jelent meg – három különböző szövegváltozatban.² Az ős-ere-

deti *A Rend* című rendészeti napilapban jelent meg 1921-ben és a *Szózatban* 1923-ban, a *Hajótöröttek* című második verziót a *Magyarország* 1922-ben, az *Ország-Világ* pedig 1923-ban közölte, míg az *Esős, hideg éjszakán* Cholnoky csak a *Múlt és Jövőben* jelentette meg 1922-ben. Ez utóbbi volt az egyetlen variáns, amelyiket egyetlen lapban sem közölt újra.

Az elbeszélés egyike Cholnoky „kocsmatörténeteinek”, amelyek általában a törzshely állandó vendégeknek, „öslakosainak” mindennapjai, berögzött szokásai, különbségei bemutatására koncentrálnak. Ezúttal Versinszky a főszereplő, aki tudományoskodó gondolatmeneteivel hívja fel magára a figyelmet, ráadásul kiderül, hogy tüdőbeteg lányát, Vilmát rendszeresen magára hagyja. Tudálékoskodásai általában azzal a gondolattal zárulnak, hogy az életben egy-egy váratlan jel teszi utólag egyértelművé a sokszor kusza és megmagyarázhatatlan jelenségeket. Ez a jel Versinszky esetében egy téli napon érkezik meg, amikor elreped kezében a forralt borral teli pohár, amiből ő azt véli kiolvasni, hogy lánya abban a pillanatban hunyt el. A férfit soha többé nem látták a kocsmában.

A *Hajótöröttek* című második változatban a narratíva tulajdonképpen változatlan maradt, a szövegben pedig csak kevés helyen történt változás. Cholnoky lecserélte a felütést, kihúzta a szövegből a megfigyelő narrátor pozícióját, ritkította főhőse, az itt Hahótinak keresztelt férfi „tudálékoskodásait”, valamint nyárra helyezte át a törzsvendég lányának halálát. Hahóti elbűcsúzása ezúttal hosszabbra nyúlt: „Ha legközelebb eljövök, majd beszélök önöknek amaz emberekről, akik nagy szeretettel szeretik egymást és mégsem lehetnek meg együtt, mert hiányzik azon harmadik, aki megmagyarázná nekik, hogy miért is élnek!”³ Az *Esős, hideg éjszakán* esetében – éppen ellenkezőleg, mint ahogyan ez az első és a második változat között történt – a szövegben eszközölt egyetlen apró változás komoly módosítást eredményezett a cselekményen.

Természetesen nem ez volt az „újraírás” egyetlen nyoma. A cselekmény ezúttal ősszel játszódik, Versinszky, és Hahóti új alakváltozata pedig egy öreg, „zilált szakállú” zsidó, Schrantz, akinek ebben a variánsban nem a lánya, hanem az unokája tüdővész. A leglényegesebb változás a zárlatban történt, hiszen Schrantz eltűnését követően a következő bekezdéssel egészült ki a történet: „Ha akart volna sem jöhetett volna, mert bevitték a Lipótmezőre. Az ő kis unokája ugyanis már hat évvel azelőtt meghala tüdővészben. De ő minden évben újra átélte a hervadást, amíg tekervényes kis lelke elbírt. Az volt azon esztendő, amelyben már nem bírta többé.”⁴ Míg az előző két szövegvariánsban Ver-

sinszky/Hahóti erősen negatív színben tűnt fel azért, hogy érzéketlenül, a kocsmai tudálékoskodást ennél fontosabbnak gondolva, „veszni hagyta” beteg lányát, addig a harmadik variánsban – traumája okán – a főhős inkább szájalomra méltó figurává alakult.

Az *Esős, hideg éjszakán* nem sorolható szorosan Cholnokynak az *Egyenlőségben*, a *Múlt és Jövőben* és a *Reményben* publikált emancipációs tanmeséihez, amelyek tanulsága az asszimilációs siker (vagy

ennek erős vágya), lévén az eleinte negatív sztereotípiák mentén ábrázolt zsidó figura a történetek végére abszolút pozitív szereplővé lép elő, kulturális idegensége felszámolódik. Az elbeszélés ennek ellenére sajátos pozícióban áll, hiszen Cholnoky csak ebben a variánsban „menti fel” főhősét a vélt vagy valós vádak alól, és csak ezt a variánst nem közölte újra a korszak hazai és határon túli hírlapjaiban és folyóirataiban.

Normális esetben kijelölhető egy-egy történet

Hajótöröttek

Irta: CHOLNOKY LÁSZLÓ

A pincebolt egyik ive kettészakadt, a megmaradt félv, mint az öregember dermedt uja, hívogatja a régiket, de nem jön már senki. A gödröket poros gaz nőtte be; a romok ugyanak már hat éve, nyaranta zöldpotrohú légy zenél a hűvös szakadékok felett, télen a hó lepi be fekete torkukat, de a néma mozdulatlanság mindent belep, csak a fapalánk rogyanak egyre beljebb, amelyik az üres telket szegélyezi.

Itt valamikor földszintes, sárga ház állt és ebben a földszintes, sárga házban volt Szkoknya Menyhért üditője.

A külső terembe hivatalosok, csarnoki hordárok, plakátragasztók és karszalagos újságárosok jártak, polgári egyén csak egy volt közöttük, az odvasfogu Hahóti, akit tudálékosnak neveztek.

A tudálékos az Üllői-ut végén lakott, a köz-kórházak környékén, de minden este bejárt a Gólya-utcába, holott utközben tizenkétmillió kocma is akadt volna az utjába. Néha belekezdett, hogy megmagyarázza elliptikus kilengéseit, de mesterkelt, tekervényes mondatai révén sohasem jutott el a dolgok végére.

Ez a baj nehezedett rá olyankor is, amikor a többieknek előadást tartott, pedig ez volt a szenvedélye. Mert tudott beszélni mindenről, telve volt ismeretlen eredetű, zagyva tudásokkal, amiket szertehintett a hallgatói között. Beszélt a tudatlanok ostoba tulzásai nélkül beszélt a Kordillerák hegyláncolatáról, de nem sokára áttért a csodaágyura, amelyik másnap hátbalóvi az elsütőjét, mert a golyó megkerüli a földet. Az erjesztőgombák titkos munkájáról szóló előadása egyike volt a legsikerültebbeknek, de aztán megint mindent tönkretett az agyvelőgyulladás gyógyítását illető elméletével, amely szerint a beteg fejébe miniatűr hidrofóresövet kell bevezetni és az azon keresztül belövelt hidegvizet elejét venni a tüzvész terjedésének. És jobb volt, ha ostobaságokat beszélt, mert reménytelenül buta arca és nehéz, szé-

les mozdulatai nem voltak összhangban a régi egyiptomi temetkezés misztériumaival. Szokatlan volt, hogy a mumiát bumiának mondta; ha Beethoven gyászindulóját elemezte, napégette arcán könnyek folytak alá és az akkor olyan volt, mint az esőverte őszi szántó, de amikor badarságokat fecsegett, minden kinos feszültség meglazult.

Hahóti egy nyári estén a tüdővészről kezdett beszélni. Szakszerű előadást tartott a tuberkulózis bacillusairól, a szepszisről, a tüdőszövetében képződő kavernákról és arról, hogy a tüdővész rendszerint nem is tudja, mi vár rá.

— Mégis azonban áttaljánban vagynak. — mondta bágyadtan legyintve, — akik tudnak a dolgok mibenlétéről. Ilyenformaképpen nagyon a dolog az én szerelmetes leányzómmal, a Vilmával is. Immáron éppen hogy tizenegy éves elmula a napokban, de azért újfent tudja immáron, hogy el kell mennie a siralomnak eme völgyéből azon másik, ismeretlen országba, mert az édesanyja is a tüdővész bacillusainak martaléka lévén!

Mindnyájuk ápolója, Szkoknya Menyhért, kérdezgetni kezdte, hogy miként és hogyan áll a dolog a leánnyal és hogy ki ápolja, ha az édesanyja már meghalt?

— Nem ápolja őt senki és nincsen is övéle senki! Ottan ül ő illenkor az ablakban, kitekintvén a hársfákra és azon tünődvén, hogy az őszre alászáll-e az anyjához a földbe, vagy pedig még várakoznia kell-e?

Az egyik vásárcsarnoki hordár megcsóvalta a fejét.

— Ha nekem leányom volna és az beteg volna, én odahaza volnék mellette!

— Bizonyára elhiszem. — mondta Hahóti bölcs nyugalommal, — hogy maga ott volna mellette, mert maga hordár lévén! Én pegyiglen itt vagyok! És miért vagyok itt és nem önála? Merazérthogy az orvos nyilatkozása néha így nagyon, néha amugy nagyon és a bölcs ember mindennek tudja a maga igazi mértékét. És még azért sem vagyok otthon, mert nélkülem is minden egy történik, amint történik és harmadszor pegyiglen, mert vannak

Cholnoky László elbeszélése a Magyarország 1922/131. számának 11. oldaláról

számtalan szövegvariánsa közül a legjobban kidolgozott változat, ami az esetek jelentős részében megegyezik a legutoljára publikált változattal. Ebben az esetben viszont nehéz kiválasztani a „mesterremeket”, noha Cholnoky ténylegesen nem nyúlt hozzá elbeszéléséhez az *Eső, hideg éjszakán* közlése után, így az ultima manus elve alapján egy kritikai kiadásnak ezt kellene elsődleges szövegváltozatként közölnie. Mindennek azonban ellentmond a szöveg publikálástörténete, hiszen a szerző

a *Versinszky, a tudálékos* és a *Hajótöröttek* című változatokat is többször utánközölte 1923 és 1927 között, még ha a két változat „megversenyeztetésében” hiba is lenne abszolút tudatos motivációkat feltételeznünk.

Cholnoky László publikálási naplója alapján valamelyest rekonstruálható a szöveg útja. Csak ennek a páratlan dokumentumnak az adatai alapján következtethetünk arra, hogy készült egy negyedik címváltozat is (*Eső, hűvös őszi estén*), amelyet Cholnoky 1923 végén *Az Est*-lapoknak adott le, de soha nem jelent meg. Ahogyan az is kiderül, hogy a közlések egy részével maga a szerző sem volt tisztában. A *Versinszky, a tudálékos* a szabadkai *Hírlap* vélhetően jogosulatlanul vette át 1923-ban, a *Hajótöröttek* pedig Cholnoky tudta nélkül jelent meg ugyanitt, még 1922-ben, az Egyesült Államok két magyar hírlapjában, illetve egy-egy romániai és csehszlovákiai magyar lapban, végezetül pedig, a közlési sorozat zárásaként az aradi *Erdélyi Hírlap*ban 1927-ben. 1923-ban és 1924-ben viszont Cholnoky László személyesen intézte el, hogy a két különböző szövegvariáns megjelenjen a budapesti *Ország-Világ*ban és a *Brassói Lapok*ban, amelyből arra következtethetünk, hogy szövegközlési gyakorlatában nem egy-egy történet különböző kidolgozottsági fokon álló (priorizálható) változataival, hanem egy-egy történet (egyenértékű) alternatív szövegvariánsaival számolhatunk. Ugyanis a lapokkal való kapcsolattartáshoz (illetve a honorárium bezsebeléséhez) elsősorban publikálható szövegekre volt szüksége, függetlenül attól, hogy ezek megjelentek-e már valahol, illetve, ha igen, melyik orgánumban.

Bár a *Múlt és Jövő*ben közölt szöveg több tekintetben felette állt a többi variánsnak, Cholnokynál a saját szövegeivel való bánásmód miatt semmifajta ellentmondást nem jelenthetett az, hogy ennek korábbi változatát a Patai József lapjával kimondottan ellenséges *Szózat* közölte. Főleg, hogy Cholnoky tulajdonképpen alkalmi szöveggé formálta azt az apró, de lényegi változtatásokkal. Kár, hogy megannyi olvasó soha nem tudhatta meg azt, hogy Versinszky vagy Hahóti lánya tulajdonképpen hat évvel az ábrázolt események előtt elhunyt! Leginkább tehát az „információ” ilyen jellegű „titkosítása” értékelhető merész húzásként Cholnoky részéről, nem az elbeszélés szinte parttalan újra- és újraközlése.

Cholnoky László élete végéig publikált a *Múlt és Jövő*ben és a *Reményben*, a *Szózat*ban viszont 1923 októberétől 1924 júliusáig már csak Orion álnéven közölte szövegeit. Noha a fajvédő lap újjáalakulása után (*Magyar Újság*) még megjelentetett itt nyolc elbeszélést 1926–1927-ben, kapcsolatrendszerét hát-

bizonyos jelek, vagynak, amelyekből minden kitudódik!

Másnap azon tünődött, hogy mily pokoli csörömpölést okoznának a lezuhanó poharak, ha a föld hirtelen abbalagyná a forgást, de ismét másnap már a kreozot minémüségét kezdte feszegetni és ezen a révén rátért megint a tuberkulózisra. Beszélt csodálatos gyógyulási esetekről, de nyomban azután a pusztulás bizonyos volta mellett erősködött, de megint azal végezte, hogy vagynak bizonyos jelek, amelyek megjelentik a történendőket.

Lángolt a nyár, az ősiakók régi asztalokról beszéltek egymással versengve; a tudálékos ezeken a napokon hallgatott és tünődve nézett maga elé.

Julius huszonkettedikén, a vendégtűs születésnapján az ösvendégek ingyenbort kaptak.

A természet boldog zsongás töltötte be, a kocsmáros asztaltól-asztalhoz járt koccintani és mindenki csak a maga beszédét hallotta. Hanem egyszer felállt Hahóti és a poharát magasra tartva, a mennybeli boldog üdvözlésekről kezdett beszélni. De alig mondott néhány tekervényes mondatot, a jéghideg borral telt pohár megrepedt a kezében és csörömpölve lezuhant a földre.

A tudálékos karja úgy maradt, fölemelve a magasba és az arca fakófehér lett.

— Ime a jel! — mondta remegő hangon, aztán az arcára tapasztotta a kezét és felkiáltott:

— Ó magasságbeli, boldogságos uristen, ő már ott vagyon ezóta a te üledben és az édesanya karjai között!

Körülnézett tétován, akárha idegen helyen lett volna, a karjait széttárta, ide-oda hajlongott és azt mondta:

— Uraim, az én kislányom immár meghala! Isten önökkel! . . . Ha legközelebb eljövök, majd beszélek önöknek amaz emberekről, akik nagy szeretettel szeretik egymást és mégsem lehetnek meg együtt, mert hiányzik azon harmadik, aki megmagyarázna nekik, hogy miért is élnek!

De nem jött el több.

ralévő éveiben jóval markánsabban meghatározta a zsidó folyóiratokkal kialakított viszony. Utolsó írásai a *Reményben* jelentek meg 1929 áprilisában, öngyilkossága előtt néhány héttel. Nem valószínű, hogy Cholnoky – nem túl sikeres – kanonizációját ezek a publikációs irányok határozták volna meg, ahogyan az is kizárható, hogy a *Nyugattól* való eltávolodásban keresendő a szerző 1990-as évekig húzódo „agyonhallgatása”.

A századfordulóra jellemző gyakorlathoz hasonlóan az 1920-as években sem volt meglepő, ha egy szerző egy-egy szövegét több helyen is újraközölte, de a fentebb bemutatott példa (azaz egy elbeszélés több variánsának párhuzamos utánközlése) még

úgy is kuriózumként értékelhető, hogy a hasonló „stiklik” nagy része feltehetően elkerülte a szerkesztők figyelmét. Noha publikálási naplója szerint számos esetben rajtakapták Cholnokyt a hasonló üzemeken, ezek az esetek egyrészt sporadikusak voltak, másrészt nem befolyásolták a szerző és az adott lap további viszonyát. (Jellemző példa, hogy a Légrády Testvérek még azután sem tették tiltólistára, hogy Cholnoky a *Régi ismerős* című regényét a kiadó Legjobb Könyvek című könyvsorozatában más címen, de szinte hasonló szöveggel még ugyanabban az évben, 1923-ban megpróbálta megjelentetni, és miután a trükk balul sült el Légrádyéknak a könyv jogait birtokló Genius Kiadótól kellett enge-

Versinszky, a tudálékos

Irta: Cholnoky László

A napokban megint hosszasan elnézegettem annak a lebontott háznak a titokzatos pincelabirintusát, amelyik valaha a Gólya-utca közepén állt. A romok úgy vannak már hat éve: a boltozatok egyként mozdulatlanul, némán meredeznek a lángoló nyári verőfényben és a sötét délutánok hideg ködében, csak a mohos falalánk, amelyik a romokat őrzi, rogyganyik egyre beljebb.

Azon a helyen valamikor egy földszintes, sárgára festett ház állt és abban volt a *Vig húsár*-hoz címzett kocsmá. A cimszerepeket játszó lovas közvitéz ki is volt festve a bejáró mellett és a bolyongások idején, amikor magam is gyakran bevetődtem a kocsmába, mindig nyugtalanított a kérdés, hogy miért nem teszi már le a jobb lábát is, amit táncosan felemelve tartott?

A külső terembe hivataloszolgák, csarnoki hordárok, plakátragasztók és más egyenruhás, vagy karszalagos közegek jártak, polgári egyenruhában pedig Versinszky, a tudálékos volt közöttük.

Versinszkyről mindenki csak annyit tudott, hogy odakint lakik az üllői-úti kórházak környékén, de már azt, hogy miért jár be minden este a Gólya-utca, holott utközben ezer más kocsmára is akadhatott volna, lehetetlenség lett volna kivenni tekerpényes, böleselkedő beszédjéből.

Mert Versinszky csavarulatosságon bonyolult mondatokban beszélt és valóságos szenvedélye volt, hogy kocsmatársainak előadásokat tartasson. De mindig titok maradt az is, hogy hogyan szedte össze azt a zavaros, zagyva történetet, amelyet szertehintett a hallgatói között. Volt, hogy a kordillerák hegyláncolatáról beszélt és egészen okos dolgokat mondott, de másnap már olyan puskáról fantáziált, amelyik az elsütőjét, ha az el nem mozdul a helyéről, másnap hátbalövi, mert a golyó megkerüli a földet: azután ismét az erjesztő-gombákról beszélt és nem hibázott sehol, de a következő napon mindent kitérített az agyvelőgyulladását illetően, amelyikről a beteg felébe

miniatűr kis hidrofórcsövet kellene bevezetni és azon keresztül hidegvizet kellene befecskendezni.

A belső szobából, ahol egyedül gunnyasztottam, örömezt hallgattam Versinszky fecsegését. Néha, ha késett, szinte már vártam őt és nem tudom miért, jobban szerettem, ha ostobaságokat mondott. Amikor okosan beszélt, valami kísérteties volt egész műveltségében: az iszákos, buta arc, a nehézkes kézmozdulatok sehogysem illettek például a régi egyiptomi temetkezés titkaihoz.

Versinszky egy ködös téli estén a tuberkulózisról kezdett beszélni. Beszélt, egészen szakszerűen, a tüdővész bacillusairól és a scepészről, a tüdő szöveteiben keletkező kavernákról, végül pedig arról, hogy a tüdővészteszt rendszert nem is tudja, mi vár rá.

— Mindazonáltal vagynak — mondta és bágyadtan legyintett. — akik tudják!... Ilyetűformaképpen vagyon a dolog az én szerelmemes leányzómmal, a Vilmával is!... Immáron még csak éppen tizenegy éves mulla a napokban, de azért ujfent tudja immáron, hogy el kell mennie a siralomnak a völgyéből ama ismeretlen tartományba, mert az édesanyja is a tüdővész bacillusainak martaléka lévén.

A kocsmáros faggatni kezdte, hogy mint és hogyan áll a dolog a kislánnyal, mennyire van szegényke és ki ápolja, ha az édesanyja már meghalt?

— Nem ápolja őt senki és nincsen is övele senki! — mondta Versinszky nyugodalmas fejbólintással. — Ottan ül ő ilyenkor az ablakban és azon gondolkodván, hogy megéri-e a tavasz virulását!

Az egyik vásáresarnoki hordár megcsóválta a fejét.

— Ha nekem leányom volna és az beteg volna, én odahaza volnék mellette, nem pedig a kocsmában!

— Maga ott volna mellette, — mondta Versinszky böles nyugalommal. — én pedig itt vagyok!... És miért vagyok itt és miért nem vagyok önánál?... Merázérhogy az orvos nyilatkozása néha úgy vagyon, néha amúgy vagyon és a böles ember mindennek tudja a maga igaz mértékét és értékét. De még azért

Cholnoky László elbeszélése a Szózat 1923/82. számának 2. oldaláról

délyt kérni az újraközlésre.) Mindenesetre nem állunk messze az igazságtól, ha Cholnoky László elhalkulásának, irodalmi életből való kiszorulásának fő okaként a megbízhatatlanságot, illetve az ebből eredő erősen lecsökkent munkakedvet és színvonal-esést jelöljük meg. Ezek a folyamatok lassanként elzárták előtte az olyan, pénzügyi szempontból nem feltétlenül a leggyümölcsözőbb, de irodalmi értelemben fontos csatornákat, mint a *Nyugat*, de az ennek hiányában kiépített kapcsolatok közvetlenül biztosan nem befolyásolták Cholnoky reputációját. Ahogyan, visszatérve a tanulmány elején írottakra, kortársaiét sem feltétlenül – legalábbis az 1920-as években.

sem vagyok otthon, mert nélkülem is úgy történik minden, amint történik és harmadszor pegyiglen, mert vannak bizonyos jelek, vannak, amelyekből minden kitudódik!

Másnap azon tündökött, hogy micsoda csörömpölés támadna a lezuhanó poharaktól, ha a föld hirtelen abbahagyná a forgást, de ismét másnap már a kreozot mineműségét kezdte fejtegetni és ezen a réven rátért ismét a tuberkulózisra. Beszélte esodálatos gyógyulási esetekről, de nyomban azután a pusztulás bizonyos volta mellett erősködött és megint azzal végezte, hogy vannak bizonyos jelek, amelyek megjelentik a történelemüket.

Emlékszem, hogy akkoriban nagy hóviharak tomboltak és a kocsmák őslakói összebujtak. Régi nagy telekről volt szó közöttük és az asztalok között régen megfagyott vándorlólegények lelkei bolyongtak. Versinszky ezeken a napokon hallgatott és tündököve nézett maga elé.

December huszonegyedikén, Tamás apostol napján a kocsmáros a nevenapiját ünnepeit és az őslakók ezen a napon forralt bort kapak.

A természet meleg, boldogságos zsongás töltötte be, a kocsmáros asztaltól asztalhoz járt kocceintani és mindenki csak a maga beszédét hallotta, hanem egyszer felállt Versinszky és a poharát magasra emelve, a menyéje boldog üdvözlésekről kezdett beszélni. De alig mondott néhány tekervényes mondatot, a forró borral telt pohár megrepedt a kezében és csörömpölve

Versinszky karja egy maradt, felemelve a magasban, az arca fakófehérre vált.

— Ime a jel! — mondta remegő hangon, azután az arcára tapasztotta kezét és felkiáltott:

— Ó, magasságbeli boldogságos Uristen, én már ott vagyok azóta a te öledben!

Körülnézett tétován, mintha idegen helyen lett volna, azután a karjait kitérve, ide-oda hajlongott és azt mondta:

— Uraim, az én kisleányom immár meghala!... Isten önökkel!

Még egyszer meghajította magát és sietve kilépett az ajtón.

Azóta senki sem látta Versinszkyt.

A *Múlt és Jövő* és a *Szózat* párosához hasonlóan a *Nyugat*ot és a *Magyarország* című napilapot is nehezen lehetne egy platformra helyezni, mégis, a két lap szerzői között érdekes összefonódásokra bukkanhatunk. A napilapot 1920-ban alapította Milotay István és Pethő Sándor. Milotay, aki azelőtt a KSV-be szervezett *Új Nemzedék* főszerkesztője volt, egy olyan radikális hírlapot hozott létre, amely jobboldalról kritizálta a Bethlen-rendszert, és amelyet egyaránt jellemzett a kommunistaellenesség, az antiliberalizmus és az antiszemitizmus.⁵ Milotay pályafutásának második, 1920-tól az 1940-es évekig tartó részét a túl puhának vélt rendszerek bírálása, valamint az egyre radikálisabb rendszerekhez való hozzádörgölözés jellemezte. 1922-ben létrehozta a Budapesti Újságírók Egyesületének jobboldali alternatíváját, a *Pátria Kör*t, majd azon kevesek közt volt, akik támogatták Bethlen – erős megszorításokat tartalmazó – sajtótörvény-tervezetét 1929-ben.⁶ 1934-ben *Új Magyarország* címen a Gömbös- és Imrédy-kormányok szélsőséges politikáját támogató lapot indított. Cholnoky László 1921-ben publikált a lapban, de miután a konkurencia, nevezetesen éppen az *Új Nemzedék* lebuktatta azzal, hogy egy már megjelent szövegét közölte ott újra, megszakadt a kapcsolata Milotayékkal.

„(A)z volt a nézetem, hogy nem a hely fontos, ahová ír az ember, csupán az a fontos, hogy mit ír.”⁷ – nyilatkozta Nagy Lajos önéletrajzában *A menekülő ember* című kötetében. Nagy, aki a *Nyugat*ba 1908-tól egészen 1941-ig rendszeresen küldött írásokat, sőt, a jobboldal számára korántsem elfogadható *Népszava* állandó szerzője volt, a *Magyarország*ban is fel-feltűnt elbeszéléseivel, noha a napilap nem számított rendszeres publikálási fórumának. Nagy Lajos a kézhez álló publikálási tér betöltésének lehetősége miatt szemet hunyt a *Magyarország* ideológiai arculata felett, talán nem is véletlen, hogy önéletrajzában a Milotaynál kevésbé radikális Hegedűs Gyulát, a *Magyar Nemzet* későbbi társalapítóját emlegeti a napilap „arcaként”.

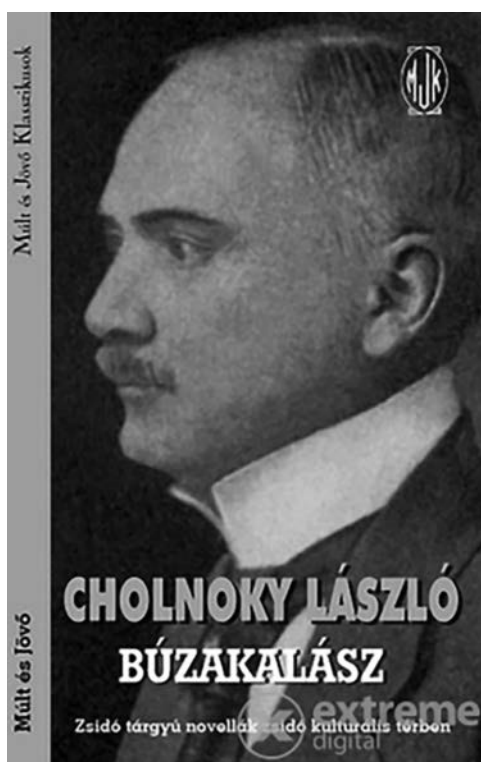
Naggyal ellentétben Krúdy Gyula számára a *Magyarország* igencsak fontos szerepet töltött be az 1920-as években, miközben a szerző sokat hangoztatott „nyugatosága” nem csak emiatt szorul felülvizsgálatra. Krúdy nagyon fiatalon (és nagyon korán), az 1890-es években kezdte pályafutását, amelyhez az egy-két *Nyugat*ban közölt szöveg (1910–1912, 1919) aligha járulhatott hozzá jelentékenyen. A helyzet ezzel szemben az, hogy a Tanácsköztársaságig Krúdy karrierje a nemzeti-konzervatív séma szerint alakult, amely a Petőfi Társaságba való felvétellel nyert végső igazolást a prominensek szemében – miközben Krúdy zsenialitását minden lehet-

séges irodalmi tábor elismerte és méltatta. A kommun alatti szerepvállalása miatt karaktergyilkosság áldozata lett, ez vezette egyrészt a *Nyugattal* való szorosabb kapcsolat kiépítéséhez (1922–1929), hiszen a korábnál jóval nehezebben juthatott be egyes lapokhoz és kiadókhoz, másrészt a *Magyarsággal* való viszony megalapozásához. Itt jelent meg többek között a *XIX. század vizitkártyái* című sorozata, a kapcsolat pedig élete végéig kitartott.

Sem Nagy Lajos, sem Krúdy Gyula nem azonosult a *Magyarság* által képviselt ideológiával az itt megjelent írásaik alapján, ahogyan Cholnoky *Szózat*-béli elbeszéléseiből sem olvasható ki politikai elfogultság, propaganda. A helyzet az lehetett, hogy az 1920-as évek meglehetősen nyomasztó, de a későbbiekhez mérten kevésbé fojtogató politikai klímájában a szerzők érdekei, illetve a lapszerkesztők érdekei (még) úgy is összecsúszhattak, hogy ebből értékes szépirodalommal telített hírlapszámok születtek. Mivel a két világháború sajtójában felbukkanó irodalmat – a századfordulóhoz hasonlóan – még mindig interperszonális kapcsolatok éltették, viszont a biztos írói egzisztenciák megteremtését – a századfordulótól eltérően – korábbról ismeretlen akadályok nehezítették, az időszak publikálási praxisainak vizsgálatakor az eddiginél komolyabb figyelmet érdemelnének a személyes körülmények és életviszonyok feltárására vonatkozó kutatások.

JEGYZETEK

- ¹ Olyan fontos eseményekre gondolok, mint például Osvát Ernő halála, a népi írók mozgalmának elindulása (a népi-urbánus szembenállás kezdeti szakasza), a *Függetlenség* és az *Esti Újság*, illetve a radikális *Nemzet Szava* és *Új Magyarország* elindulása, a ponyvairodalom fellendülése és a Károlyi-Gömbös- és Darányi-kormányok működése.
- ² A külföldi közlésekkel együtt 1921 és 1927 között tizenöt tehető a megjelenések száma. A három szövegváltozat közül kettő elérhető újrakiadásban: a *Versinszki, a tudalékos* Nemeskéri Erika, az *Eső, hideg éjszakán* Kőbányai János válogatásából olvasható újra. (CHOLNOKY László, *Szokatlan vendégség*, s. a. r. NEMESKÉRI Erika, Budapest, Noran, 1998, 9-12., Uő., *Búzakalász*, s. a. r. KŐBÁNYAI János, Budapest, Múlt és Jövő, 2016, 162–166.)
- ³ CHOLNOKY László, *Hajótörtek*, Magyarország, 1922. június 11. (131.), 3.
- ⁴ CHOLNOKY, *Eső, hideg éjszakán*, 166.
- ⁵ BUZINKAY Géza – KÓKAY György, *A magyar sajtó története I. A kezdetektől a fordulat évéig*, Ráció, Budapest, 2005, 209.
- ⁶ Vö.: SIPOS Balázs, *A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*, Napvilág, Budapest, 2004, 74–80.
- ⁷ NAGY Lajos, *A menekülő ember*, Magvető-Szépirodalmi, Budapest, 1977, 190. (A megjegyzésre vonatkozó első említéshez lásd SIPOS, *A politikai újságírás mint hivatás*, 21.)

Tony Curtis versei

Néhány szó Tony Curtisről

Tony Curtis walesi költő, egyetemi tanár (aki természetesen nem azonos a magyar származású amerikai színésszel) 1946-ban született. Évtizedekig a Glamorgani Egyetem megbecsült oktatója volt, aki elnyerte a Költészet Professzora rangot; az angolszász és kelta világban ehhez nincs szükség filológiai munkásságra, egy vagy több disszertáció

írására, csupán néhány elismerést arató verseskötetre. Curtis kétségkívül legsikeresebb kötete a *War Voices*, azaz *Háborús hangok* (1995, Seren), amely Flandriától Boszniáig, Oroszországtól Szuezig, Indiától Írorszáig, Vietnamtól a hidegháborúig és a koncentrációs táborok, a gázkamrák és krematóriumok világáig kalauzol bennünket. E külön egységet képező költemények közül 2021 őszén fordítottam le két itt olvasható újabbat, a rangos irodalmi díjra jelölt *A leves* és a *Látogatás Terezínbe* címűek után. Nem túlzás azt állítani, hogy minden szavában, minden írásjelében drámai erejű, meglehetősen hosszú, s érzésem szerint ugyancsak nem mindennapi vers a *Perek*. Ezt olvasva egyrészt egy nemrég komoly sikert aratott monodráma juthat az Olvasók eszébe: a Molnár Piroska főszereplésével a Hatszín Teátrum színpadára került *Egy német sor*. A méltán komoly visszahangot verő a darab Goebels matrónai kort megért titkárnője, Brunhilde Pomsel emlékiratai felhasználásával készült. De Tony Curtis sorai mögött felsejlik a nürnbergi per, pontosabban perláncolat világa és légköre, továbbá Wiesenthal tiszteletünkre mindmáig méltó, igazságkereső küzdelme is.

Curtis, aki egy igazi „walesi bárd”, a végtelenül sok évet megért Brunhilde egyik névtelen pályatársnőjét helyezi középpontjába. Egy olyan,

az Újvilágba kivándorolt, csak keresztnévéről ismert, hétköznapi német asszonyt, akinek meglehetősen naiv amerikai férje, felesége iránti rajongásból, s élete párjának bebörtönzése miatti fájdalmában, megszállott holokauszttagadóvá vált.

A vers egyszerre történelmi és szerelmes költemény, olvasása közben eszünkbe juthat az is, hogy

az antológiaszerkesztő Tony Curtis, a *Pembrokeshire költészete*, a *Snowdonia költészete* és a *Szerelmem walesi módra* kötetek közül éppen az utóbbi révén lett igazán népszerű.

A második most készült fordításom, a *Leckék* egy megrendítő birkenai pillanatkép, egy igazi koncentrációs tábori *couleur locale*, amelyet szűkszavúsága, férfias visszafogottsága miatt nem volt könnyű átültetni magyarra. Mint Tony Curtis minden holokausztról és a háborúról szóló versében, ebben az opuszában is csodálatra és elismerésre, továbbá a lehető legteljesebb stílushűségre készítetett a számomra oly fontos és szeretett Wales egyik legnagyobb élő költőjének empátiája, érzélgés nélküli együttérzése minden idők magalázottjai, megszorítottjai, pusztulásba taszítottjai iránt.

Petróczi Éva

Perek

Semmit nem hiszek el az egészből.
Semmit.

A hazugságok tetvek módjára megfertőzik ezeket az eljárásokat –
a vak bosszú bíróságát. Gázkamrákról papoltok –
hát mutassátok meg őket. Mind hamisak a fotográfiák.
Ahogy egy düsseldorfi férfi írta nekem –
Ó! Oda se figyeljete.

Hermine – a feleségem.
Szerető társam, amióta,
az Amerikai Egyesült Államok földjére érkezett.
Sok-sok éve igazi állampolgár.
Amerikai – akárcsak én.
Hát hogy hihetnék el ennyi hazugságot?
Bosszú és vad érzelmek nyargalnak arratájt –
még egy zsidó képét is közszemlére tették,
csíkos tábori pizsamában.

Asszonyom mindössze irodista volt,
– kérdőívek, gépelés, számok, névsorok között.

Hát miért az ítélkezés?

Ach – ők nyolcszázhuszezer
pár cipőt emlegetnek.
Ékszereket, arany fogakat,
egy hegynyi jeggyűrűt. De hol van mindez?
Mutassátok meg őket – kell a bizonyíték.

Akik gyermekeket ölnek, csak állatok lehetnek.
Ti elhiszitek – hogy halálra kínozták őket;
s a nyitott sírok Aratóünnepét,
azt, hogy egy német pásztor
kettéhasított egy terhes asszonyt –
az egész pusztá propaganda,
a cionisták horror meséje.

Elég ebből a Majdanekből. El vele.

Amerikai zsidók műve ez a per.
Ez a Wiesenthal kész örült. Harminc éve vadászik – mára
megtanulhatna már felejteni.
Menjenek mind Phnom Penh-be, Ugandába,
az oroszokhoz,
– vizsgálgassák csak kétségeiket.

Mindössze azt tudom,
 hogy évekig asszonyom nélkül kell élnem.

El tudják képzelni, milyen iszonyú ez?

Egy éjjel hótakaró
 borult New York államra;
 mindenütt fehérrel írott
 sorok. Vele vándorlok álmaimban:
 felém fordítja a fejét, s
 megmozdítja gerincét, majd a csípője
 hívogat. Tovább vágat a fák
 közt kanyargó füst felé,
 elhagyva a menekülőket
 küszködő menetoszlopát.

Hermine, én feleségem, én asszonyom,
 én szépséges ezüst kancám.

(Petróczi Éva fordítása)

Leckék

Pontosan a gödör peremén
 a történelem (egykori) professzora ezt
 tanította nekünk:

Számít minden fa, minden kiáltás,
 Minden halál, minden
 Pengeéles fű. Emlékezzetek minderre!
 Mi írkok vagyunk – közölünk
 Egy túléli tán
 És általa mi is a jövő részesei leszünk.

*A nedves, fekete föld lábunkat belepi.
 A fákon lövedékek kopognak.
 A nap fényében felszúráznak az övcsatok.*

*

Birkenauban láttam egyet közületek.
 A krematóriumi Sonderkommando tagja volt
 Listákat körmölt a kemencék lángjainál.
 Kettétörtem a ceruzáját, s széttéptem a papírját –
 Egy szót sem szólt.
 A tűzbe vettettük vele mindezt.

Még mindig hallgatott.
 Aztán lelőttük, s belöktük őt a lángok közé.
 Visszaúton, a barakk felé menet
 Az égre írva olvastam nevét.

(Petróczi Éva fordítása)

Németh István
Az amszterdami menedék,
avagy modern művészet
a holokauszt árnyékában

PAUL CITROEN ÉS AZ AMSZTERDAMI
NIEUWE KUNSTSCHOOL

2019-ben, a Bauhaus alapításának századik évfordulóján nem csupán Németországban, de Európa más országaiban, így többek között Hollandiában is nagyszabású kiállítással emlékeztek meg a modern művészeti, illetve iparművészeti oktatás úttörőinek a munkásságáról, nemzetközi kapcsolatrendszeréről, s a Bauhausban kialakított oktatási módszerek átvételéről és utóhatásáról.¹ Bár a nácik által 1933-ban bezárított Bauhaus utóéletéről, egyes oktatók későbbi, főleg angliai, illetve amerikai tevékenységéről, – így például az 1937-ben Chicagóban alapított, s a magyar Moholy-Nagy László által vezetett New Bauhausról – viszonylag sokat lehet tudni, már jóval kevésbé ismert, hogy 1933 és 1943 között Amszterdamban is működött egy szabadiskola, a Nieuwe Kunstschool (angolul: New Art School, vagy New Art Academy), mely szellemiségében, illetve tanítási gyakorlatában a Bauhaus közvetlen folytatásának, illetve helyi változatának tekinthető.² A szellemi rokonság persze érthető, hiszen, mint látni fogjuk, az itt rövidebb-hosszabb ideig oktató építészek, szobrászok, reklámgrafikusok vagy éppen fényképészek közül korábban többen is a Bauhaus növendékei voltak. Mivel a Nieuwe Kunstschool nem állami intézmény, hanem magánalapítású iskola volt, története – a forrásanyag töredékessége miatt – mindmáig csak részben feldolgozott. A mozaikkockákat összerakva így is körvonalazható, hogy kik is voltak valójában ennek a szellemi műhelynek a legjelentősebb tagjai, illetve, hogy milyen szerepet játszottak az iskola egykori oktatói, diákjai, s a hozzájuk szorosan kötődő egyéb művészek Hollandia kulturális életében a II. világháborút megelőző, illetve az azt követő évtizedekben.

Paul Citroen (1896–1983), aki 1933-ban az amszterdami Nieuwe Kunstschool egyik alapítója

volt, már egész fiatalon, németországi tanulmányai során is egész sor olyan ismert művésszel került kapcsolatba, akik jelentős hatást gyakoroltak későbbi stílusának és művészetszemléletének a kialakulására. Berlinben született, módos zsidó család gyermekeként. Édesapja, Hendrik Roelof Citroen (1865–1932) amszterdami születésű szőrmekereskedő volt, édesanyja pedig a lengyel zsidó családból származó Ellen (Philippi) Citroen (1872–1945), aki a II. világháború vége felé a holokauszt áldozatává vált. Paul 1912-ben a berlini Studien-Ateliers für Malerei und Plastik növendéke lett. Itt sajátította el a festészet és rajzolás alapjait. Többek között olyan kiváló mesterek tanították, mint a legjelentősebb német impresszionista festőként számontartott Max Liebermann,³ vagy éppen Adolph Menzel.

Paul Citroen első igazi találkozása a modern művészettel 1914-ben történt, amikor barátja, Georg Muche (1895–1987) – aki később a Bauhausban is oktatót – összeismertette őt Herwarth Waldennel (1879–1941), a *Der Sturm* című híres berlini expresszionista folyóirat főszerkesztőjével, aki egy könyvkiadót és galériát is működtetett. Walden fantáziát látott a fiatalemberben, akit – mint könyvkereskedőt, illetve modern képzőművészeti alkotások értékesítőjét – egy ideig asszisztensként alkalmazott. Az I. világháborút követően (egyelőre csak átmenetileg) Amszterdamba költöző Citroen fiatalkori barátjával, a később az Egyesült Államokban divatfotóival komoly sikereket arató **Erwin Bloemenfelddel** (1897–1969) együtt az 1920-as évek elején a Dada legjelentősebb propagandistájának számított Hollandiában. Bloemenfeld egyébként hamarosan a művész sógora is lett, mivel 1921-ben Paul húgát, Lena Citroent (1897–1994) vette feleségül.⁴

A következő állomás Paul Citroen életében Weimar volt, ahol 1922 és 1924 között a Bauhaus növendékeként képezte tovább magát. **Johannes Itten** (1888–1967) előkészítő tanfolyamára járt, de

Vaszilij Kandinszkij (1866–1944) is azon oktatók közé tartozott, akik maradandó hatást gyakoroltak rá. Ebből az új anyagokkal és technikákkal kísérletező időszakból származik Citroen 1923-ban készült híres fotómontázsa, a *Metropolisz*, mely szerepelt a Bauhaus ugyanezen év júliusában nyílt kiállításán, s csakhamar a művész egyik legismertebb alkotásává vált, nem utolsósorban annak köszönhetően, hogy reprodukcióját *Die Stadt I* cím alatt Moholy-Nagy László is közölte 1925-ben megjelent *Malerei, Fotografie, Film* c. művében. 1924-ben Paul Citroent már ismét Berlinben találjuk, ahol a Bauhausból ismert **Otto Umbehr** (1902–1980) hatására fényképészettel is elkezdett foglalkozni, bár a fotózás csupán az 1920-as évek végétől vált igazán jelentőssé számára.⁵ Az ezt követő években Citroen sokat utazott, Európa nagyvárosait járta, majd 1928-ban véglegesen Amszterdamban telepedett le. Egy évvel később megnősült, a vele közös műteremben dolgozó festő, **Jacob Bendien** (1890–1933) hűgát, Céline (Lien) Bendient vette feleségül. A viszonylag fiatalon, tuberkolózisban elhunyt Bendien egyébként az egyik első olyan holland festő volt, aki (már 1912 táján, párizsi korszakában) teljesen absztrakt műveket is alkotott.⁶ Az 1930-as évek elejétől kezdve a két barát szoros kapcsolatot épített ki Amszterdamban egy sor olyan fiatal avantgárd, s többnyire baloldali művésszel, akik velük rokon művészi és politikai nézeteket vallottak.⁷ Paul Citroen fő műfaja ekkoriban már a portré volt. Az évek során számos híres kortárs művész – hogy itt csupán néhányat említsünk ezek közül –, az amerikai, de egy ideig Amszterdamban élő Estelle (Stella) Reed (1904–1996) táncosnő, a De Stijl-csoport tagjaként ismert építész és bútortervező Gerrit Rietveld (1888–1964), a Londonba költözését megelőzően rövid ideig ugyancsak Amszterdamban tevékenykedő Moholy-Nagy László (1895–1946), a később férjével együtt a holokauszt áldozatává váló festőnő, **Else Berg** (1877–1942), vagy éppen a Hollandiában időző Thomas Mann képmását örökítette meg fotóin, rajzain és festményein.⁸

Időközben, szinte közvetlenül a berlini Bauhaus bezárását követően, Paul Citroen – Charles Roelofs (1897–1962) és Jan Havermans (1892–1964) művésztársaival közösen – 1933-ban megalapította a Nieuwe Kunstschool néven ismertté vált szabadegyetemet Amszterdamban, mely az első ilyen jellegű (nem államilag támogatott) intézménynek számított Hollandiában.⁹ Mint rövidesen látni fogjuk, még ugyanebben az évben, vagy nem sokkal ezt követően egész sor olyan zsidó származású vagy baloldali nézetei miatt a náci hatalomátvétel után Németországban üldözötté váló művész emigrált Hol-

landiába, akik közül többen ugyancsak a Nieuwe Kunstschool oktatói lettek, vagy legalábbis szoros szakmai, illetve baráti kapcsolatokat ápoltak Paul Citroen körével. Az egyik ilyen művész a német **Hajo** (Hans-Joachim) **Rose** (1910–1989) volt, aki 1930 és 1933 között a Bauhausban tanult, ennek bezárása után rövid ideig Moholy-Nagy László aszisztenseként is dolgozott, majd 1936-ban Amszterdamba emigrált, ahol a Nieuwe Kunstschool docenseként évekig reklámgrafikát és tipográfiát oktatott. Talán ő volt az, aki az amszterdami magániskola tanárai közül a legkövetkezetesebben képviselte a Bauhaus szellemiségét és oktatási módszereit.¹⁰ Felesége, **Katja Rose** (Käthe Rose-Schmidt, 1905–1994) aki korábban ugyancsak a Bauhaus növendéke volt, egy ideig szövést tanított ugyanitt.¹¹ Szintén érdemes itt külön is megemlíteni a harcos kommunista és antifasiszta **Helen Ernst** (1904–1948) nevét, akit a náci hatalomátvétel után rövid időre még börtönbe is zártak Németországban. Ő 1934-ben emigrált Hollandiába, s „Skorpio” fedőnév alatt különféle lapok számára dolgozott illusztrátorként, majd nem sokkal később, **Rachel Fernhout-Pellekaan** (1905–1989) utódként évekig divatrajzot oktatott a Nieuwe Kunstschool keretein belül.¹² Tanítványai közül **Jettie Olivier** (1918–2003), illetve **Joop Hardy** (1918–1883) idővel szintén az említett amszterdami magániskola tanáraivá váltak.¹³

Amennyire tudni lehet, a Nieuwe Kunstschool első sikeres bemutatkozása a kiváló grafikus és tipográfus **Willem Sandberg** (1897–1984) által 1935 tavaszán az amszterdami Stedelijk Museumban rendezett *Onderwijs in toegepaste kunst* (Oktatás az alkalmazott művészetben) c. kiállítás volt, ahol máris felhívták magukra a szakma és a nagyközönség figyelmét.¹⁴ A kiállítást egyébként a V.A.N.K., azaz a Nederlandsche Vereniging voor Ambachts-en Nijverheidskunst (Holland Iparművészeti Egyesület) támogatta, melynek Sandberg maga is tagja volt.¹⁵ A Nieuwe Kunstschool körével később is szoros kapcsolatban álló művész egyébként később a Stedelijk Museum igazgatója is lett, akinek a vezetése mellett az intézmény hamarosan a modern művészet gyűjtésének és bemutatásának egyik legjelentősebb hollandiai helyszínévé vált.¹⁶

A Nieuwe Kunstschool keretein belül folyó művészettörténeti oktatás kezdetben dr. Ernst Scheyer (1900–1985) neve alatt futott, de az ilyen irányú képzés csak később vált igazán jelentőssé, amikor ezt tőle 1938 táján **Hans Jaffé** (1915–1984) vette át, aki 1941-ig vezette ezt a kurzust.¹⁷ A frankfurti zsidó családból származó Jaffé egyébként Scheyerhez hasonlóan szintén 1933-ban, a nácik

Paul Citroen – önarckép, 1930

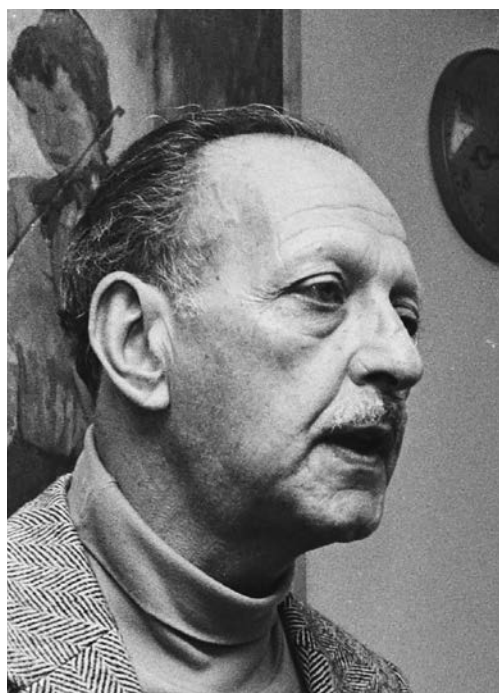
Besnyő Éva –
Elly és Hans Jaffe, 1959

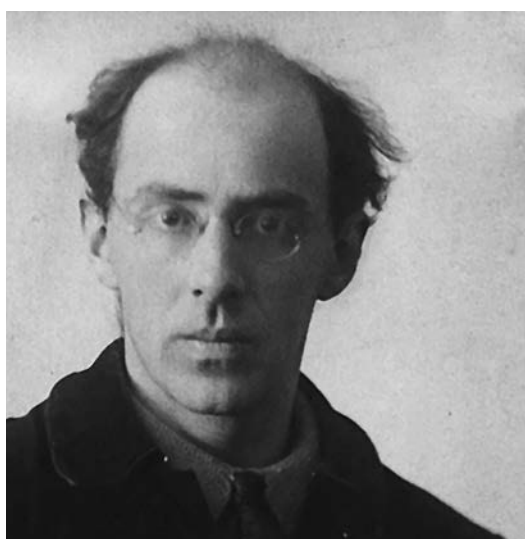
Paul Citroen
– Estella Reed, 1932

Paul Citroen –
Moholy-Nagy László

Hans Jaffe

Paul Citroen – önarckép, 1930

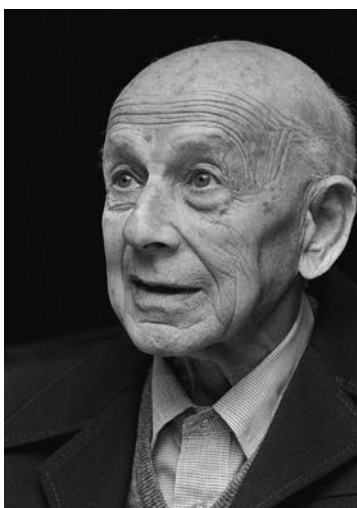
Jettie Olivier rajza,
1941 áprilisa

Jacob Bendien
– absztrakt kép

Rachel Fernout Pellekaan
– Hattyú

Paul Citroen, 1981

Paul Citroen
– Thomas Mann

Paul Citroen – Metropolis

hatalomátvételét követően hagyta el Németországot, s emigrált Amszterdamba. Míg azonban kollégája már az 1930-as évek vége felé az Egyesült Államokba települt, Hans Jaffé élete és szakmai pályafutása mint művészettörténész és műkritikus, egyetemi professzor és muzeológus, mindvégig Hollandiához kötődött. 1935-től egészen 1961-ig az amszterdami Stedelijk Museum munkatársa volt, disszertációját a *De Stijl* folyóirat köré csoportosuló művészekről írta, 1963-tól docensként modern és kortárs művészetet oktatott az amszterdami egyetemen, s 1963 és 1976 között a Joods Historisch Museum igazgatói posztját is ő töltötte be.¹⁸

PAUL GUERMONPREZ ÉS A CO-OP 2 REKLÁMIRODA

A Nieuwe Kunstschool oktatói, illetve növendékei közül többek nevével is találkozhatunk a **Paul Guermontprez** (1908–1944) fényképész által 1934 áprilisában alapított amszterdami reklámiroda, a Co-op 2 munkatársai között. Guermontprez szülei azon belga menekültek közé tartoztak, akik az I. világháború idején települtek át Hollandiába. A fiatalember, aki édesapjától örökölte a fotózás iránti érdeklődését, 1932-től a Bauhaus növendékeként építészetet és fényképezést tanult, majd az intézmény bezárása után visszatért Amszterdamba, ahol a Nieuwe Kunstschool docensként 1934 és 1938 között a fényképész szakosztályt vezette, illetve ezzel párhuzamosan (1935 és 1942 között), akár csak egy idő után maga Paul Citroen is, a hágai Királyi Képzőművészeti Akadémián is oktatott. A Co-op 2 egyébként annak a Keizersgracht 498. szám alatt található épületnek a felső emeletén kapott helyet, melynek földszintjén az említett reklámirodák egyik résztulajdonosának, illetve pénzügyi tanácsadójának, (a korábban testvérével együtt ugyancsak a Bauhausban tanult) **Jan van der Linden** (1907–1993) építésznek az irodája is volt.¹⁹

A korábban a Nieuwe Kunstschool oktatói között már említett Hajo Rose szintén a Co-op 2 egyik alapítótagjának számított, s a kiváló tipográfus, **Charles Jongejans** (1918–1995) ugyancsak kezdetől együtt dolgozott Guermontprezzel a reklámirodában. A tárgyalt amszterdami magániskola egykori tanítványai közül – a reklámirodák és fényképész **Leo Meter** (1913–1986) vagy a humoros illusztrációiról ismert **Lex (Alexander) Metz** (1913–1985) mellett – érdemes külön is felhívni a

figyelmet **Violette Cornelius** (1919–1998) fotográfusra, illetve a liberális német zsidó családból származó, 1935-ben Amszterdamba települő **Otto Treumann** (1919–2001) grafikusra, akik a náci megszállás idején mindketten aktív szerepet vállaltak az ellenállásban, s a II. világháborút követő évtizedekben a fényképezés, illetve a reklámirodák jelentős megújítói közé tartoztak Hollandiában.²⁰

A baloldali művészkörökben forgó Violette Cornelius hamar szoros kapcsolatba került azzal a **Gerrit van der Veen** (1902–1944) szobrász által vezetett akciócsoporttal, akik a németek által 1941. november 25-én létrehozott Nederlandsche Kultuurkamer tevékenysége elleni tiltakozásként 1942-től kezdve nagy számban készítettek hamis papírokat, személyi igazolványokat illegálitásban került zsidó képzőművészek, írók, illetve ellenállók számára.²¹ Walter Brandtligt, Maarten van Gilse, Nel Hissing és Guusje Rübsam mellett Violette Cornelius volt ennek a Persoonbewijzen Centrale, vagy röviden PBC néven ismert csoportnak az egyik legfontosabb tagja.

Violette Cornelius egyébként nem csupán fényképeket készített a hamisított dokumentumok számára, hanem az ellenállási mozgalomban részt vevő személyek munkáját is megörökítette fotóival, melyek aztán a *Vrije Kunstenaar* (Szabad Művész) címen kiadott illegális folyóiratban jelentek meg. Érdemes itt megjegyezni, hogy Guusje Rübsam mellett ő volt az egyetlen, aki az említett csoport tagjai közül megérte a felszabadulást. A többiek nem sokkal a háború vége előtt lebuhtatták, s kivégezték.²² Otto Treumann ugyancsak azon művészek egyike volt, akinek zsidó származása miatt a náci megszállás idején illegálitásban kellett vonulnia. 1943 és 1945 között Violette Corneliushoz hasonlóan ő is aktív szerepet vállalt különféle hamisított személyi iratok, illetve étkezési jegyek készítésében, s tudjuk, hogy grafikai munkássága a II. világháborút követően is szorosan kapcsolódott a helyi zsidó közösséghez, illetve az amszterdami Joods Historisch Museumhoz.²³ Neki sikerült szerencsésen túlélnie a zsidóüldözést, szülei azonban a holokauszt áldozatai lettek. Érdemes itt talán azt is külön megemlíteni, hogy Treumann – Paul Citroenhez hasonlóan – azok közé a Németországból Hollandiába települt zsidó származású alkotók közé tartozott, akiknek a jelentőségét önmagában is érzékelteti, hogy rajzaikból, illetve grafikaikból idővel még Jeruzsálemben is kiállítást rendeztek.²⁴

Paul Guermontprez személye, illetve az általa alapított amszterdami reklámi- és fényképezéstudió

kapcsán érdemes még megemlíteni, hogy a Co-op 2 munkatársai között egy magyar származású grafikus, tipográfus és fotóművész, a pozsonyi **Csáder László/Ladislav Csáder** (1909–1975) nevét is felfedezhetjük. A fiatal korától baloldali avantgárd körökben mozgó Csáder 1929 és 1931 között a pesti Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola növendéke volt grafika szakon, majd Pozsonyban tanult tovább.²⁵ 1936-ban utazott ki Hollandiába, ahol hamarosan a már korábban említett amszterdami reklámiroda, a Co-op 2 munkatársa lett. Amennyire tudni lehet, Jan van der Linden figyelmét, a vele egyidőben a Bauhausban tanult szlovák fényképésznő, Irena Blühová hívta fel a tehetséges pozsonyi fiatalemberre. 1942-ig tartó hollandiai tartózkodása idején egyébként Csáder a Nieuwe Kunstschool esti kurzusait is gyakran látogatta.²⁶ Különbő holland cégeknek, így például a Metz & Co-nak, az A.B.C. AzBestCentnek vagy a Bijenkorf-nak, sőt külföldi partnereknek is dolgozott. Tudható, hogy Amszterdamban olyan kiváló művészekkel állt munkakapcsolatban, mint a korábban már említett Hajo Rose, a nem sokkal korábban a Szovjetunióból hazatért bútortervező és építész, **Mart Stam** (1899–1986), a reklámgrafikus **Wim Brusse** (1910–1978) vagy a híres tipográfus, **Stefan Schlesinger** (1896–1944).²⁷

A bécsi zsidó családból származó Schlesinger élet- és családtörténete egyébként nem csupán meg-rázó – a tragikus végkifejlett miatt –, de felesége önfeláldozó, rendkívül emberi gesztusa miatt egyúttal igen megindító is. Stefan 1924. február 27-én, még Bécsben házasodott össze a nála tizennégy évvel idősebb Anna Kerdijkkal (1882–1944), egy igen tehetséges és befolyásos holland zsidó család sarjával, de már egy évvel később – talán az I. világháborút követő gazdasági krízis, s a fokozódó antiszemitizmus miatt – áttelepültek Amszterdamba. Stefan Schlesinger hamar otthon érezte magát Hollandiában, ahol a Wiener Werkstätte növendékeként korábban szerzett szakmai tapasztalatait remekül tudta kamatoztatni. Tehetségét nagyra értékelték, s egyre jelentősebb megrendeléseket kapott plakátok, kalendáriumok, hirdetések vagy éppen könyvborítók tervezésére. A sikertörténetnek azonban a német megszállás után csakhamar vége szakadt. Egy darabig még taníthatott a zsidó szegregáció jegyében 1941 novemberében Amszterdamban létrehozott **Joodse Kunstnijverheidschool Van Leer** oktatójaként, s mindez (legalábbis átmenetileg) bizonyos védeltséget jelentett számára.²⁸ Többek között olyan jeles művészkollégákkal dolgozott itt együtt, mint a szobrász **Jaap Kaas** (1898–1972), aki az is-

kola igazgatói tisztjét is betöltötte, vagy a kiváló reklámgrafikus és tipográfus **Fré** (Frederika Sophia) **Cohen** (1903–1943), akinek egy ideig sikerült elrejtőznie a nácik elől, 1943. június 10-én azonban a németek letartóztatták, s ekkor inkább az öngyilkosságba menekült.²⁹

Sorsát Sefan Schlesinger sem kerülhette el. 1942 júliusában őt is a westerborki gyűjtőtáborba szállították. Rajztudása miatt egy olyan csoportba osztották be, melynek tagjai terveket készítettek bizonyos kiszolgáló épületek számára. Több vázlatrajza is fennmaradt ebből az időszakból. Feleségének talán sikerülhetett volna elkerülnie a közelgő végzetet, de mivel az asszony úgy érezte, hogy neki minden körülmények között a férje mellett van a helye, utólag önként követte Stefan Schlesingert a táborba. 1944. szeptember elejéig maradtak Westerborkban, ahonnan először a csehországi Terezín városában kialakított táborba, majd nem sokkal később Auschwitzba szállították őket. 1944. október elején itt érte őket a halál, néhány nap különbséggel.

Paul Guermonprez, a Co-op 2 reklámiroda alapítója egyébként szintén nem érte meg a II. világháború végét. 1943-ban ő is csatlakozott a hollandiai ellenállók különböző helyi csoportjainak a tevékenységét koordináló Ellenállási Tanácshoz (Raad van Verzet), s több általuk szervezett szabotázsakcióban személyesen is részt vett. 1944 májusában, a Huis van Bewaring vagy Weteringschans néven ismert hírhedt amszterdami fogházban őrzött ellenállók kiszabadítására szervezett akciójuk során elfogták, s 1944. június 10-én a sikertelen akciót vezető Gerrit van der Veen-nel együtt kivégezték.

Guermonprez második felesége, a Co-op 2 irodájáról készült egyik archív fotón is szereplő textilművész, **Trude Guermonprez**, (Gertrud Emilie Jalowetz, 1910–1977) már szerencsésebbnek bizonyult. Az osztrák zsidó családból származó lány 1930 táján a hallei Burg Giebichenstein Művészeti Egyetemen a híres textiltervező, Benita Koch-Otte tanítványa lett, aki 1920 és 1925 között a Bauhaus növendéke volt, s a szövőműhely egyik legígéretesebb tehetségének számított. Trude 1933-ban lett Paul Guermonprez felesége, s ezt követően egészen a II. világháború végéig Hollandiában élt. Ismerősei közvetítésével 1947-ben sikerült az Egyesült Államokba települnie, ahol alkotóművészként, illetve különböző amerikai egyetemek oktatójaként komoly szerepet játszott a Bauhaus szellemiségén és formavilágán alapuló modern amerikai textilművészet megteremtésében.

Az amsterdami zsidó középiskola
oktatói és növendékei

Atelier Guermonprez

Trude Guermonprez

Gerrit van der Veen

Paul Guermonprez, 1935

Otto Treumann-kiállítás,
Jeruzsálem, 1975

Fre Cohen

Violette Cornelius – Ellenállók

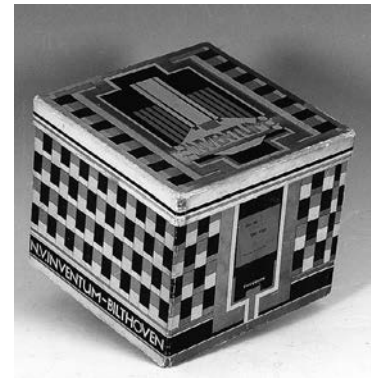
De Vrije Kunstenaar

Paul Citroen
jeruzsálemi kiállításának
plakátja, 1960

Otto Treumann
– Poster, 1962

Fre Cohen
– Doboz, 1930

Fre Cohen – Verslag Girokantoor

Stefn Schlesinger
– Voorbeelden..., 1939

GALINKA EHRENFEST,
S EGY REJTÉLYES SPANYOL
FESTŐ MESÉS TÖRTÉNETEI

Ki gondolná, hogy gyermekjátékok és mesekönyvek készítése, illetve értékesítése akár ellenzéki tevékenységnek is minősülhet, vagy akár a II. világháború idején folyó ellenállási mozgalom részét, sajátos megnyilvánulási formáját is képezheti! Mindenesetre ezt példázza **Anna Galinka Ehrenfest** (1910–1979) és módos amszterdami zsidó kereskedőcsaládból származó férje, **Jacob Kloot** (Jaap Kloots 1916–1943) esete, akik az 1930-as évek derekán mindketten a Nieuwe Kunstschool növendékei voltak, sőt nagy valószínűség szerint a híres magániskola egyik kurzusán ismerkedhettek össze. Mielőtt azonban a házaspár Corunda néven Amszterdamban alapított vállalkozásáról, illetve az általuk kiadott kötetekről részletesebben is szó esne, érdemes röviden megismerni Galinka Ehrenfest családjának a történetével is, ugyanis – mint ki fog derülni – egy nem mindennapi famíliáról van szó.³⁰

Az illusztrátornő édesapja, a bécsi zsidó családból származó Paul Ehrenfest (1880–1933) nemzetközi hírű fizikus és természettudós volt, aki 1912-ben a leideni egyetem professzora lett, így a család Hollandiába költözött. Édesanyja, az orosz származású matematikus, Tatjana Avanasjeva (1876–1964) ugyancsak sokoldalú személyiség lehetett, még a család 1913–1914 között épült, később műemlékké nyilvánított leideni otthonát is ő tervezte. Az ezt követő években a Witte Rozenstraat 47. szám alatt található legendás Ehrenfest-házban szinte egymásnak adták a kulcsot a Nobel-díjas tudósok; tudjuk például, hogy még Albert Einstein is a család közeli barátai közé tartozott. (Mindezt egyébként számos, a család különböző tagjaival készített közös fotó is bizonyítja, melyeken olykor a fiatal Galinka alakja is felfedezhető.) Egy váratlan, 1933 szeptemberében bekövetkezett tragikus esemény azonban teljesen feldúlta a család életét. A már hosszú ideje depresszióban szenvedő édesapa, az amszterdami Waterink Instituut várótermében lelőtte Down-szindrómában szenvedő fiát, Vaszilijt, majd önmagával is végzett.³¹

Térjünk azonban vissza Galinka Ehrenfest és férje vállalkozásához, s az általuk 1941 és 1943 között kiadott El Pintor-kötetekhez, melyek rövid időn belül nemcsak Hollandiában, de külföldön is igen sikeressé és keresettekké váltak.³² Galinka már korábban – amikor egy ideig a leideni gyermekklinika dolgozott – szembesült a ténnyel, hogy a kicsik többsége nem rendelkezik olyan játékokkal, il-

letve mesekönyvekkel, melyek fantáziájukat és kreativitásukat fejlesztve hozzájárulhatnak a gyermekek szellemi fejlődéséhez. Talán innen jöhetett az ötlet, hogy ilyen hiánypótló termékeket készítsenek, illetve dobjanak piacra. A náci megszállást követően persze zsidó származású írók és művészek már nem publikálhattak, illetve nem jelentethették meg műveiket a saját nevük alatt, így szükség volt valamiféle fedőnévre.

Az El Pintor (spanyolul: a festő) tehát eredetileg álnévként szolgált a szerzőpáros (és alkalmi munkatársaik) számára, hamarosan azonban jól csengő márkavédjeggyé vált a nemzetközi könyvpiacra. El Pintor egyébként akár valós személynek is tűnhetett, az egyes (rendszerint valamilyen konkrét helyszín vagy speciális téma köré épülő) kötetekben olvasható mesés történetek ugyanis úgy lettek megfogalmazva, mintha azokat egy rejtélyes személy gyűjtötte volna össze barangolásai során, hogy aztán továbbadhassa ezeket a szűkebb és tágabb környezetünket, illetve világunk rejtett titkait és érdekességeit megismerni vágyó fiatal olvasói számára. Ráadásul e kiadványok lapjain varázslatos módon szinte életre keltek, formát öltöttek ezeknek a mesés történeteknek a szereplői és helyszínei. Az El Pintor-könyvek valószínűleg éppen azért válhattak olyan sikeressé annak idején, mert nem hagyományos értelemben vett mesekönyvek voltak, hanem olyan játékos feladatokkal, illetve kérdésekkel kombinált, szórakoztató módon tudományos ismereteket terjesztő kötetek, leporellók, melyek érthető módon felkeltették a kisgyermekek érdeklődését.³³

Sejthető, hogy kezdettől fogva volt valamilyen munkamegosztás a szerzőpáros között. Míg Galinka Ehrenfest a művészeti vezető szerepét töltötte be, aki az illusztrációk nagy részét is készítette, s gondoskodott róla, hogy az egyes kötetek formai és tartalmi szempontból egyaránt megfeleljenek az elképzeléseknek, illetve a gyermekek igényeinek, addig kiváló üzleti érzékkel rendelkező férje elsősorban a kiadás, illetve értékesítés megszervezésével foglalkozott. Talán ők maguk is meglepődtek az 1941-ben elsőként kiadott *El Pintors Toverboek van 1001 nacht* (Az 1001 éjszaka El Pintor varázskönyve) kedvező fogadtatásán, s ezen felbuzdulva, egymás után jelentették meg a további köteteket, melyek hamarosan olyan hallatlanul sikeressé váltak, hogy közel tízezres példányszámban fogytak a hazai és külföldi piacon. Az El Pintor-kiadványok egyébként még Németországban is igen kedvelté váltak, sőt, feltehetően éppen a németországi értékesítésekből származó jelentős bevételnek volt köszönhető, hogy Galinka Ehrenfest és Jacob Kloot

Galinka Ehrenfest

El Pintor – Wat Hassan zag

Paul Ehrenfest

Albert Einstein Paul és Galinka Ehrenfesttel

El Pintor – Varázskönyv

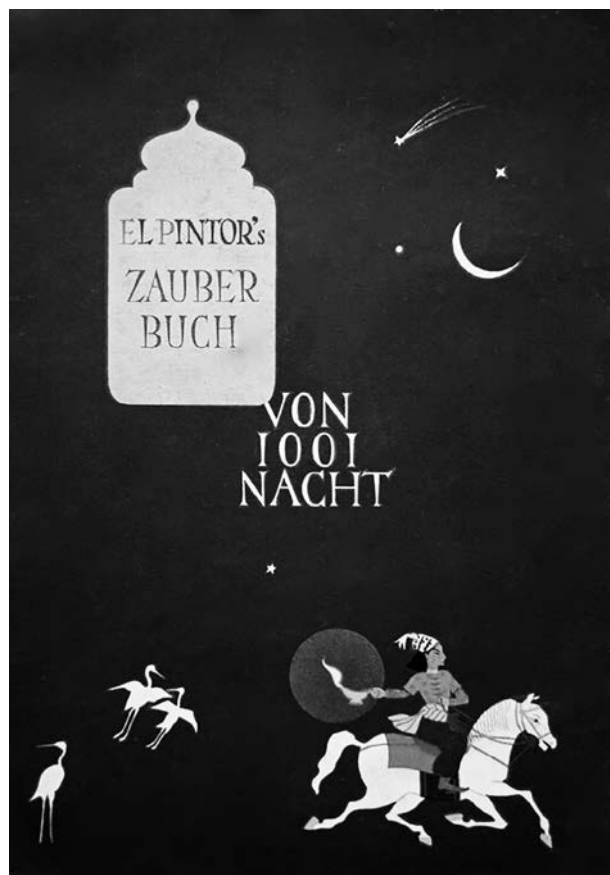
El Pintor – Flora: Bloemenstalletje

El Pintor – Festőkönyv

El Pintor – Gyermekszínház

El Pintor (német kiadás)

El Pintor – Flora: Bloemenstalletje

El Pintor – Eerste en Laatste

El Pintor színháza

a náci megszállás időszakában számos zsidó származású vagy más okból illegalitásba került holland írónak és képzőművésznek munkalehetőséget, illetve anyagi támogatást tudott biztosítani.³⁴

Amikor ezek a kötetek készültek, az alkalmi munkatársak is igyekeztek megőrizni inkognitójukat, az utóbbi évek során, s különösen Linda Horn kutatásainak köszönhetően azonban többeket is sikerült közülük azonosítani.³⁵ Ma már szinte biztosan tudhatjuk, vagy legalábbis feltételezhetjük, hogy Godfried Bomans (1913–1971), Manuel van Loggem (1916–1998), vagy Jef Last (1898–1972) írók, a zsidó származású fényképész Hans Max Wolf (1909–1992), akárcsak a belsőépítész Han Wessing és felesége, a szobrász Eva Eisenloeffel (1917–2011) is azok közé tartozott, akik annak idején részt vettek e legendás mesekönyvek elkészítésében.³⁶

Az El Pintor-kötetek tematikája egyébként igen változatos volt. Míg az egyik mesés történetből azt tudhatták meg a gyermekek, hogy mikor készültek, illetve hogyan is néztek ki az első kerékpárok, vonatok és más közlekedési eszközök (*Eerste en Laatste*), más mesékben különféle növényekről, vagy éppen vadállatokról olvashattak. (*Flora – Bloemstalletje, El Pintor's Dierenparadijs*). A *Metropolia* c. kötet illusztrációi alapján arról alkothattak képet, hogy milyen házak épültek a városokban régen és ma, míg egy másiktól azt tanulhatták meg, hogy csak a rossz gyerekek csinálnak szemétdombot a lakásból, és valójában sokkal jobb játék, ha mindennek megkeressük, illetve megtaláljuk a helyét a szobánkban (*Rommel Jan*). Egyes kötetek egzotikus, távoli tájakra repítették az olvasót (*El Pintor's Reizen: Wat Hassan zag*), míg mások a kicsik művészi érzékét, illetve ismereteit hivatottak fejleszteni. Megismertették őket a különböző színekkel, festészeti műfajokkal vagy éppen a színház világával. (*El Pintor's kleurenboek, Het schilderijenboek, El Pintor's Schoonburg voor kinderen*).

Bár a szerzőpárosnak nyilván még számos ötlete lehetett, hogy milyen újabb tematikus kötetekkel lehetne bővíteni a kínálatot, a sikertörténetnek 1943-ban egy tragikus esemény következtében váratlanul vége szakadt. Egy lakásvásárlás kapcsán Galinka Ehrenfest és Jacob Kloot a németek látókörébe került, s letartóztatták őket. Az éppen gyermeket váró feleségnek sikerült valahogy elérnie, hogy végül elengedjék, férjének azonban sajnos már nem volt ilyen szerencséje. Galinka csak később tudta meg, hogy párját elhurcolták. Mint kiderült, Jacob Kloot a lengyelországi Sobibór melletti megsemmisítőtáborban vesztette életét. Férje halála után Galinka próbálta ugyan folytatni a vál-

lalkozást, s még 1946-ban is megjelentetett egy újabb kötetet, közvetlenül a II. világháború vége után azonban a körülmények szemmel láthatóan már korántsem voltak olyan kedvezőek, így végül fel kellett hagynia az El Pintor-mesekönyvek kiadásával. Több mint hetven évvel az első kötet megjelenése után, – egy kifejezetten 4 és 10 év közötti gyermekek számára rendezett 2019-es emlékkiállításnak köszönhetően – a Galinka Ehrenfest által illusztrált történetek varázslatos világa újra életre kelhetett. Bár első hallásra talán kicsit furcsának tűnhet, az elmondottakat figyelembe véve azonban szinte logikusnak mondható, hogy a nagyszerű tárlat megrendezésére éppen a hollandiai ellenállásnak is emléket állító amszterdami Verzetsmuseumban került sor.³⁷

BESNYŐ ÉVA ÉS BARÁTI KÖRE

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy a liberális pesti zsidó családból származó, de 1932-től élete végéig Hollandiában élő fényképésznő, Eva Besnyő, azaz Besnyő (Blumgrund) Éva (1910–2003) is azok közé tartozhatott, akik – akárcsak Paul Citroen – szakmai vagy baráti alapon szinte mindenkit személyesen ismerhettek az általunk tárgyalt amszterdami vagy a nácik hatalomra kerülése után Berlinből vagy más honnan ide emigráló művészek közül. Számos ismert portréfotója legalábbis ezt sejteti. Mivel Besnyő Éva élete és munkássága Magyarországon is elég jól ismert, ezért adott keretek között csak arról a kapcsolati hálóról szeretnék egy kicsit részletesebben megemlékezni, amely őt a fent említett művész körhöz, illetve szellemi műhelyhez kötötte.³⁸ Amennyire tudni lehet, Besnyő Éva még Berlinben, 1930 táján, Kepes György közvetítésével ismerkedett össze későbbi férjével, a holland filmes és fényképész **John Fernhout**tal (1913–1987) aki akkoriban szintén itt tanult. Érdemes itt megjegyezni, hogy John egy igen híres holland művészdinasztiából származott. Nagyapja Jan Toorop (1858–1928) a holland szimbolizmus emblematikus figurája volt, édesanyja pedig a korabeli holland kulturális élet egyik kulcsfigurájának számító, s kiterjedt baráti körrel rendelkező **Charley Toorop** (1891–1955) festőnő, aki talán elsősorban realiztikus modorban megfestett portréiról és csoportképeiről vált híressé. John Fernhout már 1930 végén hazatért Németországból, s 1932-ben Besnyő Éva is követte őt Hollandiába, ahol a következő évben össze is házasodtak.

Besnyő Éva, 1933

Besnyő Éva – Charley Toorop

Alexander Bodon

Emmy Andriessé plakátja, 1937

Keizersgracht 516, Amsterdam

Besnyő Éva
– Charley Toorop műterme

Carel Blazer
– Kollaborans a bíróságon,
1945

Fénykép, 1945
(A Rejtőzködő kamera c. kiállítás,
interjú egy ellenállóval.)

Besnyő Éva – Rachel Pellekaan (fotó)

Besnyő Éva és Alexander Bodon
(Pieter Boersma fotója)

Sajtótájékoztató (fotó)

Besnyő Éva – Rachel és Edgar
esküvői fotója

Keizersgracht 516, galéria

Valószínűleg Charley Toorop szakmai kapcsolatainak is szerepe lehetett abban, hogy a fiatal és ambiciózus magyar lány neve rövid időn belül ismertté vált szakmai körökben, sőt már 1933-ban bemutatkozhatott fotóival Hollandiában. Első önálló tárlata az amszterdami Van Lier galéria kiállítótermében volt, majd még ugyanebben az évben Utrechtben is volt egy kiállítása, melyet a De Stijl csoport ismert tagja, az ugyancsak Charley Toorop baráti köréhez tartozó építész és bútortervező, **Gerrit Rietveld** (1888–1964) nyitott meg. Itt érdemes megjegyezni, hogy a Nieuwe Kunstschool oktatói között korábban már említett Rachel Pellekaan mellett az ő alakja is felfedezhető Charley Toorop egy ekkoriban festett, s jelenleg a rotterdami Museum Boijmans Van Beuningen gyűjteményében őrzött, *De maaltijd der vrienden* (Barátok ebédje) címen ismert csoportképén, s a Toorop-famíliához való kötődést szintén jól dokumentálják Besnyő Évának azok a fotói, melyeken anyósát örökítették meg munka közben.³⁹ Már eddig is kiderülhetett, hogy az általunk tárgyalt művészek gyakran nem csupán szakmai, hanem olykor magánéleti szempontból is igen szoros szálakkal kötődtek egymáshoz. A már említett példákon túl Rachel Pellekaan esete is ezt bizonyítja, ő ugyanis John Fernhout fivérének, a festő Edgar Fernhoutnak lett a felesége. Házasságkötésüket egyébként Besnyő Éva is megörökítette egy bensőséges hangulatú fényképén. A baloldali beállítottságú, s a társadalom elesettjei iránt mindig is fogékony Besnyő már 1933 táján csatlakozott az antikapitalista nézeteket valló holland fényképészek Vereniging van Arbeidersfotografen nevű, 1931 és 1934 között működő egyesületéhez, melynek egyébként férje, John Fernhout az egyik alapítótagja volt. Céljuk az „új művészet” (például a szovjet filmek) megismertetése és népszerűsítése volt, illetve a társadalmi igazságtalanságok, a dolgozók kiszákmányolásának feltárása és dokumentálása.⁴⁰

Egyes korabeli újsághirdetéseken Besnyő Éva neve is felbukkant, egyébként a Nieuwe Kunstschool oktatójaként, nem kimutatható azonban, hogy (legalábbis ennek az iskolának a keretein belül) ténylegesen is lettek volna tanítványai.⁴¹ Ennek ellenére biztosra vehető, hogy Besnyő szinte kezdettől szoros szakmai és baráti kapcsolatban állt Paul Citroen körével, tudjuk például, hogy 1935 és 1939 között Besnyő közösen bérelt házat, illetve működtetett egy stúdiót **Carel Blazer** (1911–1980) fényképésszel és a magyar származású **Alexander Bodon** (Bodon Sándor, 1903–1993) belsőépítésszel, akik mindketten vezettek kurzusokat a Nieuwe Kunstschoolban. Ez az amszterdami Keizersgracht 522. sz. alatt található épület rövid időn belül

fényképészek és képzőművészek kedvelt találkahelye lett.⁴² Besnyő Éva – a modern formatervezés és tipográfia terén is úttörőnek számító, korábban a Bauhausban is oktató, s a De Stijl-csoport egyes tagjaival szoros kapcsolatban álló **Piet Zwart** (1885–1977), a Vereniging van Arbeidersfotografen csoportban is fontos szerepet játszó grafikus és formatervező, **Paul Schuitema** (1897–1973), vagy **Gerard Kiljan** (1891–1968) és **Jan Kamman** (1898–1983) mellett – hamarosan a fotótörténetben Nieuwe Fotografie (New Photography) néven emlegetett modern fényképészet ismert, markáns figurájává vált Hollandiában.⁴³

1936-ban Besnyő Éva is részt vett fotóival azon a *De Olympiade Onder Dictatur* (holland rövidítése *DOOD*, azaz halál) címen megrendezett tárlaton, melynek célja az volt, hogy a kiállító művészek tiltakozásukat fejezhessék ki amiatt, hogy az olimpiát 1936-ban a náci Németországban rendezték meg. Egy évvel később, a *Foto 37* címen az amszterdami Stedelijk Museumban bemutatott nemzetközi kiállítás rendezőbizottságában Cas Oosthuys és Paul Schuitema mellett Besnyő Éva is helyet kapott. A fotótörténeti jelentőségű tárlat (melynek anyagába talán éppen neki köszönhetően még Brassai és Moholy-Nagy egyes alkotásai is bekerültek) a fotóművészet sokszínűségét és különféle lehetséges funkcióit igyekezett árnyalt módon bemutatni a közönségnek.⁴⁴ A kiállítás plakátját az a liberális zsidó családból származó **Emmy Andriessse** (1914–1953) készítette, aki ekkoriban fejezte be tanulmányait a hágai Képzőművészeti Akadémián, ahol a szintén a Bauhaus oktatási elveit valló Gerrit Kiljan vezetése mellett reklámtervezést és fényképészetet tanult. A Nieuwe Fotografie helyi képviselőivel, így Besnyő Évával is szoros kapcsolatban álló nő 1941-ben **Dik Elffers** (1910–1990) felesége lett, aki egy ideig szintén tanított a már említett, Paul Citroen által alapított Nieuwe Kunstschoolban. Bár zsidó származása miatt Emmynek is hosszabb ideig rejtőzködni kellett, miután sikerült hamis papírokat beszereznie, újra dolgozhatott. Ő is tagja lett annak az amatőr és hivatásos fényképészekből álló De Ondergedoken Camera (Rejtőzködő kamera) néven ismertté vált amszterdami ellenálló csoportnak, akik a náci megszállók tetteit igyekeztek dokumentálni a II. világháború utolsó éveiben.⁴⁵ Bár az Emma-Leica néven is emlegetett fényképésznő nem egészen negyvenéves korában rákban elhunyt, a Hollandia felszabadulását követő évek során reklám- és divatfotóinak, illetve a Stedelijk Museumot igazgató, Willem Sandberg által tőle megrendelt művészportréknak köszönhetően hazájában, s külföldön is komoly sikereket ért el.⁴⁶

Térjünk azonban még vissza egy időre a Besnyő Évával és Carel Blazerrel évekig közös stúdióban dolgozó Alexander Bodonhoz! Ő 1924 és 1926 között Kaesz Gyula növendékeként belsőépítészeti tanult a Budapesti Iparművészeti Iskolában, majd mestere tanácsára Hollandiába utazott, ahol a rövid ideig a De Stijl-csoporthoz tartozó, s az amszterdami Olimpiai Stadiont is tervező **Jan Wils** (1891–1972) építészeti stúdiójában képezte tovább magát. Itt került kapcsolatba a szintén magyar származású, s 1917-ben a De Stijl alapítótagjai közé számító **Huszár Vilmos** (1884–1960), illetve a híres építész és várostervező **Cornelis van Eesterennel** (1897–1988) is, akik óriási hatással voltak rá. Egy rövid időre még hazatért Magyarországra, azonban rájött, hogy itthon nem tudja megvalósítani modernista elképzeléseit, s 1929-ben végleg Hollandiába települt.⁴⁷ Neve csakhamar ismertté vált, miután 1932-ben őt bízták meg a Schröder en Dupont könyveskereskedés Keizersgracht 516. szám alatt található amszterdami üzletének a modernizálásával.⁴⁸ Bodon formabontóan új, funkcionalista szemléletet tükröző megoldásait kezdetben sok kritika érte, s azzal vádolták a magyar belsőépítész, hogy barbár módon belerondított a patinás építészeti környezetbe.⁴⁹ Már 1932-ben tagja lett a néhány évvel korábban **Benjamin Merkelbach** (1901–1961) által alapított amszterdami De 8 építészcsoporthoz, akik a rotterdami Opbouw csoport mellett a modern, funkcionalista építészet legjelentősebb képviselőinek számítottak Hollandiában. Talán éppen Bodon Sándor közvetítésének volt köszönhető, hogy Besnyő Éva is rendszeresen kapott megrendeléseket építészeti fotók készítésére, melyek aztán a két építészeti fotók kiadott *De 8 en Opbouw* nevű szaklapban jelentek meg. Ez a lap egyébként a Nieuwe Kunstschoolban folyó szakmai munkáról is többször tudósított.⁵⁰ Úgy tűnik egyébként, hogy Besnyő Éva és Bodon Sándor egészen életük végéig baráti kapcsolatban maradtak egymással. Pieter Boersma egy 1984-ben róluk készített híres fotója legalábbis ezt sejteti, mely az akkor 74 éves fényképésznőt és a 81 éves építész a Bodon legjelentősebb alkotásaként ismert, s Európa egyik legnagyobb kiállítási csarnokának számító amszterdami RAI (Rijweld Automobil Industrie) előterében örökítette meg.

CHAJA GOLDSTEIN ÉS A CABARET PING PONG TÁRSULATA HOLLANDIÁBAN

Az Amszterdamban átmeneti menedékre lelő személyek, illetve csoportok tárgyalása során nem fe-

ledkezhetünk meg a Cabaret Ping Pong társulatáról sem, melynek egyik ünnepezt sztárja az a **Chaja Goldstein** (1908–1999) volt, akit nem csupán Paul Citroen örökített meg több rajzán, s egy kiváló festményén, hanem **Cees Bantzing** (1914–1985), Besnyő Éva, vagy a korabeli színházi és művészvilág hírességeiről portréfotókat készítő amszterdami sztárfényképész, **Jacob Merkelbach** (1877–1942) is. Az ortodox zsidó családból származó Chaja Ruchel Goldstein egy lengyelországi gettóban született, Rypinben. Tízéves volt, amikor családja a Kelet-Európában egyre gyakoribbá váló pogromok elől Berlinbe menekült. Chaja már itt nőtt fel, itt végezte tanulmányait. Már fiatalon a tánc jelentette az életét. Rövid ideig Max Reinhard színiiskoláját látogatta, de hamarosan a Berlinben élő dán **Lilian Espenak** (1905–1988) tanítványa lett, akit az úgynevezett Ausdruckstanzból és a ritmikus gimnasztikából kifejlesztett pszichoanalitikus táncterápia egyik úttörőjeként tartanak számon.⁵¹ 1931-ben az ő tánctermeiben debütált *Der reiche und der arme Jude* és a *Hebräische Lied* című programjával. Tehetségére hamar felfigyeltek, még a *Berliner Tageblatt* is dicsérő kritikát írt az ekkor még Hanna Goldstein néven ismert művésznőről. Rövidesen már a nem sokkal korábban Maxim Sakaschansky (1886–1952) és Ruth Klinger (1906–1989) által alapított kis berlini zsidó színházban, a Kaftan Cabaret-ban is fellépett, ahol jiddis dalokat adott elő. Ezek a jiddis folklór hagyományait modern elemekkel ötvöző énekes-táncos fellépései külön színpoltot képeztek a német főváros művészeti életében. Csakhamar a berlini avantgárd művészek csoportjával is szoros kapcsolatba került. Tudjuk, hogy egy ideig együtt lakott itt Kepes Györggyel (1906–2001), s hogy szerelmi viszonya volt Wijnand Grijzen (1906–1995) holland illusztrátorral. A gyorsan jött sikert, illetve népszerűséget azonban nem sokáig élvezhette Németországban. A növekvő antiszemitizmus, s a náci hatalomra kerülése miatt 1933-ban Amszterdamba települt, ahol rögtön egymásra találtak a Berlinből hasonló okok miatt távozni kényszerült sorstársaival. Chaja már ebben az évben olyan hollandiai helyszíneken tudott fellépni műsorával, mint az amszterdami Stadsschouburg, az Amsterdams Conservatorium, a rotterdami Studio 32 vagy a Scheveningse Kurhaus, s nevére szintén rábukkanhatunk a korabeli újsághirdetésekből az ugyancsak 1933-ban Hollandiába érkező, s az itt első emigráns kabarének számító Ping Pong-társulat fellépői között.

A Kabaret Ping Pong 1931 óta létezett Berlinben, alapítója az akkor mindössze húszéves **Kurt Egon Wolff** (1911–2001) volt. Az Uhlandstrasse

Besnyő Éva – Chaja Goldstein (fotó)

Dora Gerson – Besnyő Éva, 1936

Besnyő Éva
– György Kepes, Berlin, 1930

Merkelbach
– Chaja Goldstein

Erwin Bloemenfeld
– Chaja Goldstein, 1932

Merkelbach
– Chaja Goldstein

Paul Citroen
– Géza Weisz (fotó)

Dora Gerson

Paul Citroen – Chaja Goldstein, 1938

RIKA HOPPER THEATER

Directeur JACQUES VAN HOVEN — Telef. 51117
Van Zaterdag t/m Donderdag 8.15

6 GASTVOORSTELLINGEN
INTERNATIONAAL CABARET
PING PONG

Zang - Dans - Parodie - Humor

Medewerkenden:

DORA GERSON	de meest bekende diseuse
CHAJA GOLDSTEIN	Joodsche liedjes en dansen
BEP	Hollandsche liedjes
DOTZ SON RETHEL	de man met de 1000 geluiden
JULIA MARCUS	Caricaturistische dansen
IRMGARD ANDERSEN	tooneelspeelster
GÉZA WEISZ	Hongaarsche filmkomiek
FRIED. WALTER	piano

Conferencier
KURT EGON WOLFF

Uit de pers: Bij de voorstellingen van het Ping-Pong Cabaret, gaat zelfs de meest verveende cabaretbezoeker tevreden heen.

Prijzen van f 0.50 tot f 2.— rechten inbegrepen
Zondag 2.15 Matinée. Nog goedkoopere prijzen

Nog Lachkaarten verkrijgbaar

Ping pong reklám

Rika Hopper Színház

Paul Citroen
– Chaja Goldstein,
rajz, 1948

Rika Hopper Színház, Amsterdam

Paul Citroen
– Chaja Goldstein

RIKA HOPPER THEATER

Directeur: Jacques van Hoven
Heden 8.15 WAT MAG EN NIET MAG!
Woensdag 18 Aug. 8.15

Cabaret Ping Pong

*Dora Gerzon, Hedi Haas, Edith Zuege, Irmgard Andersen,
Florie Rodrigo, Kurt E. Wolff, Curt Brij, Dotz Son Rethel,
Geza L. Weisz, Hanns Berk e.o.*

Prijzen van 0.75 tot 2.25 rechten inbegrepen

Cabaret Ping Pong
a Rika Hopper Színházban
(Újságkivágat: Algemeen Handelsblas,
1933. 08. 15.)Paul Citroen
– Chaja Goldstein, 1948

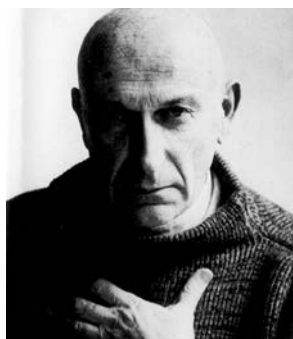
és a Kurfürstendamm sarkán álló Café Plantage színpadán léptek fel. Bár az erősen politikai töltetű, s a nációkkal szemben egyértelműen kritikus hangvételű produkcióiról elhíresült társulat összetétele elég változó volt, többé-kevésbé rekonstruálható, hogy ennek az 1933-tól az amszterdami Rika Hopper Theaterben fellépő kabarétársulatnak – melynek aktuális programjáról rendszeresen tudósítottak a korabeli holland újságok – kik is voltak valójában a leghíresebb sztárjai. Az igazi húzónévnek kétségtelenül a társulat egyik alapítótagja, a berlini Reinhardtschule egykori növendéke, az ünnepelt színész és szanzonekes **Dora Gerson** (Dorothea Sluizer-Gerson, 1899–1943) számított.⁵² A groteszk tánckoreográfiáiról és pantomimelőadásairól ismert **Julia Marcus** (1905–2002) neve ugyancsak olvasható volt a Ping Pong társulat egyik első, 1933-as amszterdami fellépéséről tudósító újsághirdetésben. Ő korábban hozzávetőlegesen hat éven keresztül a berlini opera balettkarának a tagja volt, majd különféle német kabarékban lépett fel. Különösen emlékezetes volt a Leon Hirsch által alapított berlini Kabarett „Die Wespen” színpadán 1927-ben bemutatott Hitler-paródiája. Szintén az *Ausdruckstanz*-on alapuló groteszk, dadaista tánckoreográfiával hívta fel a figyelmet magára a társulat egy másik tagja, az amszterdami **Florrie Rodrigo** (Flora Rodriguez 1893–1996) akinek az ősei Portugáliából Hollandiába menekült zsidók voltak. Ő is, akárcsak a korábban említett művészek legtöbbször baloldali volt, 1930-ban még a holland kommunista pártba is belépett. Korábban, az 1920-as évek elején Németországban is többször fellépett, de a fokozódó antiszemitizmus miatt csakhamar visszatért hazájába, ahol táncosként, illetve táncpedagógusként egyaránt komoly hírnevet szerzett magának. Bár neki (Dora Gersonnal ellentétben) sikerült megmenekülnie, édesanyja és lánytestvére a holokauszt áldozatai lettek.⁵³ A társulat hollandiai fellépéseiről 1936-ot követően már nincs tudásunk. Egyesek önállóan dolgoztak tovább, többen közülük pedig, így például az alapító, Kurt Egon Wolff, az **Irmgard Andersen** művésznéven fellépő színésznő és énekesnő Irmgard Levy, (a híres német/amerikai pszichiáter Erwin Levy húga) vagy a társulat szövegírója, **Curt Bry** (1902–1974) még az 1930-as évek vége felé Angliába, vagy az Egyesült Államokba emigráltak. A Ping Pong kabaré társulatának egyébként egy magyar származású tagja is volt, a komikus **Weisz Géza** – Géza L. (Sammy) Weisz (1904–1944) –, aki ugyancsak Auschwitzban végezte. Bár ő Berlinben született, tudjuk, hogy édesapja, Hugo Weisz a Somogy megyében található Nagyatádról származott. Érdemes

itt talán külön is megemlíteni, hogy a Nieuwe Kunstschool alapítója, Paul Citroen 1935-ben még róla is készített egy portréfotót.

Chaja Goldstein személyéről még fontos megjegyeznünk, hogy 1942 decemberében ő is a westerborki gyűjtőtáborba került. Itt is szerepelt a Max Ehrlich vezette Westerbork-kabaréban, befolyásos ismerőseinek köszönhetően azonban fél évvel később sikerült kiszabadulnia, s megmenekülnie a legrosszabbtól. A II. világháborút követően volt még néhány fellépése Hollandiában, 1948-ban azonban férjével, Theo Güsten filmproducerrel együtt az Egyesült Államokba emigrált. Elutazása előtt, 1948. május 12-én még adott egy nagyszerű búcsúkoncertet az amszterdami Stadsschouwburgban, melynek programfüzetéhez Paul Citroen készítette az illusztrációkat. Chaja Goldstein legkiválóbb, s legkifejezőbb portréja egyébként szintén Paul Citroen egyik alkotása, nevezetesen az az 1938-ban készült festmény, mely jelenleg a zwollei Museum de Fundatie gyűjteményében található. Az 1970-es évek elején Chaja egy időre még visszatért Hollandiába, férje halála után azonban Izraelbe települt. Netányában hunyt el, 1999. január 27-én.

AZ AMSZTERDAMI MENEDÉK

Mint már az eddigiekből is kiderülhetett, az 1930-as években – legalábbis egészen Hollandia németek által történt megszállásáig – Amszterdam fontos és biztonságosnak tűnő menedékhelynek számított a Berlinből vagy máshonnan ide érkező, részben zsidó származású képzőművészek, fényképészek, írók és egyéb baloldali értelmiségiek számára, s nem utolsósorban éppen nekik köszönhetően a város a Bauhaus szellemiségét és oktatási gyakorlatát folytató modern művészeti törekvések egyik jelentős központjává vált Európában. Bár a névsort sokáig lehetne folytatni, adott keretek között csupán néhány további példával szeretném még árnyalni, illetve kiegészíteni a korábban elmondottakat. **Lisbeth Oestreicher** (1902–1989) és testvére, Marie Caroline Oestreicher, – vagy ahogy a fotótörténetben ismertté vált: **Maria Austria** (1915–1975) – élettörténete jól illeszkedik az általunk tárgyalt témakörbe. A zsidó származású, Karlsbadban (Karlovy Varyban) született Lisbeth bécsi és prágai tanulmányok után, 1926-tól Hannes Meyer vezetése mellett Dessauban a Bauhaus szövömműhelyében képezte tovább magát, s a híres iskola növendékei közül ő volt az első, aki Hollandiába települt.⁵⁴ Amennyire tudni lehet, őt még pusztán, vagy elsősorban üzleti megfontolások vezérelték, amikor

Benno Premsele

Lisbeth Oesterreicher

**Maria Austria – Önarckép,
Jeruzsálem, 1967**

**Marianne Breslauer
– Paul Citroen, 1928**

Elly Premsele

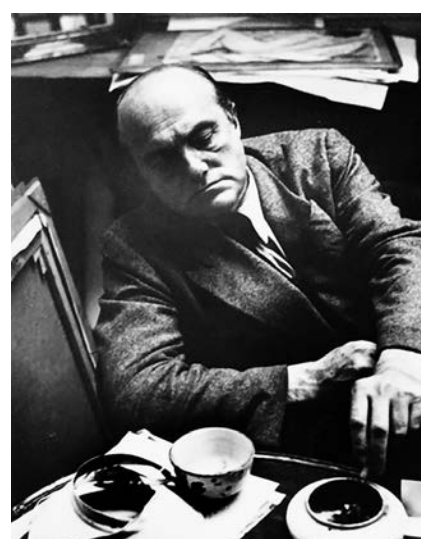
Lisbeth Oesterreicher a Bauhausban

**Marianne Breslauer
– Önarckép, Berlin, 1933**

**Paul Huf – Maria Austria
portréja, 1948 körül**

Max Beckmann

Marianne Breslauer
– önarckép, 1931

Marianne Breslauer
– Ruth von Morgen, 1934

Maria Austria – A Frank Achterhuis
Amsterdamban

Max Beckmann
– Önarckép feleségével, 1941

Max Wessel és Elly Premsele

Lisbeth Westerborkban

1930-ban úgy döntött, hogy Amszterdamba költözik, ahol rögtön önálló vállalkozásba is kezdett. 1937-ben csatlakozott hozzá húga, aki korábban Bécsben fényképészetet tanult, s egy ideig a Willinger Vilmos (1879–1943) által 1924-ben alapított híres bécsi Fotoagentur Willinger munkatársaként is dolgozott, de az Ausztriában is egyre fokozódó antiszemitizmus miatt jobbnak látta, ha végül ő is Hollandiába költözik. 1937 és 1942 között Lisbeth és Marie „Model en Foto Austria” néven működtek tovább immár közös amszterdami stúdiójukat.⁵⁵

Míg a náci megszállás idején Maria Austria illegálisba vonult, s fényképészként aktívan részt vett az ellenállásban, nővére számos zsidó sorstársához hasonlóan a westerborki gyűjtőtáborba került. Lisbeth-nek végül – igaz, kissé kalandos módon – sikerült életben maradnia. Megmenekülése állítólag annak volt köszönhető, hogy a táborvezető titkárnője (és szeretője) folyamatosan megrendelésekkel látta el különféle ruhadarabok elkészítésére, ő viszont nyilván nem egészen véletlenül, – s talán mert a görög mitológiából ismerhette Pénelopé vásznának a történetét – soha nem volt még teljesen kész a munkával, amikor a megsemmisítésre szánt zsidókat szállító vonatok éppen indultak volna Auschwitzba, így mindig újabb haladékot kapott. Egyébként nem csupán az életét sikerült ilyen módon megmentenie, hanem – bármilyen furcsának is tűnhet – még a boldogságát is a westerborki táborban találta meg. Lisbeth itt ismerkedett meg ugyanis Otto Birman kémikussal, későbbi férjével, akivel még a gyűjtőtáborban össze is házasodtak 1945. május 6-án. Maria Austria más módon, inkább csak közvetve, s utólag került kapcsolatba a holokauszt borzalmaival. Közel tíz évvel a háború befejeződése után, 1954-ben őt kérték fel, hogy dokumentációs céllal fényképsorozatot készítsen az amszterdami Prinsengracht 263. számú házban található Achterhuisről, Anna Frank egykori búvóhelyéről.⁵⁶

Ugyancsak Amszterdamban talált néhány évre menedéket a zsidó származású berlini műkereskedő és könyvkiadó, **Walter Feilchenfeldt** (1887–1952) is, aki 1924-től a legendás Paul Cassierer-féle könyvkiadó és műkereskedőház társtulajdonosa volt, majd 1933-tól a tíz évvel korábban alapított amszterdami fiilálé vezetője lett. 1936-ban itt házasodott össze az időközben szintén Hollandiába emigrált **Marianne Breslauer** (1909–2001) fényképésszel, aki – mint ahogy ez néhány 1927-28 táján készült portréfotójából is kitűnik – már Berlinben is Paul Citroen baráti köréhez tartozott. Bár Marianne 1937 táján felhagyott a fotózással, s csa-

ládjával együtt még a német megszállás előtt, 1939-ben Svájcba települt, ahol férje halála után sikerrel vezette a főleg 19. századi modern mesterek műveit forgalmazó műkereskedését, a tehetséges, s egykor oly sikeres fényképész 1927 és 1937 között készült felvételei, melyek többek között a korszak öntudatos, modern nőtípusát is számos formában örökítették meg, az utóbbi időben ismét a figyelem középpontjába kerültek.⁵⁷

Itt érdemes röviden megemlékezni arról a különleges tehetségű, s az 1930-as évek elejéig hazájában igen sikeresnek és elismertnek számító német művészről, akinek a műveit a náci hatalomátvétel után már elfajzottnak, illetve degeneráltnak minősítették, s eltávolították a német múzeumokból. Több festménye az 1937. július 19-én Münchenben nyílt híres/hírhedt *Entartete Kunst* c. kiállításon is szerepelt. **Max Beckmann** (1884–1950) az egyre kilátástalanabbnak tűnő helyzetben, még 1937-ben feleségével együtt elhagyta Németországot, Amszterdamba költözött, s mintegy tíz éven keresztül, nehéz körülmények között Hollandiában élt és dolgozott, majd nem sokkal halála előtt, 1947-ben az Egyesült Államokba emigrált. A művésznek ez az Amszterdamban töltött időszaka egyébként annál is inkább jelentősnek mondható, hiszen Beckmann életművének mintegy egyharmada, köztük számok fontos és jellegzetes alkotás ehhez a korszakhoz köthető.⁵⁸ Talán érdemes itt külön is megemlíteni, hogy Beckmann egyik legfontosabb pártolója, illetve támogatója Hollandiában az a **Helmuth Lutjens** volt, aki Walter Feilchenfeldt előtt az amszterdami Cassierer műkereskedést vezette, s akit a művész meg is örökített családjá körében egy jelenleg a rotterdami Museum Boijmans Van Beuningen gyűjteményében őrzött, 1944-ben készült csoportképén.

Nem hagyhatjuk említés nélkül az absztrakt konstruktivizmus (vagy geometrikus absztrakció) jelentős, magyar származású képviselőjét sem, aki nem csupán a Bauhaushoz, de a De Stijl csoport egyes tagjaihoz is szoros szálakkal kötődött.⁵⁹ A rendkívül sokoldalú **Weininger Andor** (1899–1986) ugyanis feleségével, az ugyancsak Bauhausban tanult **Eva Fernbach** (1903–2007) 1938-ban szintén Hollandiába emigrált, ahol kezdetben Scheveningenben, majd később Amszterdamban laktak a még Berlinből ismert, s nem sokkal korábban hazájába visszatérő Til (Mathilde Maria Petronella) Brugman (1888–1958) író és műfordító házában,⁶⁰ egészen 1951-ig, amikor ők is az Újvilágba, először Kanadába, majd nem sokkal később az Egyesült Államokba költöztek.⁶¹ Tudni lehet, hogy hollandiai tartózkodásuk idején Weininger Andor hálából vendéglátójuk több ekkoriban kiadott

könyvének (például *Tijl Nix, de tranendroger*, 1948. *Wiben en de katten*, 1951.) a borítóját is megtervezte, s illusztrációkat is készített ezekhez a kötetekhez.⁶²

Végezetül kanyarodjunk vissza egy kicsit a történet elejére, a Paul Citroen által alapított amszterdami Nieuwe Kunstschool egyes, eddig még nem említett tanítványaihoz. A zsidó származású, 1928-tól Amszterdamban praktizáló híres orvos és szexológus, Bernard Premsele (1889–1944) két gyermeke, Benno és hat évvel idősebb nővére, Elly is a híres magánegyetem növendékei voltak. A homoszexualitását nyíltan felvállaló formatervező és belsőépítész **Benno Premsele** (1920–1997) Bodon Sándor és Hajo Rose tanítványaként sajátította el azt a szemléletet és tervezési gyakorlatot, melynek köszönhetően a II. világháborút követő évtizedek során a modern holland formatervezés egyik ikonikus alakjává vált. Az 1940-es évek végétől, mint az amszterdami Bijenkorf nagyáruház vezető designere, a legnevesebb divattervezők és képzőművészek bevonásával hatalmas sikereket ért el különféle lakberendezési tárgyak, illetve divattermékek látványos, tárlatszerű bemutatásával, s az 1982-ben általa tervezett, minimalista felfogást tükröző híres Lotek-lámpát még jelenleg is forgalmazzák. 2015-16-ban az amszterdami Joods Historisch Museum is egy nagyszabású kiállítás keretében emlékezett meg a híres holland formatervező, s egykori élet- és munkatársa, a neves divattervező, **Max Heymans** (1918–1997) munkásságáról.⁶³

Rachel Pellekaan tanítványa, **Elly Premsele** (1914–1944), – aki a Nieuwe Kunstschoolban szobrászatot és divatrajtot tanult – sajnos nem érthette meg testvére látványos sikereit.⁶⁴ Bár a náci megszállás idején férjével, Max Wessel újságíróval sikerült átmenetileg elrejtőzniük, búvóhelyüket felfedezték, s 1944-ben ő is (szüleivel és házastársával együtt) Auschwitzban végezte. Mint ahogy e vázlatos összefoglalóból is kiderülhetett, a tanulmányban említett személyek nem csupán a művészet (építészet, formatervezés, reklámgrafika, színház, tánc stb.), illetve a művészeti és iparművészeti oktatás megújításában játszottak fontos, olykor meghatározó szerepet a II. világháború körüli évtizedek során Hollandiában, hanem sokuk élete, vagy éppen végzete, a hollandiai ellenállási mozgalom, s a holokauszt történetéhez is igen szorosan kapcsolódik.

JEGYZETEK

- ¹ *Nederland – Bauhaus. Pioniers van een nieuwe wereld*, kiállításkatalógus, Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam 2019.
- ² Joke Hofkamp – Evert van Uitert: *De Nieuwe Kunstschool (1955–1945)*, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 30 (1979) 233–300; *De Nieuwe Kunstschool*, kiállításkatalógus, Stedelijk Museum, Amszterdam 1992.
- ³ Érdemes itt megjegyezni, hogy a náci hatalomátvétel után Max Liebermann maga is nyújtott anyagi támogatást olyan fiatal zsidóknak, akik szerették volna elhagyni Németországot, hogy Palesztinába települhessenek.
- ⁴ Gerard Forde: *Paul Citroen and Erwin Bloemenfeld 1919–1959*, Photographer's Gallery, London 1993; *Erwin Bloemenfeld. Zijn Hollandse jaren 1918–1936*, kiállításkatalógus, Fotomuseum Den Haag, Hága 2006; Yorick Bloemenfeld: *Erwin Bloemenfeld. From Dada to Vogue*, Osborne Samuel Gallery, 2016.
- ⁵ *Paul Citroen: foto's uit de jaren 1929–1955*, kiállításkatalógus, Haags Gemeentemuseum, Hága 1979.
- ⁶ Jacob Bendien, bár jól ismerte és becsülte Piet Mondriaan munkásságát, egyúttal el is határolódott attól a teljesen nonfiguratív vá váló, absztrakt konstruktivista képi világtól, mely Mondriaan 1917 után készült műveit, illetve a DE Stijl-csoport egyes más tagjainak az alkotásait jellemezte. Saját (mindvégig az absztrakt és a figuratív ábrázolásmód között ingázó) spirituális művészetét abszolút festészetnek, illetve meditizmusnak nevezte.
- ⁷ *Jacob Bendien 1890–1955. Een herinneringsboek samengesteld door Paul Citroen*, Brusse, Rotterdam 1940; *Jacob Bendien 1890–1955*, kiállításkatalógus, Fries Museum, Leeuwarden 1985.
- ⁸ R. Keuning – F. Hoekstra, *Paul Citroen (1896–1985) Tussen modernisme en portret*. Uitgeverij WBOOKS: 2008.
- ⁹ Jan Bons: *De Nieuwe Kunstschool van Paul Citroen*, in: Kurt Löb (szerk.) *Paul Citroen en het Bauhaus*. Bruna, Utrecht/Antwerpen 1974, 62–75.
- ¹⁰ Hofkamp-Uitert 1979, (2. jegyzet) 233.o; Nini Jonker: *Nederlanders en Duitsers in het kunstonderwijs, 1900–1940*, in: Kathinka Dittrich – Paul Blom – Flip Bool (szerk.), *Berlijn – Amsterdam 1920–1940. Wisselwerkingen*, Amszterdam 1982, 332–338.
- ¹¹ Dörte Nicolaisen: *Bauhäuslerinnen im niederländischen Exil*, in: Ursula Wiedenmann (szerk.): *Grenzen überschreiten: Frauen, Kunst und Exil*. Verlag Königshausen & Neumann, Würzburg 2005, 19–34.
- ¹² Hollandia náci megszállása után, 1940. decemberében Helen Ernst a németek fogságába került, akik a ravensbrücki koncentrációs táborba küldték. Bár sikerült túlélnie a világháborút, nem sokkal később, 1946-ban tbc-ben elhunyt. *Pseudoniem: Skorpio. Het werk van Helen Ernst*, kiállításkatalógus, Verzetsmuseum, Amszterdam 1994; Erről a kiállításról: Anneke Visser: *Helen Ernst: rauw leven in houtschool en inkt*, *NRC Handelsblad*. 1994. november 12. 7; Érdemes itt szintén megemlíteni, hogy Eva Raedt-de Canter 1935-ben megjelent *Vrouwengevangenis* (Női börtön) című műve Helen Ernst németországi börtönmélnyei alapján íródott, s a kötetet maga a művésznő illusztrálta néhány rajzával.

- ¹⁵ *Helen Ernst. 1904–1948; Berlin–Amsterdam–Ravensbrück; Stationen einer antifaschistischen Künstlerin*, kiállításkatalógus, Das Verborgene Museum, Berlin 1994; Hans Hübner: *Helen Ernst. Ein zerbrechliches Mädchenkind* (1904–1948), trafo Verlag, 2002.
- ¹⁴ Max Arian: *Zoeken en Scheuren – De Jonge Sandberg*. Johannes van Kessel Publishing 2010.
- ¹⁵ Hofkamp-Uitert 1979 (2. jegyzet) 236.
- ¹⁶ Érdemes itt megjegyezni, hogy a náci megszállás idején Willem Sandberg is aktívan bekapcsolódott a holland ellenállási mozgalomba, még egyes veszélyes akciókban is részt vett, számos társától eltérően azonban neki szerencséje volt, s egy barátjának köszönhetően sikerült elrejtőznie a németek elől.
- ¹⁷ Hofkamp-Uitert 1979 (2. jegyzet) 278. j. 14.
- ¹⁸ Rob Lambers: Hans Jaffé, kunsthistoricus en promotor van de moderne kunst. *Kunstlicht* 14 (1993), 10–14.
- ¹⁹ Frank van Lamoen: Paul Guernonprez en Co-op 2. *De Boekenwereld*, jrg. 33, no. 2 (2017), 22–27.
- ²⁰ Violette Cornelius neve egyébként hazánkban sem lehet teljesen ismeretlen, hiszen ő volt az, aki az 1956-os forradalom idején, az osztrák határ mentén, a magyar származású Ata Kandóval együtt fotósorozatot készített a magyarországi menekültekről.
- ²¹ Van der Veen egyébként aktív ellenállóként egészen az 1944 májusában történt letartóztatásáig számos náci központ elleni rajtaütésben vett részt. Anita van Ommeren, Ageeth Scherphuis “Die man had moeten blijven leven: Gerrit Jan van der Veen en het verzet”, Sijthoff, Amsterdam 1988; Claartje Wesselink, *Kunstenaars van de Kultuurkamer: geschiedenis en herinnering*. Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 2014.
- ²² Flip Bool-Veronica Hekking: *De illegale camera 1940-1945: Nederlandse fotografie tijdens de Duitse bezetting*. V+K Publishing 1995; Flip Bool, ‘De vergeten fotografe’, *Holland's Licht* (2002) nr. 2, 18-23; Henny de Lange, De koffers van Cornelius eindelijk open. *Trouw* 6-9-2003.
- ²³ *De verboden muze: onderdrukking van kunst en cultuur, 1935–1945*, kiállításkatalógus, Joods Historisch Museum, Amsterdam 1970; Toon Lauwen: *Otto Treumann. Graphic Design in the Netherlands*. 010 Publisher, Rotterdam 2001.
- ²⁴ *Paul Citroen, Drawings*, kiállításkatalógus, Bezalel National Museum, Jeruzsálem 1960; *Otto Traumann, Graphic Designer*, kiállításkatalógus, Israel Museum, Jeruzsálem 1975.
- ²⁵ Csáder László fiatal korától aktív tagja volt a felvidéki Sarló-mozgalomnak, s idővel Kassák Lajos Munka-körével is kapcsolatba került. Bajcsi Ildikó: A csehszlovákiai sarlós nemzedék magyarországi kapcsolatrendszere 1925–1944, *Regio* 25 (2017) 4. sz. 155–191.
- ²⁶ *Ladislav Csáder: zabudnutý bratislavský modernista / Ladislav Csáder: forgotten modernist of Bratislava*, kiállításkatalógus, (Lubomír Longauer – Monika Mikusova) Gallery of Slovak Union of Visual Arts, 2009, 12–14; Erről a katalógusról: Lubomír Longauer: Ladislav Csáder, cast II, Csáderov pobyt v Holandsku, *Designum* 6/2009, 56–60.
- ²⁷ Stef Jacobs: *Mart Stam: Dichter van staal en glas*, dissertáció, Amsterdam 2016. Peter van Dam – Philip van Praag: *Stefan Schlezinger 1896–1944, atelier voor reclame*, Unipers, Abcoude 1997.
- ²⁸ Noortje van Amerongen: *Kunstnijverheidsonderwijs als vrijbaven, De Middelbare Joodse Kunstnijverheidsschool W.A. Van Leer (1941–1945)*, dissertáció, Universiteit van Utrecht 2012.
- ²⁹ P. van Dam en Ph. Van Praag, *Fré Cohen 1905–1945. Leven en werk van een bewogen kunstenaar*, Unipers, Abcoude 1995.
- ³⁰ A téma orvostörténeti vonatkozásait is érintő rövid tanulmányom *Aranyos gyermekmesék – tragikus emberi sorsok* címmel várhatóan a közeljövőben fog megjelenni a *Lege Artis Medicinae* c. orvosi lap kulturális rovatában.
- ³¹ Paul Halpern: *The Tragic Fate of Physicist Paul Ehrenfest*. Medium, 2015. február 10.; Margriet van der Heijden: *Denken is verrukkelijk. Het leven van Tatiana Afanasjevna en Paul Ehrenfest*. Prometheus, 2021.
- ³² Összesen tizenhét El Pintor-kötetről van tudomásunk. Az utolsót Galinka Ehrenfest már 1946-ban, férje halála után jelentette meg.
- ³³ Theo Gielen: *El Pintor. Artistieke prentenboeken als commercieel massagoed, 1941–1945*. Vantiel 2013.
- ³⁴ Linda Horn: *Galinka Ehrenfest en El Pintor. „Vraag Einstein of hij mijn viool meeneemt”*. Uitgeverij De Buitenkant 2019.
- ³⁵ Toin Duijx: *Het geheim van El Pintor ontrafeld*. Stichting Geschiedenis Kinder-en Jeugdletteratuur, Blogs, 2020. március 7.
- ³⁶ Koen Kleijn: *Kabouer zonder baard, De Groene Amsterdammer*. 2019. május 29. nr. 22.
- ³⁷ A *De wondere wereld van El Pintor* című amszterdami kiállításról: Hanneloes Pen: *Het huis van El Pintor prikelt opnieuw de fantasie van kinderen. Het Parool* 2019. június 11.
- ³⁸ 2020 szeptemberében is volt egy Besnyő Éva életművét bemutató kiállítás Budapesten: *Személyes távolság – Besnyő Éva fotográfiái*. Kassák Múzeum, Budapest 2020. A tárlat képanyaga online formában jelenleg is megtekinthető.
- ³⁹ *De maaltijd der vrienden – De kring rond Charley Toorop 1950–1955*, kiállításkatalógus, Museum Kranenburg, Bergen 1994; Erről a kiállításról: Dolf Welling: *Charley Toorop etaleerde haar milieu. Trouw* 1994, szeptember 2, 19; Tinneke de Ruiter: *Besnyő in Bergen*. Voetnoot, Amsterdam 2000.
- ⁴⁰ F. Bool, J. de Vries, *De arbeidersfotografen. Camera en crisis in de jaren '30*, Amsterdam 1982;
- ⁴¹ Hofkamp-Uitert 1979 (2. jegyzet) 238.
- ⁴² Ezzel kapcsolatban: Hajo Rose, *Verhuisfolder Keizersgracht 522, Amsterdam ca. 1935. Filmliga* 8 (februari 1935) 2, 34; Besnyő Éva életrajzi adataival kapcsolatban lásd többek között a Berlinische Galerie nagyszabású 2011-es monografikus kiállításához kapcsolódó kötetet: Marion Beckers – Elisabeth Moortgat (szerk.) *Eva Besnyő – Budapest – Berlin – Amsterdam*. Hirmer Verlag 2012. kiállításkatalógus, Berlinische Galerie, Berlin 2011.
- ⁴³ Dick Maan: *Paul Schuitema, Beeldend organisator*. Uitgeverij 010, Rotterdam 2006; Yvonne Brentjes, Piet Zwart vormingenieur, Waanders Uitgevers Zwolle, 2008.
- ⁴⁴ Erről a kiállításról: Paul Schuitema: *Fotovraagstukken 1937, De Groene Amsterdammer*, 1937. június 19, 3.
- ⁴⁵ A korábban már említett fotósok közül többen is, így például Carel Blazer, Cas Oorthuys vagy Violette Cornelius szintén tagjai voltak ennek a csoportnak, mely nevét egy

- De ondergedoken Camera* címmel, 1945. júniusában rendezett, s a megszállás idején általuk készített fotódokumentumokat bemutató amszterdami kiállításról nyerte.
- ⁴⁶ Flip Bool – Hripslime Visser: *Emmy Andriessse, 1914–1954*. Focus Publishing, Amszterdam 1995.
- ⁴⁷ Juhász László: *Alexander Bodon*. Akadémia Kiadó, Budapest 1977; Maarten Kloos: *Alexander Bodon* (Monografieën van Nederlandse Architecten) Uitgeverij 010, Rotterdam 1990; Gottdank Tibor: Dinasztiák: Bodonok – pesti tölgyfabútorok, amszterdami irodaházak. in: *Építészforum*, 2021. január 23.
- ⁴⁸ Jelenleg a 2006-ban nyílt Gallery Borzo található ebben az épületben.
- ⁴⁹ A Bodont ért korabeli kritikákkal kapcsolatban: Vékony Zsolt: Bodon Sándor, a holland modernizmus magyar mestere. *Térlátás*, 2019. október 19.
- ⁵⁰ Lotte Beese: Tentoonstelling van het werk der leerlingen van de Nieuwe Kunstschool, *De 8 en Opbouw* 14 (1938) 130–132; Jan Reder: Indrukken van het mode-onderwijs bij Helen Ernst Nieuwe Kunstschool te Amsterdam. *De 8 en Opbouw* 10 (1940) 100–101.
- ⁵¹ A náci hatalomátvétel után neki is el kellett hagynia Németországot. Először Angliába ment, majd az Egyesült Államokba emigrált.
- ⁵² J. Klöters: „Momente so, Momente so”. Dora Gerson en het eerste emigrantencabaret „Ping Pong, in: K. Dittich – H. Würzner: *Nederland en het Duitse exil, 1935-1940*. Achttien essays, Amszterdam 1982; Katja B. Zaich: „Ich bitte dringend um ein Happyend.” *Deutsche Bühnenkünstler im niederländischem Exil 1935–1945*. Frankfurt am Main 2001, 57–64.
- ⁵³ E. van Schaik, *Op gespannen voet. Geschiedenis van de Nederlandse theaterdans vanaf 1900*, Haarlem 1981, 29–35.
- ⁵⁴ W. Wangler: *Baubau-Weberei am Beispiel der Lisbeth Oestreicher*, Köln 1985; *Baubaus. De weverij en haar invloed in Nederland*. kiállításkatalógus, Nederlands Textiel Museum, Tilburg 1988, 25–32; Marjan Groot: *Vrouwen in de vormgeving in Nederland 1880–1940*, Uirgeverij 010, Rotterdam 2007, 517.
- ⁵⁵ Érdemes itt megemlíteni, hogy a Lisbeth által tervezett kötött ruhákat reklámozó modelleket kezdetben Besnyő Éva fotózta, ezt a szerepet később a textiltervező húga, Maria Austria vette át. *Nederland – Bauhaus* 2009. (1.j.) 196.
- ⁵⁶ Ezt a mintegy 150 fotóból álló sorozatot az amszterdami Joods Historisch Museum, illetve a berlini Das Verborgene Museum egy-egy, 2018-ban megrendezett kiállításán is bemutatták. *Maria Austria. Leven voor de Fotografie*, kiállításkatalógus, Joods Historisch Museum 2018; *Maria Austria 1915-1975. An Amsterdam Photographer of Neorealism*, kiállításkatalógus, Das Verborgene Museum, Berlin 2018.
- ⁵⁷ *Onbewaakte momenten: Foto's van Marianne Breslauer*, kiállításkatalógus, Joods Historisch Museum, Amszterdam 2011.
- ⁵⁸ Ennek a korszaknak a műveiről nyújtott áttekintést az amszterdami Van Gogh Museum, illetve a müncheni Pinakothek der Moderne 2007-ben megrendezett kiállításán: *Max Beckman in Amsterdam*, kiállításkatalógus, Van Gogh Museum, Amszterdam 2007; *Max Beckmann – Exil in Amsterdam*, kiállításkatalógus, Pinakothek der Moderne, München 2007.
- ⁵⁹ Weininger Andor egyes korszakaiban a szürrealizmus-hoz köthető műveket is alkotott. *Andor Weininger: vom Babubaus zur konzeptuellen Kunst*, kiállításkatalógus, Kunstverein für die Rheinlande und Westfalen, Düsseldorf 1990; Bajkay Éva: *Az utópia bővületében – Weininger Andor*. Pannónia Könyvek, Pécs 2006.
- ⁶⁰ Til Brugman maga is szoros kapcsolatba került a De Stijl csoport egyes művészeivel, akikkel Piet Mondriaan közvetítésével ismerkedett meg. A leszbikus írónről: Marleen Slob: *De mensen willen niet rijpen, vandaar: Leven en werk van Til Brugman*. VITA, Amszterdam 1994.
- ⁶¹ *Andor Weininger en Nederland 1938–1951*, kiállításkatalógus, Centraal Museum, Utrecht 2002.
- ⁶² *Weininger Andor: A Baubaustól New Yorkig*, kiállításkatalógus, Janus Pannonius Múzeum, Pécs 2019, 49.
- ⁶³ Az említett *Benno Premesela – Max Heymans. Mannen met lef en stijl* c. kiállításához kapcsolódóan jelent meg a következő publikáció: Yvonne Brentjens – Maaïke Feitsma – Mirjam Knotter: *Benno Premesela e3 Max Heymans. Vormgeving, couture en homo-emantipatie in naoorlogs Nederland*. Waanders, Zwolle 2015.
- ⁶⁴ Jan van Adriechem: *Rebel, mijn hart. Kunstenaars 1940–1945*. Waanders, Zwolle 1995, 163.

Huszár Ágnes Olvasónapló

Négy könyvet választottam ki bemutatásra. Mind-egyikre jellemző, hogy köze van a magyar zsidóság történetéhez, és az 1945-ös év vagy végpont vagy nagyon fontos dátum bennük.

Jakab Réka – Kákonyi Anna
TÁGULÓ ÉS SZŰKÜLŐ TEREK
A VESZPRÉMI ZSIDÓSÁG
TÁRSADALOM- ÉS GAZDASÁGTÖRTÉNETE
Veszprém, Veszprémi Zsidó Hitközség,
2020, 486 oldal

A könyv születésének körülményei látszólagos mindennapiságukban is sokatmondók. A Veszprémi Zsidó Hitközség egy állandó kiállítást kívánt létrehozni a város zsidó közösségének történetéről. Az anyaggyűjtés során azonban kiderült, hogy egy kiállításához túlságosan kevés tárgyi anyag áll rendelkezésre. Ezért döntöttek úgy a kiállítás előkészítői, Jakab Réka levéltáros-történész és Kákonyi Anna muzeológus-történész, hogy elkészítik „a veszprémi zsidóság minél teljesebb, új ismereteket felvonultató, modern szemléletű monográfiáját”. (11.)

Valószínűleg sok helyen járnának hasonlóképpen. Még egykor gazdag, nagy zsidó közösségek után is alig maradtak hiteletükhöz használt, szép megformálású, nemes anyagból készült tárgyak, judaikák. Ami mégis megvan, az már – nagyon helyesen – a Magyar Zsidó Történeti Múzeum gyűjte-

Veszprémi zsinagóga, 1948

ményének részévé vált. Viszont írások, dokumentumok fennmaradtak a veszprémi zsidó közösség életéről, bár a hitközség levéltára megsemmisült. Jó hír viszont, hogy már a vészkorszak előtt is több tudományos publikáció készült a veszprémi zsidóság életéről, a legfontosabb ezek közül Kun Lajos főrabbi leírása. Ezekre alapozva készült el a két szerző modern monográfiája. A könyv népehez méltó döntés.

A könyv borítóján Bognár Kálmán 1897-es *Veszprémi búzapiac* című képe látható, a szekerek mögött a zsinagóga impozáns, a helyi zsidó közösség gazdasági erejét és öntudatát jelző épülete. Ennek a történetét is olvashatjuk a terjedelmes könyvben, melynek első, 1848-ig tartó részét Jakab Réka, az 1849-től 1930-ig tartó részt Kákonyi Anna írta. Az utolsó fejezet a két szerző közös munkája. Olvashatunk továbbá a könyv kiadását támogató Váradi (Weisz) család történetéről. A könyvet független, rövidítés- és forrásjegyzék, valamint gazdag bibliográfia egészíti ki.

Veszprém befogadó környezetként mindig is meglehetősen sajátos helyzetben volt a zsidók szempontjából. A város a veszprémi püspök és kanonoki testület, másrészt két másik uradalom között is volt. A zsidók bevándorlása a tizenharmadik század elején érte el a megye területét. A birodalom más területeiről érkezők letelepedési engedélyt kérhettek, ennek elbírálása során a földesúr, a püspök vagy más mindig a saját gazdasági érdekeit tartotta szem előtt. Az engedélyért fizetni kellett. A mobilis zsidó kereskedők hasznára lehetek a földesúri birtoknak azzal, hogy az itteni termények, állatok egy részét eladták. A zsidók igyekeztek a kereskedelem szempontjából nem kedvező falusias környezetből bekerülni a nagyobb városokba, így Veszprémbe is.

Ez a folyamat nem ment konfliktusok nélkül, a város keresztény lakosai többször is tiltakoztak a kereskedelem és a kézműves szakmák művelői szempontjából konkurensnek tekintett zsidók ellen. Idézet egy 1802-es aktából: „A zsidóságnak az uradalom által való elszaporítása által a keresztény lakosok csaknem minden élet neméből már-már kiszorítottak, amit az is bizonyít, hogy keresztény kereskedők, a rácokat is ide értvén vagynak össze-

sen mintegy 22-en, zsidók ellenben vagynak – a számos apróbbak kereskedését ide nem számlálván – több mint 50-en...” (31.)

Bár zsidó családok tömeges kiutasítására is akadt példa, az első korszak egyértelműen a lehetőségek bővülésének időszaka volt. 1850-ben már 212 zsidó család élt Veszprémben, ez körülbelül 1000 embert jelentett, és a város össznépességének mintegy 10 százalékát tette ki.

A zsidó polgárok megélhetésüket részben az uradalommal kötött bérleti szerződések alapján végzett tevékenységből szerezték. „A zsidó bérlő keresztény társainál nagyobb összeget is hajlandó volt megfizetni egy-egy bérlemény megszerzéséért, a földesúr pedig állandó bevételre számíthatott. Az uradalmi gazdálkodás bizonyos részeibe ily módon bekapcsolódó ‘kis zsidók’ mellett, a püspöki és káptalani uradalmak életében fontos szerepet vittek a termény- és állatfelvásárló tőkés zsidók, akik egy vagy több éves szerződést kötöttek az uradalommal az adott termékre.” (85.)

A veszprémi zsidók foglalkoztak ezenkívül hamuzsír előállításával – ezt az üvegyártás alapanyagaként használt terméket nyugatra szállították, és ott adták el. A bőrparhoz használt gubacs és csereszömörce gyűjtését szintén ők végez(tet)ték. Sokan éltek közülük kereskedelemből, a bőrkereskedéssel szinte csak ők foglalkoztak. A város utcáin kis boltokban árulták a lisztet, dohányt és számos más apróságot.

Ipari tevékenységgel viszonylag kevés zsidó foglalkozott – ők nem lehettek a kézműves céhek tagjai, céhen kívüli tevékenységre pedig kevés lehetőségük volt. Akik mégis megpróbálkoztak a kézművességgel, a bőrfeldolgozást választották: szűcsök és nyeregkészítők voltak.

A hitélet gyakorlásához szükség volt zsinagógára, ennek a helyét már az 1700-as évek végén elkezdtek keresni. Zichy gróffal jutottak egyezésre, aki a saját telkén építtette meg az istenházát a zsidók igényeinek megfelelően. A telket a zsidók később meg is vásárolták. A templom bővítése és átalakítása során a keresztény templomok belső teréhez hasonlót hoztak létre, még orgonát is építettek be. A zsinagóga környezetében helyezkedtek el a közösségi élet szempontjából más fontos létesítmények is: az iskola, a fürdő és az ispotály.

A veszprémi zsidó közösség létszáma gyarapodott, de nem kerülték el életüket a konfliktusok sem. Az 1700-as évek második felében a betelepülő jómódú és ambíciózus Weisz család nagyobb szerepet követelt magának a hitéletben és a közösség irányításában. A több zsinagógai verekedésbe torló összetűzések pereskedéssel folytatódtak. Az

eseménysorozat korabeli magyar és német nyelven írt dokumentumai a Függelékben olvashatók.

A huszadik században Veszprémben csökkent a zsidóság számaránya az össznépességen belül. 1920-ban a lakosság 7,2%-át, 1930-ban 4,8%-át, 1941-ben csak 4,1 százalékát tették ki. A megye második legnagyobb létszámú városában, Pápán ezzel szemben még az 1900-as népszavazás is körülbelül 25 százalékot mutatott ki, és ez a vészorkorszakban, 1944-ben is csak 12 százalékra csökkent. Ennek persze számos oka volt, ezek egyike, hogy Veszprém döntően katolikus város volt, püspöki székhely, Pápán pedig a református felekezetnek volt nagy befolyása, a dunántúli református püspökség is itt székelt. Bár a katolikusok aránya a népességben megfelelt az országos aránynak, a kálvinista szellemiség meghatározó volt. A pápai Református Kollégiumnak számos zsidó diákja volt, a megye más településeiről, köztük Veszprémből is jártak ide.

A tizenkilencedik század második felére a polgári életforma elterjedése volt jellemző. Ennek egyik jele a kávézók, kávéházak elterjedése. Számos zsidó név jelent meg a veszprémi dokumentumokban a kávéháztulajdonosok, vendéglősök, italmérés-üzemeltetők névsorában. Meglepődve látjuk, hogy „Lehmann Lipótné 1912-ben folyamodott a városi hatósághoz azzal a szándékkal, hogy bérbe vegye a várfeljárónál levő volt tűzoltólaktanya helyiségeit »mozgó színház« létesítése céljára.” (205.) Hogy ekkor nyílt-e meg Veszprémben az első mozi, arról már sajnos nincsenek adatok. A szándék viszont megvolt rá. Egyébként már 1905-ben vetítettek mozgóképeket Veszprémben a vásártéren egy nagy sátorban.

A két világháború között fejlődött a városban az ipar, a kereskedelem, és ebben fontos szerepe volt a zsidó vállalkozóknak is. Aktívan vettek részt a város társadalmi és kulturális életében is.

Ennek az organikus fejlődésnek vetett szörnyű véget a vészorkorszak, a zsidó lakosság munkaszolgálatba és gettóba kényszerítése, majd megsemmisítő táborokba hurcolása.

A második világháború után „a veszprémi zsidóság – mint a legtöbb vidéki hitközség – sosem tudott többé megerősödni. A holokauszt megsemmisítő hatása visszafordíthatatlan folyamatot indított el, amely a közösségi lét feltételét biztosító lélekszám további drasztikus csökkenését eredményezte.” (288.)

A közösség megsemmisülésének szimbóluma a zsinagógaépület világi célokra való felhasználása, melynek következtében az épület a felismerhetetlenségig megváltozott. Bár a hitközség 1994-ben új-

jáalakult, régi jelentőségét már bizonyára sosem nyeri vissza.

A veszprémi zsidóság történetének szakszerű és élvezetes bemutatását köszönjük a két szerzőnek, a kiadást pedig a Veszprémi Zsidó Hitközségnek.

Dunai Andrea

JAVAK SORSA

AZ 1944/45-BEN MAGYARORSZÁGRÓL ELVITT
ÉRTÉKEK NYOMÁBAN

Budapest, Napvilág, 2019, 372 oldal

A háború nemcsak emberéleteket olt ki, de mérhetetlen pusztítást okoz a tárgyak világában is: a történelem, a mindennapi élet néma emlékeit semmisíti meg. Magyarország soha nem tartozott a szerencsés országok közé, a háborúk nem kímélték a középületeket, de a magánházakat, a szobrokat, festményeket, a műtárgyakat sem. Dunai Andrea könyve a második világháború okozta rombolással, fosztogatással szembesít bennünket. Ebben a korszakban a zsidó magyarok voltak azok, akik a legtöbbet szenvedtek, akiknek soraiból a halál a legtöbb áldozatot szedte. De még azokat is, akik túléltek a vézskorszakot, megfosztották otthonuktól, tárgyaiktól, többnyire csak a pusztta életüket tudták megmenteni. Ezt a korszakot tárja elénk ez a könyv komoly levéltári kutatások alapján.

A rendszerszintű fosztogatás Magyarországon a német megszállásával vette kezdetét. A Gestapo a megszállást követő első órákban letartóztatta a zsidó származású gyárigazgatókat: Aschner Lipót, az Egyesült Izzó vezérigazgatóját, Buday-Goldberger Leót, a Goldberger Gyár elnök-vezérigazgatóját, Chorin Ferencet, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. igazgatóját és Kornfeld Móricot, a csepeli Weiss Manfréd Művek igazgatóját. Megbízható és természetesen árja helyetteseket neveztek ki a helyükre. A magyar hadiüzemek évek óta végeztek bémunkát német megrendelőknél. Ezt a megszállás után kibővítették, a németek különösen a villamosipari cégekre tették rá a kezüket. Magyarország politikai vezetése fenntartás nélkül kiszolgálták őket.

A polgári sorban élő zsidókat már a deportálást megelőzően megfosztották teljes vagyonuktól. Erre az 1944 tavaszán kibocsátott rendeletsorozat adott lehetőséget. A gettóba már csak egy kis bőrönddel vonulhattak be. Értékpapírjaikat a Nemzeti Bank vette át, ingóságait központi raktárakba szállították, a legértékesebbeket rögtön továbbították Németországba. Mint Götz Aly *Az egyensúlyát nem találó nép* (Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2019.) című művében leírta, a németek arra törekedtek, hogy a

megszállás költségeit a helyi lakossággal, elsősorban a zsidósággal fizetessék meg. Ez éppen Magyarországon sikerült nekik legjobban: a megszállásnak csaknem teljes költségét a zsidóktól elrabolt pénzből, értékpapírokból és értéktárgyakból fedezték.

1944 őszén már a német vezérkar számára is világos volt, hogy kevés az esélyük a győzelemre. Nekiláttak hát, hogy az összeszabdolt értékeket német földre juttassák. Mindenképpen el akarták kerülni, hogy a szovjet hadsereg találja meg ezeket. A látogat megóvása érdekében keretmegállapodásokat kötöttek, amelyek szerint a tulajdonos a magyar fél marad.

Külön megbízott foglalkozott a korrektnek álcázott értékrablással. Túrvölgyi Albert volt a „zsidók anyagi és vagyoni ügyeinek megoldására” kinevezett kormánybiztos. Ő 1944 októberében adta ki az utasítást a zsidóktól lefoglalt értéktárgyak elszállítására. Az ékszereket, ezüst- és aranytárgyakat, művészeti alkotásokat először a Zirc melletti Óbányára vitték, majd Sopronon keresztül nyugat felé. Közben a Harmadik Birodalom összeomlott, az elrabolt kincseket az amerikaiak találták meg. 1945 májusában Ausztriában a szövetségesek 1500 ezüstrrel, arannyal és egyéb értéktárgyakkal teli ládát találtak, ezt egy Salzburg melletti Wehrmacht-raktárba szállították át. Itt őrizték egyébként a Földművelésügyi Minisztérium háromkilónyi platinaeszközeit is.

1944 augusztusában elkezdték a legfontosabb hadiüzemek és pótolhatatlan gépek kitelepítését. A gyári dolgozók egy része ellenállt a törvényesített rablásnak. A Magyar Posta központi telepén például több száz jármű elszállítását akadályozták meg. A vasúti kocsikon a legkülönbözőbb dolgok zsúfolódtak össze. Vágómarhákat, terményeket, leszerelt gépsorokat szállítottak ki az országból.

A legértékesebbek a Magyar Nemzeti Bank aranykészlete, pénznyomógépei, valutabankjegy- és értékpapír-állománya voltak. Először a veszprémi püspöki palota alatti sziklaüregben őrizték ezeket a kincseket, majd nyugatra szállították. 1945 januárjában érkeztek meg a Salzburgtól kilencven kilométerre levő Spital am Pyhrnbe, ahol a helyi kolostorban őrizték őket. Május közepén került át az egész anyag a 3. amerikai hadsereg képviselőinek kezébe.

Csánky Dénes, a Szépművészeti Múzeum főigazgatója volt a felelős a múzeumi műkincsek nyugatra szállításáért. Bár küldetését igyekezett lelkiismeretesen ellátni, sok festmény megsérült, számos tárgynak lába kelt a csomagolás és a szállítás közben. Ugyanakkor tény, hogy a zsidó családoknak a múzeumra bízott tárgyainak eredetét igyekezett elpalástolni. Ezt írta: „Még a budapesti gyakorlatból tapasztaltam, hogy a németek a zsidó tulajdonból eredő tárgyakat »hadizsákmánynak« és így magukénak tekintik. Éppen ezért az idők haladtával helyesebbnek látszott eredetüket titokban tartani.” (79.) Ez azt jelenti, hogy Csánky ezeket a festményeket múzeumi tulajdonnak tüntette fel a szállítólevélen. Ez a későbbiekben komoly gondokat okozott a visszaszámítás során.

A rablás, fosztogatás egyébként már a szállítás közben elkezdődött; számos értéktárgy eltűnt. Fosztogattak a Wehrmacht katonái, a szlovák fasiszta kormánytagok, és mindenki más, aki hozzáfért a gazdátlanok tekintett javakhoz.

A háború befejeztével megindultak a tárgyalások az elszállított javak visszajuttatásáról. Az 1943. január 5-én aláírt Londoni nyilatkozat leszögezte, hogy a restitúciót, a természetben való visszaadást kell előnyben részesíteni a pénzben fizetett kárpótlással szemben, ez nehezen ment a gyakorlatban.

1945 őszén kezdődött el a szállítások megtervezése. A magyarországi tárgyalásokat jelentősen megnehezítette az a tény, hogy a németek és a nyilasok által nyugatra hurcolt tárgyakról nagyon nehezen lehetett megbízható listát összeállítani. Mindenekelőtt a Magyar Nemzeti Bank aranytartalékát hozták vissza. Az „aranyvonat” 1946 augusztus 5-én gördült át a magyar határon. A Magyar Pénzverő ezüstjét szállító vonat csak 1947-ben érkezett meg.

A Szépművészeti Múzeum műkincsei 1947-től kezdve kerültek haza, ekkor kezdték a magántulajdonban levő műkincseket is szállítani. A visszaadás során a tulajdonosokat megsarcolták, tárgyaikat megvámolták. A vám a tárgy értékének tíz százalékát tette ki. Sok tárgy maradt gazdátlan, mivel a jogos tulajdonost a Dunába lötték, koncentrációs táborban kínozták halálra vagy egyszerűen a holokauszt poklát átélve nem kívánt visszatérni Magyarországra.

Összességében elmondható, hogy a műkincseknek csak a kisebb része került meg. 1947 októberéig 9300 eltűnt műtárgyról érkezett bejelentés, ezek egy része megsemmisülhetett, vagy ismeretlen helyen „lappang”. Az egykor magántulajdonban levő tárgyakat, ha nem jelentkezett az eredeti tulajdonos, aki hitelt érdemlően bizonyította jogait, gyakorlatilag államosították.

Tévedések is jócskán előfordultak a visszaszámítás során. Így például a Szépművészeti Múzeumból Moszkvába szállítottak két ikont, valamint a Szent Kozmát és Szent Damjánt ábrázoló táblaképeket, pedig ezek nem orosz földről kerültek hozzánk, hanem magyarországi zsidóktól vette át őket megőrzésre a múzeum 1944-ben.

A műkincsek tulajdonjogának felületes kezelése egyébként számos pert zúdított évtizedekkel később a múzeum és a magyar állam nyakába, gondoljunk csak a Herzog-gyűjtemény sorsára. Báró Herzog Mór gyűjteménye fénykorában 2500 tételből állt, köztük El Greco, Lucas Cranach, Corot festményei. Az örökös, Martha Nierenberg több évtizedes pert folytatott a magyar állammal szemben, melynek végén jogos tulajdonának csak egy részét kapta vissza.

Dunai Andrea kiváló szakkönyvet írt, amely érdekes olvasmányként szolgálhat a magyar zsidóság története iránt érdeklődők számára is.

Sebastian Haffner

EGY NÉMET TÖRTÉNETE. EMLÉKEIM (1914–1933)

Fordította: Liska Endre
Európa, 2014, 360 oldal

„Amit elmondani készülök, egy párbaj története. Ez a párbaj két fölöttébb egyenlőtlen fél küzdelme: az egyik oldalon a hatalmas és erkölcsi skrupulusokat nem ismerő állam áll, a másik oldalon egy névtelen, ismeretlen kisember. A párbaj színhelye nem a politika, hiszen a kisember nem politikus, még kevésbé »államellenes összeesküvő«. Folyamatosan védekezésre kényszerül, s nem akar mást, mint meg-

Sebastian Haffner

őrizni mindazt, amit személyes integritása, saját egyéni élete és becsülete elengedhetetlen tartozékának tekint. Az állam ugyanakkor, amelyben él, és amellyel nap mint nap kapcsolatba kerül, pontosan ettől akarja megfosztani brutális, bár időnként szármalasan otromba eszközökkel.” (7.) Így kezdődik Sebastian Haffner (1907–1999), a neves német történész és újságíró 1939-ban írt, a szerző hagyatékából előkerült műve. A szerző halála után publikált kézirat Németországban nagy könyvsiker volt. Ennek oka a személyes élmények frissessége, az a hitelesség, amellyel a gyermek- és fiatalkori emlékek megjelennek a könyv lapjain.

A visszaemlékezések 1914 nyarán kezdődnek, amikor a hétéves kislány a családjával egy pomerániai birtokon nyaral. Ekkor éri őket utol a háború híre, és az, hogy vissza kell menniük Berlinbe. A kislány első veszteségélménye, hogy a birtok két legpompásabb lovát, Hannst és Wachtelt „besorozták”, nekik pedig meg kellett szakítaniuk a kellemes vakációt. A háborút a porosz hivatalnokcsalád nem szenvedte meg különösebben, a lemondások mindenkit érintettek. A megszokott bőség helyett műméz és fölözött tej jutott a reggelizőasztalra, ruhát, cipőt akkor se nagyon vehettek volna, ha lett volna pénzüik: az üzletek kongtak az ürességtől. De itt volt a háború izgalma: minden nap olvasták a hadijelentéseket a dicsőséges csatákról és a rugalmas visszavonulásokról.

Aztán hirtelen mindennek vége lett – a háború utáni békeszerződés világossá tette, hogy a hősiestettekről szóló jelentések hazudtak, a németek szé-

gyenletesen és végérvényesen elvesztették a háborút. Ami utána jött, azt nemcsak egy kis gimnazista élte meg értelmetlen káoszként. Nem volt világos, mi a forradalom: ki vívja? Ki ellen? Mi történik a városi néppel, akik már eléggé megszenvedték a háborút, ha csak a hátszorból is?

Az igazi káosz az utána következő vágató infláció során tört ki, amikor a dollár és a márka keresztárfolyama napok, órák, sőt percek alatt változott nagy léptékben. Az apa miniszteri tisztviselői fizetéséből egy nagy bevásárlásra telt csak: a fizetésnapon beszerzett füstölthúst és babot, krumplit ette a család a hónap többi napján.

Majd ennek is vége lett: nemcsak a márkának, már a pfennignek is újra vásárlóértéke lett. Ami maradt, az csupán ólmos szürkeség, fásult unalom. A fiatalok persze megpróbálták elszórakoztatni magukat, ez egy ideig sikerült is a sporttal, az edzésekkel, a versenyekkel. A hatéves Stresemann-korszak mindenki számára a kiegyenlítődé és a megbékélés idejének tűnt. Nemcsak a gyerekek nőttek fel, váltak érett fiatalokká, hanem a német nagyváros is megváltozott körülöttük. Ekkor vált Berlin metropolisszá, nemzetközi művészeti és társadalmi események szórakoztató kaleidoszkópjává. És roppant befogadóvá is: a teniszkлуб vendégei között nemcsak amerikaiak, franciák és skandinávok voltak, hanem ázsiaiak is.

De ez a nagy egyetértés felbomlóban volt: „A háborús és a sportidők nagy egyetértése az ellenkezőjére fordult. Tisztában voltunk vele, hogy sok kortársunkkal nem tudunk szót érteni, mert más nyelvet beszélünk. Lépten-nyomon hallanunk kellett a »barna dialektust«, ezt a visszataszító zsargon, amelynek minden szava az erőszakos ostobaság megnyilvánulása volt. Íme néhány példa: »bevetés«, »néptárs«, »talajgyökér«, »fajidegen«, »alacsonyabb rendű ember«, »élettér.«” (103.)

A fiatal Haffnert (eredeti neve Raimund Pretzel, a Haffnert Angliában vette fel) továbbra is érdekelte a politika, és igyekezett benne eligazodni, amennyire ez a napilapok és a személyes tapasztalatok alapján lehetséges volt.

De az érett történész finom elemzőképességét még hiába keressük. Némely megállapítása ekkor még megalapozatlannak és fiatalosan hebehurgyának tűnt. Ebből a szempontból csak sajnálhatjuk, hogy személyesen nem javította ezt a fiatalkori írását. Friedrich Ebertről, a weimari köztársaság első szociáldemokrata kancellárjáról, a derék heidelbergi nyergesmesterről például csak ennyit írt: áruló.

Más esetekben azonban nagyon jól felismerte a politikus lényegi tulajdonságait. Rathenauról készült portréja különösen árnyalt: „Vele kapcsolatos

az a legemlékezetesebb élményem, hogy milyen az a titokzatos folyamat, amikor a »nagy ember« megjelenik a nyilvánosság előtt, és pillanatok alatt képes kontaktust teremteni a tömeggel. Véleményem szerint századunk öt vagy hat legkiválóbb személyisége közé tartozik. Liberális világpolgárként messianisztikus reményeket táplált magában, és megalkuvás nélkül szolgálta a törvényt – vagyis a szó legnemesebb értelmében zsidó volt.” (58.)

Stresemann politikai jelentőségét felismerte, bár őbelőle hiányzott a Rathenaura jellemző karizma. Amikor megtudták a hírt, hogy a kicsi, jelentéktelen ember, aki gyalog, testőrök nélkül sétált az utcán, és figyelmesen nézegette a virágokat, egy esti fogmosás közben hirtelen meghalt, „jeges rémület” fogta el őket.

1930-tól Brüning lett a kancellár, akinek legjobb tulajdonsága, hogy mégsem Hitler volt. A legkevésbé rossz választásként vezette át az országot a féldiktatúrából a teljesbe. Haffner szerint 1930-ban még a németek többsége úgy gondolt Hitlerre, mint egy zavaros múltú, ostoba alakra, a sikertelen müncheni sörpuccs lúzerére. „De már ekkor érvényesült az a különös hatás, amelynek eredményeképpen a töményen adagolt mocskok megszűnt csöpgögni és büzleni és varázserővé lényegült át.” (111.)

Hitler híveinek száma pedig nőttön nőtt, hiszen mindenkinek mindent megígért, választóinak táborra ennek megfelelően a csalódottak, a tájékozatlanok és a reménytelenül elszegényedettek közül került ki. Haffner fiatal joghallgatóként átélte, ahogy a náciizmus előntött mindent és mindenkit. „Gonosz varázslat, részeg bódulat vett erőt a németeken. Álomvilágban élnek. Boldognak érzik magukat, holott értékeik java részét elvesztették. Elégedettek magukkal, holott mérhetetlenül közönségesek és emberi mivoltukból kivetkőztek. Azt hiszik magukról, hogy egyre magasabb csúcsokra hágnak, holott mocsárban dagonyáznak. Amíg tart a varázs, nem lehet rajtuk segíteni.” (351.)

Ezt 1939-ben írta egy német fiatalember, aki rájött arra, hogy az egyetlen lehetősége arra, hogy megőrizze emberségét az, ha elhagyja hazáját, Németországot. Az 1945-ös végjátékot ismerjük.

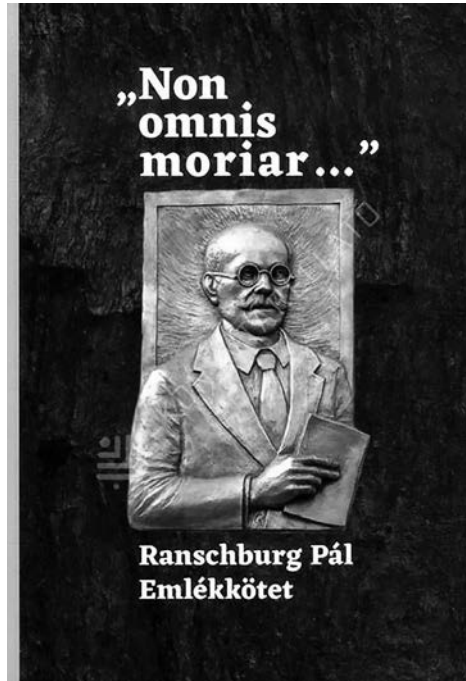
Szokolosky Ágnes, Takács István (szerk.)

„NON OMNIS MORIAR...”

RANSCHBURG PÁL EMLÉKKÖTET

Flaccus, 2020, 287 oldal

Ranschburg Pál (1870–1945) a huszadik század első felének kiemelkedő tudósa volt. Az általa működtetett laboratóriumokat két intézmény – az

MTA Pszichológiai Intézete és az ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kara – is elődjének tekintik. Orvosként is nagyszerű volt. Csak csodálni lehet munkabírását és kitartását, hiszen zsidósága miatt rengeteg nemtelen támadás érte. Tudásvágya és emberszeretete átsegítette a nehézségeken, máig inspiráló szellemi hagyatékot hagyott maga után.

Mint Ranschburg Ágnes Hildegard gondos és tárgyyszerű írásaiból kiderül, a neves győri rabbi-családból származó Ranschburg a pannonhalmi bencéseknél érettségizett. 1919-es kikeresztelkedése sem igazán kényszerűségből történt, hiszen ő gondolkodásában és cselekedeteiben mindig is a mindkét vallás alapelveihez tartozó emberszeretetet és segítőkészséget képviselte. A megismerésre, a tudásra sem öncélként törekedett, hanem azért, hogy ezek birtokában még jobban tudja szolgálni a gyógyításra szoruló embert, gyereket és felnőttet.

A kettős jubileumra – születésének 150. és halálának 75. évfordulójára – összegyűltek a Ranschburg által képviselt szakmák kiváló képviselői és elmondták, mit jelent számukra a nagy professzor élő öröksége. A Magyar Tudományos Akadémián tartott emlékülésen elhangzott előadások szerkesztett változatát olvashatjuk ebben az elegáns kiállítású kötetben.

Czigler István írásában a Ranschburg-gátlásnak is nevezett homogén gátlás jelenségét elemzi és helyezi el a gátlás nagyobb témakörében és mutat rá a modern agykutatási módszerek lehetőségeire ennek a jelenségnek a magyarázatában.

Csépe Valéria és Mohai Katalin írása átvezet a homogén gátlástól a legaszténiáig (ma ez a terminus már csak a német nyelvű szakirodalomban használatos, máshol diszlexiának nevezik), a kettő összefüggésének a vonalán. A szerzők leírják azt a csaknem százéves utat, amelyet a pszichológusi szakma bejárt a betegségszemléletű legaszténiától az olvasás atipikus fejlődésének felismeréséig. „A sokféleség, azaz a diverzitás elfogadása és megértése ma már jelentősen támaszkodik az idegtudomány különböző területeinek eredményeire. Ezek közül kiemelkedik egy nagyon fontos aspektus, s ez az a felismerés, hogy mindannyiunk agya hasonlóan működik, legalábbis működésbeli alapjait tekintve. Hasonló, azaz nem egyforma.” (86.)

Ennek a sokféleségnek a felismerése – és ebben lehet támaszkodni Ranschburg holisztikus szemléletére – teszi képessé a pedagógiai pszichológia művelőit és a pedagógusokat a különböző fejlődési módok és tempók tolerálására és célzott segítségére.

Tringer László és Pataky Ilona Ranschburgnak a korabeli elmegyógyászatban és a kísérleti pszichológiában játszott szerepéről írnak. Pléh Csaba azt tárja fel, hogyan reagált Ranschburg a korai behaviorizmusra, elsősorban John Watson munkásságára.

Ranschburg nagyon élénken figyelte kiterjedt tudományterületének újdonságait, és határozottan foglalt állást megítélésükben. Freud például nem tudta meggyőzni *A mindennapi élet pszichopatológiájában* leírt magyarázatokkal az elfelejtésekről, a félreolvasásokról, az elírásokról.

Watsonról írva legfőbb kifogását úgy fogalmazza meg, hogy felfogása „antipszichológiai és apszichológiai”. A belső tényező kiiktatását érti ezen. Hasonló módon redukcionizmusként értelmezte a pavlovi reflexológiát, amely szerinte legfeljebb az állati viselkedés magyarázatára alkalmas, a jóval bonyolultabb emberire nem.

A legtöbb írás Ranschburg gyógypedagógiai tevékenységéről szól. A Magyar Királyi Gyógypedagógiai Laboratóriumot 1902-ben hozta létre, ennek történetéről szól Torda Ágnes írása. A laboratórium első korszakában Ranschburg korábbi emlékezetkutatásához kapcsolódtak. A következő szakasz munkája a gyermekkori elme fejlődésére, a lelki rendellenességekre és ezek elhárítására koncentrált. Gyógypedagógiai kutatásait a laboratóriummal egy épületben működő állami kiegészítő iskolában végezte. Tudományos felismeréseit a gyógypedagógiai képzésben is hasznosította.

Ranschburg tudományos munkája mellett társadalmi feladatokat is vállalt. Ezek közül kiemelke-

dett a Gyermektanulmányi Társaság kísérleti szakosztályában végzett tevékenysége, amelynek során számos tanítót vont be a tudományos munkába, köztük, ez abban a korszakban szokatlan volt, számos nőt is.

Nagyon érdekes Markó Éva írása, amely Ranschburg majd' száz éve megfogalmazott gondolatait szembesíti a mai közoktatás gyakorlatával. Az idézetekből világossá válik, mennyire időtálló gondolatokat fogalmazott meg annak idején, amikor az osztályozás ingatag megalapozottságáról és az egyéni fejlesztés fontosságáról írt.

Fajzi György és Erdei Sabine írása arról győzt meg bennünket, hogy a magyar gyermekvédelemnek ma is lenne tanulnivalója Ranschburg írásaiból, elsősorban a „gyógyító nevelés” tekintetében.

Ranschburg szellemi öröksége velünk van, ezt a szakfolyóiratok, többek között az általa is alapított Magyar Pszichológiai Szemle rá vonatkozó hivatkozásai is bizonyítják. Egyetérthetünk Lányi Gusztávval, érdemes lenne műveit újra kiadni és egy róla szóló monográfia megjelentetése is célszerű lenne.

Végül egy saját felismerésem a ranschburgi életművel kapcsolatban. Amikor a beszédprodukcióról szóló könyvem írtam, akkor jöttem rá, hogy a pszicholingvisztikával foglalkozó kollégáim által elegánsan „fürdőkádhatásnak” nevezett jelenséget Ranschburg Pál már a huszadik század első éveiben megtalálta és leírta. (Jean Aitchison oxfordi professzor 1989-ben nevezte el így azt a jelenséget, hogy egy jelcsoport elejét és a legvégét könnyen megjegyezzük és reprodukálni tudjuk, a közepe utáni, a vége előtti részt kevésbé. Akár egy fürdőkádban ülő ember, akinek a felsőtestét és a lábát látjuk, a közepét a kád takarja.) Ranschburg 1901-től 1902-ig tartó kísérletsorozatában öt vagy hét betűből vagy számból álló sorozatot (mindig páratlan számút) taníttatott meg a kísérleti személyeknek. A kikérdezés során kiderült, hogy az öt elemű sornak a negyedik tagja, a hét eleműnek a negyedik és ötödik tagja kerül egy emlékezeti vakfoltra. Később szemmozgást vizsgáló kísérletek bebizonyították, hogy pontosan így olvasunk: a szó elejéről a végére ugrik a pillantásunk. Gyakori jelenség, hogy a tudományban „újra felfedeznek” valamit. Az amerikai tudósok ritkán olvassák a huszadik század elejéről származó német emlékezetpszichológiai tanulmányokat – Ranschburg pedig ennek a paradigmának is az egyik kiváló képviselője volt.

Ez is azt igazolja, hogy érdemes lenne egy teljes monográfiát szentelni ennek a kimeríthetetlenül gazdag tudományos életműnek.

Gáspár-Singer Anna

Lábjegyzetekből összeálló egész

Személyes életutak és visszaemlékezés közép-európai közös múltunkból: a hatvanas–hetvenes évek vagy a Soá idejéből. Mellette középkori várostörténet és színes anekdoták sora, krízis és megmenekülés, énkérés, az írói indulás nehézségei. Zenei sikerek a legvidámabb barakkban, a Kádár-érában. Vajon hogyan ragadható meg mindaz, ami ma már sokak számára csupán elbeszélésekből ismerős? Az alábbi három könyv erre tesz kísérletet.

A LÁBJEGYZET LÁBJEGYZETE

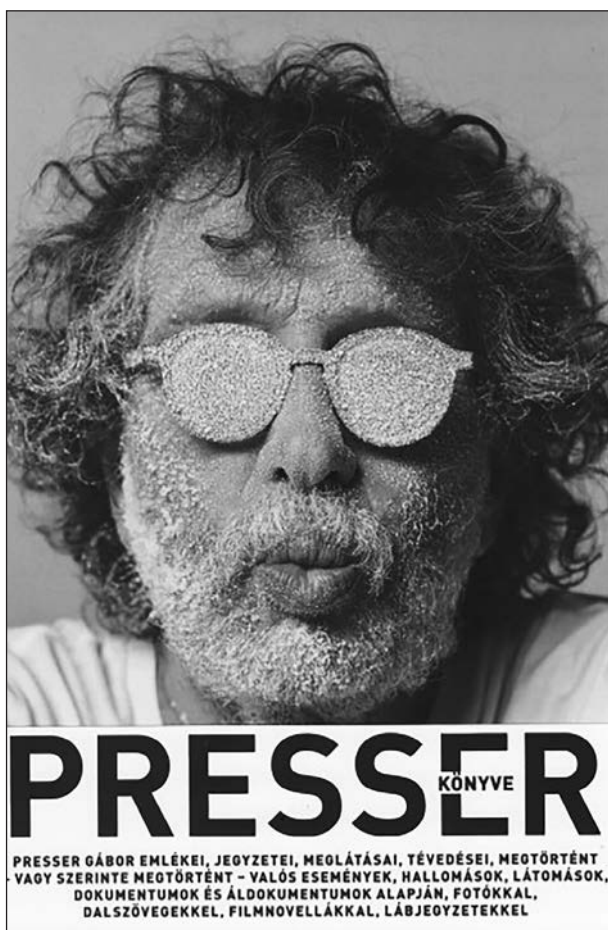
PRESSER GÁBOR: PRESSER KÖNYVE.

Helikon Kiadó, 2020.

Feljegyzésekből, kis cetlikből összeálló egész, különleges (és titkos) fényképek, dalok, újságcikkek. Presser Gábor rendhagyó memoárja – amelynek második kötete a kiadói hírek szerint még ebben az évben napvilágot lát – ötven év zenei pályáját, tágabban nézve pedig hetvenkét életévet fog át. A szerző már a könyv legelején, az *Előszavak* címszó alatt – amely egyúttal „használati utasítás” is – leszögezi: semmiképp nem kívánja betartani a memoár műfajiságának szabályait és elvárásait, amelyeket a szöveggel szemben támaszt(ana) az egyszerű olvasó.

Presser nem kronologikus sorrendben mesél, elveti a klasszikus időrendet. Az sem biztos, hogy mindig igazságos lesz – írja, s lesznek olyan nevek, amelyeket nem ír le – „tapintatból, óvatosságból, utálatból, undorból” –, ellenben néha dicsekedni fog. Ugyanakkor csak a saját szemszögét írja le, s tiszteletben tartja, ha mások máshogyan emlékeznek majd a könyvben leírtakra. „Ez az ő könyve, bárki bármit is gondoljon”. Ezzel a gesztusával nem csupán magát, de az olvasót is felmenti az ötszáz-húsz oldalas szöveg „szabályszerű” olvasása alól.

A gazdag kép- és dokumentumanyaggal illusztrált, élvezetes stílusban megírt memoár épp ezért bárhol elkezdhető vagy folytatható. Ahogy az is sejthető, hogy mindenkinek más-más szövegrész lesz érdekes: a magánélettel vagy a rockzene ikonjaival kapcsolatos anekdoták (Zorán esete a fűrészszel), esetleg a Kádár-kori szocio- és kultúrmozorások keltik fel az olvasó érdeklődését, amelyek érzékle-

tesen adják vissza a korhangulatot a kifordított zakóval (megtudjuk, jellemzően azok éltek ezzel a trükkel, akiknek nem volt pénzük újat venni, s mindez onnan volt felismerhető, hogy az eredetileg baloldali szivarzseb átkerült a jobboldalra), hetedik kerületi Klein bácsikkal és Retek Dzsonnikkal, otthon nevelt mackókkal és félbevágott, kilós mézeskenyerekkel. A zenészek által használt Kádár-kori argóról is szó esik, amelynek egyik legfontosabb szava a *mavaker* volt: „fogd be a szád”. Az is lehet, persze, hogy az olvasó célzottan keres (engem leginkább az foglalkoztatott, milyen volt a két „Tomi”, s hogy mit gondolt Presser Barta disszidálásáról).

Kiderül, a könyv születése kapcsán több lehetséges verzió (beszélgetőkönyv, illetve szakíró felkérése) is felmerült. Presser végül rájött, saját könyvet akar, amelyet úgy kezdhet el, és fejezhet be, ahogy elképzelte. Nagyvonalúan ugrál az egyik idősíkról a másikra, s a sorok közti lábjegyzetelés lesz a fontos. Elmesél egy történetet, amiről azonnal eszébe jut egy másik, és ugyanígy működteti az ehhez kapcsolódó zenéket is, amelyekhez leleményes QR-kód irányít az adott oldalon.

Kivel, mikor, mi történt. A „ki“ alatt természetesen a magyar zenei élet kiemelkedő személyiségei, az egykori zenésztársak és barátok, színészek (Mastroianni, Garas és Kállai Ferenc a Lukácsban), írók (Parti Nagy, Térey, Závada, továbbá Déry a *Képzelt riport*, Esterházy-Szűts pedig *A bűnös* hangoskönyve kapcsán), filmrendezők (Jancsó), egyszóval a magyar művészeti szcéna akkori és mai figurái értendők. Kultikus személyiségek és helyszínek (Ottlik, Örkény és Kodály szintén a Lukácsban, ahol utóbbinak külön bejárattú kabinja volt, ahová csak halála után léphetett be más). Szürreális és bizarr történetek, a szocialista magyar sajtó jellegzetességei. Aczél elvtárs s vele a bizonytalanság a bűvös, 3T-s világban, hogy ők, az LGT-tagok vajon hová sorolódnak. Személyes sztorik a Vasfüggöny mögötti világról.

Presser lemezfelvételekre, színházi és zenekari próbákra, valamint koncertekre kalauzolja az olvasót (hogyan zajlott például a lengyelországi „jeges buli“, amikor a rendőrök vízzel locsolták a közönséget, vagy a birminghami turné, ahol a többi zenész „brahiból“ leragasztotta az LGT zongorabilentyűit és hintőporral szórta be a dobokat, s az 1992-ben a Nyugati pályaudvaron megrendezett Búcsúkoncert, ahol a pályaudvar egy méter mély aknáit hadianyagnak minősülő építkezési fenyőpallóval fedték be hateraz négyzetméteren), a nyilvánosság számára ismeretlen backstage mögé (milyen érzés volt leülni John Lennon pianínójához játszani, s milyen volt Somlóval és Bartával egy színpadon zenélni – „lelkésítő, frenetikus“). Presser szívesen oszt meg más, ehhez hasonló „backstage“ sztorikat, például egyet pályája legelejéről, az egykori TV székházból, ami arról szól, hogyan adta utasításba a külügyben dolgozó illetékes elvtárs az akkori „Omegásoknak“, tanítsák be az Indonéz nagykövetnek és népes családjának a *Gyöngyhajú lányt* „kamu magyarul“. A történetet még számos, hasonlóan bizarr eset követi mind itthonról, mind külföldről. Feltűnnek további külgyesek és téglák, megemlítődnek az „elfelejtett“ vagy elcsalt jogdíjak, a jogszerűtlenül felvett koncertek. Az 1976-os varsoói koncertet például a lengyel rádió is közvetítette,

amely után kalózfelvételek kezdtek el terjedni, s ebből nagylemez is lett *LGT in Warsaw* címmel, több mint egymillió eladott példánnyal. Presserékkal évekkel később, 1982-ben is dedikáltatták a rajongók Várnában az említett kalózlemezt, s a lengyel lemezkiadó főnök még gratuláló levelet is írt a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat igazgatójának. Holott mindehhez sem Magyarországnak, sem pedig az LGT-nek nem volt semmi köze.

A könnyűzenészek kiskorúsítása rendszerszintű és a szocialista országokon átívelő gyakorlatnak bizonyult.

A zenekart először kitiltották az NDK-ból, hogy később mégis csináljanak velük egy német felvételt. A szovjet elvtársak pedig farmert rendeltek tőlük méret és szín szerint. A szovjet turnéknak azért is volt „történelemformáló“ hatásuk, mert, ahogy azt Presser egy helyütt ironikusan megjegyzi, a pártfőtítkárok, akiknek játszottak, nem sokkal később egytől egyig meghaltak. Kivéve Gorbacsovot, aki nek végül nem játszották el az *Álomarcú lányt*.

Olvashatunk a zenésztársakról is anekdotákat (az Omega-Illés ellentétről vagy a Zoránnal évtizedek óta tartó barátságról) és Presser magánéletéről. Arról, hogyan *nem* örökölte meg végül Arthur Rubinstein világhírű zongoraművész lakását a benne lévő zongorákkal együtt, s hogy hogyan vette meg első Hammond orgonáját uzsorakölcsönből. Milyenek voltak Elvirka néni, Presser mamájának süteményei, amelyekért fiától rendszeresen megkapta annak kitüntetéseit (az Erdemes Művészt például méltán híres mákos-diós almáspitéjéért), vagy Zorán édesanyjának autentikus török kávéi. Milyen atrocitások érték zsidósága miatt gyerekként a Klauzál téren (volt egy „kis kottarugdosás“ meg lökdösődés), s miért nem örültek a Konzervatóriumban – a „Konziban“ – annak, hogy nem szeret szolmizálni. Hogyan jelezte az utószinkron-stúdióban a betegsége miatt akkor már vak Major Tamásnak, hogy mikor kell énekelnie (kézszorítással).

Kádári cenzúra a Sanzonbizottsággal, Yamaha fesztivál, angliai fellépések, amerikai turné és a tengerentúlon kiadott lemezek, japán körút és páratlan siker. A Kádár-kor és a hatalom viszonya a zenészekhez és a beat-zenéhez. Kihallgatások és lehallgatások, emlékezetes (ki)szabadulások. A bukaresti koncerten például – amelyet a parlamenti negyed vadonatúj épületében, fegyveres szekusokkal rendeztek meg – a zenekar azért lett gyanús, mert túl sokat foglalkoztak a zenegéppel (a lehallgatókészülék nagy valószínűséggel ott volt), ezért mindenféle magyarázat nélkül bezárták őket, s csak a Magyar Nagykövetség közbenjárására engedték újra szabadon.

A szöveget illusztráló fotókon koncertfelvételek, színpadi és illegálisan készült képek is láthatók, amelyek olyan – hetvenes évekbeli – szituációkat örökítenek meg, mint például a Babos Gyula lakásába kiszálló rendőrök közös iszogatótása a zenészekkel, ahol egy fotó kedvéért még meg is bilincselték őket (és egymást). Presser könyve mellett, hogy élvezetes olvasmány saját, több évtizedes művészeti pályájáról, sokat elárul a Kádár-kor évtizedeiről és a legvidámabb barakokról is.

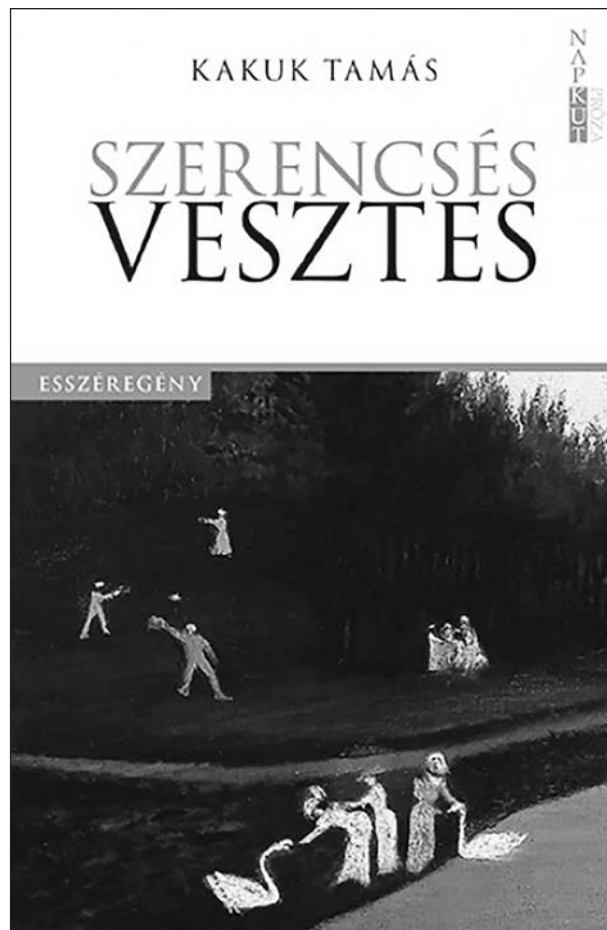
SZERENCSÉS VESZTESEK

Kakuk Tamás:
SZERENCSÉS VESZTES
 – ESSZÉREGÉNY,
 Napkút Kiadó, Budapest, 2020.

A hetvenes-nyolcvanas évek írói világának felidézése mentén keletkezett Kakuk Tamás *Szerencsés vesztes* című esszéregénye, amelyre, szól a fülszöveg, „blikkfangosan fogalmazva” akár azt is mondhatnánk, egy barátság regénye.

S bár nem tudni, vajon miért lenne mindez a borítón szereplő leírás szerint „olcsó fordulat” (mikor maga a tematika is nagy hagyománnyal bír az irodalomban – a könyvben elsődlegesen megjelenített Győrenél mindenképp), tény, hogy Kakuk a Győre Balázssal a hetvenes években kötött, életre szóló barátságának történetét a megszokottnál kissé tárgyban kezeli. A tizenöt rövid részből, illetve epilógusból álló kötetben egymáshoz szorosabban, néhol lazábban kapcsolódó írásokat olvashatunk a barátságot felelevenítő életeseményekről, kettejük írói pályája szempontjából fontos találkozásokról, meghatározó filmekről, olvasmányokról – a könyvet így akár esszégyűjteménynek is tekinthetjük. A szövegek számat adnak Kakuk látásmódjáról, életéről és művészetéről való gondolkodásáról, s persze nem csupán erről: az adott korszakról is. A könyv – amely a fiatal író, költő, Győre Balázs házassági és egzisztenciális válságával indul – részben ez utóbbi, vagyis a Kádár-kor írói lehetőségeinek, hétköznapjainak „békaperspektívából” való rögzítése miatt is érdekes lehet az olvasó számára.

„Balázs”, ahogy a kötetben szerepel, ebben az időszakban az apósától kölcsönkapott hétvégi házában húzza meg magát Visegrádon. Elvégezte az ELTE magyar-országi szakát, de azóta nem találja a helyét; kényszerű magányában, kapcsolata tisztázásáig első kötetének verseit írja. A történet végén viszont Esztergomba indul, ahol a Petőfi mozi kirakatában észrevesz egy papírcetlire írt álláshirdetést,

tést, a Tatai Filmszínházba propagandistát keresnek. Győre pénze már fogytán, így megpályázza az állást. Tata és környéke azonban nem csupán emiatt lesz a későbbiekben lényeges. Kakuk a *Sakk a piros szalonban* című részben kitér egy másik, szintén akkor indult pályatársra, Győri László tatabányai író, szerkesztőre is, felidézve megismerkedésük helyszínét, a megyei könyvtár folyóirat-olvasóját, valamint az Ifjúmunkás utcai lakás piros tapétás szobáját, ahol a Tatán végül mégsem propagandistaként, hanem filmtárvezetőként elhelyezkedő Győre és számos más fiatal író is megfordult. Kakuk és Győre megismerkedése szintén itt, Tatabányán történt, mégpedig a Turul Filmszínházban. „Propagandistaként dolgozom a moziban, a pártzargonból átvett kifejezés a sok talpnyalással járó közönségszervezést takarja” – írja ennek kapcsán Kakuk. „Esélytelenként pályázok a lakatosműhelyből a megyei újságban megjelent álláshirdetésre. Valami isteni szerencse folytán mégis én leszek a befutó a tizenegy jelölt közül. A gyári munka után élvezem a viszonylagos szabadságot, a délelőtti csatangolásokat az utcákon. Iskolákat, intézményeket,

hivatalokat keresek fel, hogy becsábítsam a tanulókat, az alkalmazottakat a kevésbé népszerű filmekre. A Turul-mozi a Kő-hegyen lévő milleniumi emlékműről kapta a nevét. Megnyitásakor mindenkinek tetszik a modern vasbeton épület, a tágas, színes mozaikkal díszített előcsarnok, a félezer embert befogadó süllyesztett nézőtér. Telt házakkal megy az elsőnek vetített film, a *Rocco és fivérei*. Barátom, Győri Laci első felesége gyakran feltűnik a hétfői művészfilmek vetítésén, egyedül jön, ilyenkor férje vigyáz a gyerekekre. Ha az esti órákban náluk vagyok, Emma a dolgozószoba egyetlen foteljébe kuporodik. A vastag cigarettafüstben a házigazda orosházi éveinek délibábjá is kirajzolódik, közben a piros tapétás szoba íróasztalánál türelmesen olvasgatja a verseimet.“ (23–24.)

Györe és Kakuk tehát mindketten filmszínházban helyezkednek el, de a visszaemlékezés tanúsága szerint a filmek egyébként is jelentős szerepet töltenek be az életükben (az *Iván gyermekkor*a Tarkovszkijtól, Godard-tól a *Week-end* vagy épp Bergman filmjei); felidézésükkor a szöveget magát is egyfajta filmszerűség jellemzi. Szintén jó példa erre annak – a végül megvalósulatlan – beszélgetésnek (és videofelvételnek) a leírása Ottlikkal kapcsolatban, akit a történet szerint Györe Balázs levélben keresett meg, s hívta el Tatára. Az említett beszélgetésen – az előzetes tervek szerint – Koromzay Dénes hegedűművész is részt vett volna. „Térjünk vissza Ottlikhoz és Balázshoz, akik a Charles Moreau tervezte műromoknál kelnek át a patak hídján. Ottlik azon morgolódik, hogy az Esterházyaknak volt képük a tizenkettedik századi vértesszentkereszti apátság maradványait ide beépíttetni. Közben Koromzay Dénes hegedűművész, Ottlik barátja taxit fogad a tatai vasútállomáson. Könnyű kisbőröndjével hamarosan megérkezik a Palma Hotelbe. Hogy másnap kora reggel, a kamera előtt fejest ugorjon Ottlik Gézával a szomszédos Kristály strand hideg vizébe. Az író ragaszkodott ennek a jelenetnek a felvételéhez.“ (53–54.)

Györe írói pályájára Ottlik kezdettől fogva hatással lesz, aminek elemzésére Kakuk a könyvben egy egész részt szentel. De az indulás kapcsán számos más, a hétköznapiakra jellemző téma is megidéződik. Milyen egzisztenciális lehetőségei voltak/lehettek például egy egyetemet frissen elvégzett bölcsésznek? „Szinte kötelező (volt) a vidéki munkahely“ – írja Kakuk egy helyütt Győri Lászlóról, aki a budapesti egyetemi évek után először Kaposváron lesz könyvtáros, majd egy-két év elteltével „katapultál“ Tatabányára, ahol viszont nemcsak lakáshoz jut, de szerkesztőként is bábáskodhat a megújuló *Új Forrás* körül. A megyei könyvtárban

alkotókört szervez, ahol a beérkezett művekből minden hónapban kiadnak egy fénymásolatban megjelenő kis, füzetes gyűjteményt. Győrének kezdetben szerencséje van, hisz apósától kölcsönkapja a visegrádi nyaralót (fűtetlen ház, a kemény dikóra szöttesekéből ágyaznak, hajnalban a takaróként szolgáló plédekre terítik kabátjaikat). Tatán azonban az eredendően budapesti gyökerű költőnek már nem jut saját lakhely; éjjel-nappal akkori munkahelyén, a fimraktárban tartózkodik. Ágya összezsugorított kempingágy, a helyiségben lévő másik asztalnál pedig Marika néni, a technikai munkatárs ragasztgatja a végtelen filmszalagokat, akinek érkezése előtt Györe minden alkalommal összezsugorítja és a sarokba állítja a kempingágyat. Kakuk a *Vissza Visegrádra* című részben idézi Györe ezen élményével kapcsolatos versét (*Filmtár: film a filmben*), amely *A jámbor Pafnutyij apát keze vonása* című kötetben jelent meg 1982-ben.

„Raktárban lakom. Barakkban. Filmraktárban./Elegánsabb nevén: a filmek tárában./Nappal: munkahely(em). Este és éjjel: lakó-, dolgozó-, fürdő-és hálószoba.“ (17.)

Mindeközben a Tatabányán született Kakuk elsőnek gyári munkásként, később a tatabányai Turul-mozi propagandistájaként (közönszervezőjeként), majd Monostori Imre révén az *Új Forrás* segédszerkesztőjeként kap munkát. Visszaemlékezése szerint itt „nem túl hatékonyan“ írja az elutasító leveleket, s nem sokkal később bejelenti távozását a laptól. A Magyar Rádióhoz szeretne bekerülni, ehhez azonban előbb lakást kell találnia. Zuglóba Kemény Katalinhoz, Hamvas Béla feleségéhez Györe ajánlja be mint „lehetséges albérlő-jelöltet“.

„A cselédszoba a konyhából nyílik, meglepően tágas, bútorozott helyiség“ – emlékszik vissza Kakuk erre az időszakra. „Nincs gázkonvektora, az alagsori pincéből kell a szén felhordani a fűtéséhez. A negyvenes égővel világított szénporos helyiségben lehet fát hasogatni a begyűjtáshoz. A fürdőszobát csak délelőtt tíz után szabad használni. Kemény Katalin éjszaka sokáig fenn van, reggeli álmát megzavarná az ajtónyikorgás, a vízcsobogás. Ledüböngünk Balázssal a harmadik emeletről, hamarosan becsikorog a megállóba a 69-es villamos. A Mexikói útig csöndben bámuljuk a sötétedő kinti világot. Közben elképzelem, ahogy mosakodás nélkül nekivágok a hajnali városnak. Két átszállással jutok el az Astoriához, a Múzeum körútról gyalogosan a Magyar Rádióhoz. Egész nap tologatom a kiskocsin a magnószalagokat a hangtárból a szerkesztőségi szobákba. Este felviszem a szeneskannát a hideg cselédszobába. Várom, hogy a tűz lassan fel-

melegítse a cirádás vaskályha zömök testét. A megkopott politúrozású kisasztalon zacskóból két zsemlét, zsírpapírból tíz deka parizert vacsorázom. Még nem merem hangosan kimondani, hogy nincs ehhez kedvem, bátorságom. Tatabányán a Magyar Rádió személyzeti osztályának levele vár, túlképzett vagyok hangtári raktárosnak. Inkább megkönnyebbülést érzek, mint csalódást. Magam előtt is könnyebben tagadhatom le gyávaaságom.“ (37–38.)

Az egzisztenciális nehézségek felidézése mellett lényeges szerepet töltenek be az irodalom (és a rockzene) berkein belüli találkozások (Örley-kör, Beat-ünnep, Fölőspéldány Csoport). Pályatársai indulásával kapcsolatban Kakuk megemlíti az Alföld 1976. márciusi számát, amelyben Györén kívül Zalán Tibor, Géczy János, Szabó Ernő, Fecske Csaba, Kelemen Lajos és Kakuk versei jelentek meg, köztük pedig egy akkor már ismert név: Esterházy Péter. Kakuk számára ekkor egy pillanatra úgy tűnik, keresztezik egymás pályáját. Mégis leginkább a korai elválás lesz majd ezzel kapcsolatos tapasztalata. Györe kötődése Ottlikhoz már szóba került, a nagy előd nyomai (s az amerikai Kerouacéi) tettenérhetőek prózájában, elsősorban a *Halálom után eltűznelni!*, a *Halottak napja*, az *Apám barátja*, illetve a *Barátaim, akik besúgóim is voltak* című regényekben, amelyekről Kakuk hosszabban a *Kerouac Újpesten* című részben ír. „(Ottlik) a szigligeti alkotóházban van, levélben küld biztató sorokat. Balázs személyes kötődése valahol itt kezdődik az íróhoz, amely végigkíséri saját írói pályáját. Követi fogadott mestere útmutatásait: *a regény a ballgatás szövegtéből készül, nem a beszéd fonalából*. Művei igazolják saját helyzetének megítélését, ahogy mondja, kétségbeesésében fordul az íráshoz mint egyetlen kapaszkodóhoz. Prózája többségében tragikus élethelyzetek feldolgozására épül. A *krízisek* kezelésére tett kísérletek irodalmi élményként adnak kérdéseket megőrző terápiákat. Legújabb regényében sincs másként, a *Halálom után eltűznelni!*-ben az életesemények dokumentumszerű leképezésével édesanyja alakját idézi meg, könyörtelen őszinteséggel vizsgálja hozzá való viszonyát. A szerző elmondása szerint »*Kerouac hangsúlyozottan van jelen, idézetekkel is, nemcsak ebben, hanem más könyveimben is. Nagyon korán megragadott a vallomások, őszinte prózája: ő sem talált ki semmit. Nem kérdezte soha: mi történe, HA? A valóság, a folyamatosan keletkező valóság szinte vallásos tisztelete jellemezte.*«” (40.)

A valóság feltérképezése s ennek mentén a szorosan vett hétköznapi tapasztalatok – Györe számára mindenképpen – a tatai moziüzemi kitérő után is folytatódnak; a Fölőspéldány Központban helyezkedik el, a Kálmán Imre utcában. Az intéz-

mény az Országos Széchenyi Könyvtár részlegeként működik, ahol újraosztják a könyvtáraknak, vagy épp selejtezik a máshol feleslegessé vált könyveket. Györének „Fáj a szíve, amikor benyomja a pecsétet a belső oldalra: *Fölőspéldány!*” (44.) Ám éppen ezzel az elnevezéssel jön létre 1979-ben Kőbányai János által a Beatrice együttes köré szervezett Beat-ünnep rendezvény, amelynek irodalmi-zenei estjein fiatal szerzők, így Csató Károly, Györe Balázs, Kemenczky Judit, Szilágyi Ákos, Temesi Ferenc, Turcsány Péter és Kakuk Tamás is felolvastak, és amely a későbbiekben önálló csoportként határozza meg önmagát. Megalakul a Fölőspéldány Csoport.

S ha már a fontos találkozásoknál tartunk: a tenisszel való kapcsolatuk, még ha nem is irodalmi kapcsolódás eredményeként jött létre (bár a könyvben megemlíti, hogy e sport Ottlik számára sem volt közömbös), mégis meghatározó élményük volt Györéneknek. A pillanat, amikor először láthatták (volna) a pályán a fiatal Temesvári Andreát. „A vörös salakon tréningruhában melegítenek a játékosok. Hétköznap délután kevesen lézengünk a nézőtérén. Rajtunk kívül csak a bennfentesek topognak a klubház falánál. A vezetőbíró gondterhelten méregeti a gyülekező felhőket, mígnem kitartóan szitálni kezd az eső. Nem ígér semmi jót, elmaradnak a meccsek. Nem látjuk Temesvári Andreát játszani, rosszkedvűen baktatunk a metróhoz. Hazafelé a személyvonaton az jár a fejemben, majd máskor megnézem Temesvárit. De aztán erre soha nem kerül sor, csendben elmarad, mint oly sok minden más az életemben.” (61–62.) – írja erről Kakuk.

„Életrajzi tény, hogy egyetemet végeztem, dolgoztam iskolákban, könyvtárakban és szerkesztőségekben – sikerek nélkül. Lehetőség szerint kint vagyok minden fővárosi teniszeversenyen, és gyönyörködöm Temesvári Andrea teniszjátékában.” (62.) – idézi ugyanitt Györétől.

És aztán újra lakások, halálok utáni pakolások, emlékek és emlékezés. Üres szobák és elválások, betegségek és tragédiák, amelyekkel újra és újra szembe kell nézni. „Vállalnunk kell a ránk kiszabott sorsot.” (68.) Kérdés, hogy a folytonos nekigyürkőzésre (amikor van, hogy a legnagyobb igyekezet ellenére is alul maradunk) találhatnánk-e megfelelőbb hasonlatot, mint egy elveszített teniszmeccs. „Igen, a meccseknek vannak vesztesei, de vajon mit számít ez? Megmagyarázhatatlan bizakodás önt el, a nagyvárosi szorongás felszívódik ebben a megiméltelhetetlen érzésben” – vallja az emlékező. „Szerencsés vesztes vagyok.” (64.)

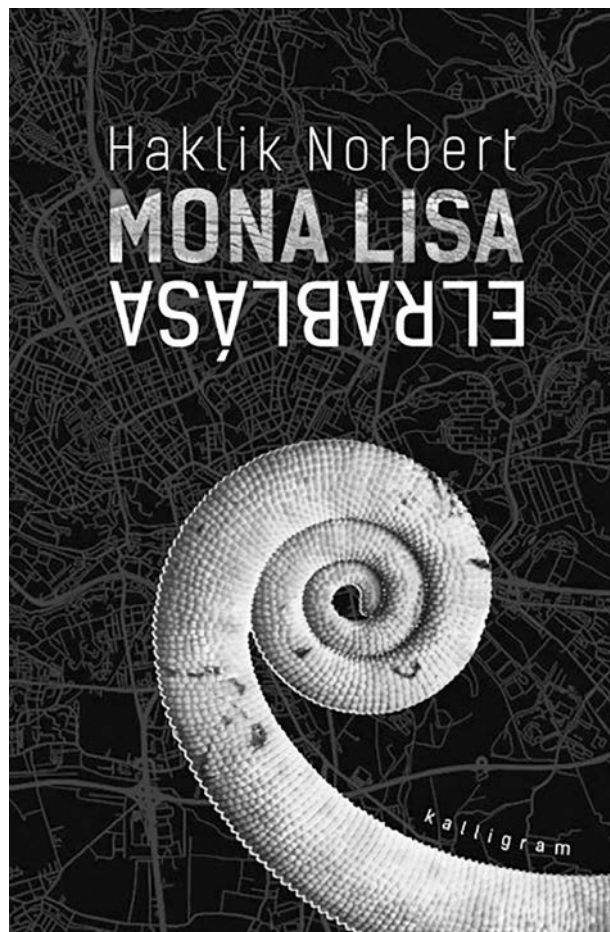
ALTEREGÓK ÉS MEGMENEKÜLÉSEK

*Haklik Norbert:***MONA LISA ELRABLÁSA**

Pesti Kalligram, Budapest, 2021.

Haklik Norbert frissen megjelent könyvében nem csupán a személyes visszaemlékezés, de a történelmi emlékezet is fontos szerephez jut. S nem utolsósorban a csehországi Brno (vagy ahogy a könyvben szerepel: Brünn) városának színes anekdotái és számos, ugyancsak Brünnel kapcsolatos kultúrtörténeti elem is megidéződik, mialatt a főszereplők modern kalandorokként (kópékként) járják be a város minden zegét-zugát, de főként kocsmáit, jelentősebb tereit. A regény középpontjában lévő utazás során így többek között azt is megtudhatjuk, a középkorban milyen – a saját templomuk falán elhelyezett – kőfigurával gúnyolták egymást a eltérő felekezetekhez tartozó hívek, s hogy a kapucinusok kriptájában nem csupán szentéletű emberek mumifikálódott tetemét őrzik, hanem a Jókai által szintén megemlített Trenk Ferenc botrányhősét is, aki, bár életében nem sok jót cselekedett – leginkább lopott és csalt –, mégis népszerű volt. S hogy ugyanitt, ebben a kriptában fekszik egy apáca is, aki a temetés után a koporsóban a tetszhalott állapotból magához térve kétségbeesésében lerágta saját mutatóját. De a híres-hírhedt császári börtön – amelyben Kazinczyt is fogva tartották – is említést kap, amely ironikus módon a Spilberk – németül Spielberg, azaz Játékhegy – nevű dombon áll.

A regény valójában regény a regényben, ahol a különböző, néhol elvarratlan történetszálakat leginkább az utazás, a megmenekülés (erre a könyv végén, Zsófi néni énelbeszélésénél találhatjuk a legjobb példát) és az énkeresés kapcsolja egymáshoz, s ehhez jönnek még hozzá azok a városhoz köthető anekdoták, amelyeket Szapáry Tibor mesél az öt meglátogató Kerekes Milánnak. Szapáryról megtudjuk, hogy évek óta Brünnben él, s úgy ismeri a várost, mint a tenyerét. Már is könnyen adná magát a szöveg referenciális olvasata, hiszen az életrajzi adatokból kiolvasható, hogy a korábban regénnyel (*Big Székely Ső*) majd novelláskötettel (*Tom Hanks a vizek felett*) jelentkező szerző, Haklik Norbert 2006 óta szintén Brünnben él, ahogy valószínűsíthető az is, hogy Közép-Európa kultúrtörténetében legalább annyira járatos, mint Szapáry tudálékos regénybeli figurája. Szapáry és Kerekes ugyanakkor a könyvben egymás alteregóiként vannak jelen (ami miatt az előbbi teória nyilvánvaló nehézségekbe ütközik), s ezzel a szereplők között nincsenek egyedül: a második világháborús betétnél hasonlóan működik a

később világhírű tornásszá, illetve artistává váló, zsidó származású Zsófi és Judit kettőse is, akiknek kalandos megmenekülése önálló regényként is megállná a helyét. „Bizony, sokat tanultunk a Szőlő utcai kolostor falai között. Hamarosan már biztos kézzel varrtunk és hímeztünk, miseruhákat, zászlókat, oltárterítőket, és pár hét elteltével már a Miatyánkot is fejből mondtuk, én, a budapesti, és Judit, a szlovákiai magyar zsidó kislány. Amikor valami olyat mondott, amit nem értettem, addig faggattam, amíg rá nem jöttem, melyik az általa használt szó magyar megfelelője, így pár hónap elteltével Judit már éppen úgy beszélte a nyelvünket, mint magam, és én is jókora szókinszre tettem szert szlovák nyelven. Ha valamit úgy akart közölni velem, hogy a többi növendék ne értse, Judit rendre szlovákra váltott, így a Szőlő utcában töltött első év végére már magabiztosan használtam titkos nyelvünket“ (213.) – beszéli el élettörténetét Szapáryéknak Zsófi néni, aki akkor cserélt unokatestvérével végérvényesen nevet (és életet), amikor az közvetlenül a háború után kivándorolt Izraelbe.

A *Mona Lisa elrablásának* alaphelyzete ugyanakkor a gyászfeldolgozás s ezzel egyidejűleg az alkotói folyamatban való megrekedés is, hogy a csatangolás végén aztán ki így, ki úgy megtalálja azt az utat, amelyen majd továbbhaladhat. Az írást hosszabb ideje elhanyagoló Milán irodalomtörténész apósa – akit az ötvenes években írt József Attila tanulmánya miatt államellenes tevékenység vádjával bebörtönöztek – meghal, ő pedig igyekszik feleségét mindenben támogatni, hogy az feldolgozhassa apja elvesztését. Egy idő után azonban rá kell jönnie, a nőnek egyedüllétre van szüksége, ezért Milánnak kapóra jön a meghívás, és egy hétre Brünnbe utazik régi barátjához, a szintén író Szapáryhoz. Aki, ha úgy vesszük, szintén gyászol: a barátnője elhagyta, így egyedül él bérelt belvárosi lakásában Mona Lisával, a sisakos kaméleonnal, valamint különös szomszédokkal körülvéve. Milán utazásának célja azonban nem csupán a kikapcsolódás, hanem a régi, jól bevált barter hagyomány felelevenítése; Szapáry meghívása erre is szól, nem csak a közös csatangolásra. „Barátságunk alkotói szempontból akkor érte el zenitjét, amikor alkalmazni kezdtük azt az eljárást, amelyet történetbarter névre kereszteltünk el. Ez abból állt, hogy mindketten hoztunk néhány novellakezdeményt, jelenet-törödéket vagy nyelvi furfangot, amelyekről tudtuk: nem érdemes veszni hagyni hagyni őket, az adott pillanatban azonban mégsem tudtunk mit kezdeni velük. S ha ezek valamelyikéről másikkunk úgy ítélte, tovább tudná fejleszteni, vagy felhasználhatná éppen készülő munkájában, akkor a gazda szívesen átengedte a portékáját az alkotótársnak – természetesen hasonló, közös megegyezéssel kisajátítható ötletekért cserébe” (13–14) – meséli az egyes szám első személyben megszólaló Kerekes Milán. A Brünnben tartózkodás idején pedig a két férfi együtt kezd bele egy négykezes regény megírásába, amely, maradva a szöveget sűrűn átszövő kultúr-történeti utalásoknál, szintén történelmi témájú, és a *Madzsari* címet viseli.

A török hódoltság idején Mohácson kezdődő regény középpontjában a Szent Korona eltűnése, szerencsés „megtalálása”, majd újbóli elrejtése áll, illetve a körülötte kialakuló, ötszáz évet felölelő bonyodalmak. A formálódó, s különösen az elején *Az egri csillagokra* hajazó szövegkezdemény – amelyben a törökök által lemészárolt, elhurcolt, majd később janicsárrá váló, vagy épp az ellenség elől Crna Gorába menekülő magyarok (ők kapják később a madzsari nevet) szerepelnek – olyan, a regény fő vonalával párhuzamosan futó, azt még több jelen-

tésréteggel felruházó mellékszál, amelyet a két barát naponta újabb és újabb fejezetekkel egészít ki. Nappal írnak, éjszaka pedig a városban barangolnak, és különféle kalandokat élnek át. Mindez elsősorban a cseh (valójában morva) kulináris élvezetekkel és a helyi „ledér, mindenre kapható” nőkkel hozható összefüggésbe. Ami – amennyiben eltekintünk az általában véve csapodár, ám kiváló fizikai adottságokkal rendelkező női figurák jórészt felszínes és férfitekintetet tükröző ábrázolásmódjától, mely alól csupán Zsófi néni, valamint Milán felesége, Emese kivétel, akiről viszont szintén nem tudunk meg sokat – jól beleillik a korábban már említett, a könyv modern kópéregényt idéző világába. Az útkeresést és a gyászfeldolgozást már említettük: a további bonyodalmak akkor kezdődnek, amikor a két férfi egyik éjjel, szokásos kocsmatúrájuk közben észreveszi, hogy a sisakos kaméleon, amelyet Szapáry módszeresen hurcol magával egyik helyről a másikra, eltűnt. A környéken mindent tűvé tesznek érte, de hiába. Az állatot napokig nem találják, végül az egyik, Szapáry szomszédságában élő, korábban bolondnak hitt testvérpártól (egyikükről kiderül, hogy feltaláló, s hogy Teller Edéék miatti tiszteletből tanult meg tökéletesen magyarul) érkezik a hír, hogy Mona Lisa jó helyen van, s hogy érte mehetnek. Így jutnak el az évtizedek óta unokatestvére nevét használó, az antifasiszta ellenállókka is kapcsolatba kerülő zsidó artista-nőhöz, Zsófi nénihez, aki nyolcvanhét évesen is „remek formában” van (csakúgy, mint gyönyörű unokája), és akit épp olyan közelről érintett Trianon, mint később a holokauszt. Az idős nő egyes szám első személyben elbeszéli élettörténete nem kapcsolódik ugyan szorosan a regény főbb cselekményéhez, ám az abban foglalt szerencsés megmenekülés, az üldözöttek egymásra, s végső soron önmagukra találása olyan, a szövegben gyakran visszatérő motívumok, amelyek miatt e mellékszál sem válik az olvasó számára zavaróvá.

S mire a könyvben minden megoldódni látszik – illetve kiderül, hogy Szapáry a vendéglátás ideje alatt titokban visszaélt Milán apósának börtönben írt memoárjával – addigra Kerekes Milán is tudni véli, mit akar a továbbiakban. A brünni sörhabban és extrém kalandokban megmerítkezés csupán átmeneti, felesége, Emese már várja őt otthon. A *Mona Lisa elrablása* egyfelől színes „irodalmi bédekker”, másrészt kései felnövéstörténet, amelynek főszereplőit nem csupán a közös kelet-európai múlt és a történelem, hanem az egymás iránti felelősségvállalás is összeköti.

Magyar László András
Előre bejelentett gyilkosságok
és lehetséges krónikáik

Apor Péter: *Forradalom a hátsó udvarban.*

Tömegeroszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon 1945–1946
Bp., Jaffa Kiadó, 2021. 319.o., ill.

Pelle János: *Vérvád, hisztéria, néptélet*

„Zsidókérdés” Magyarországon 1945-ben és 1946-ban.
Bp., Milton Friedman University Press, 2020. 223 o.

Apor Péter:

FORRADALOM A HÁTSÓ UDVARBAN

A történész Apor Péter könyve az 1945–46-os magyarországi tömegeroszak-hullám jellemzőit és jelenségeit igyekszik bemutatni és értelmezni, elsősorban a kulturális antropológia eszközeivel. Fontos felhívunk a figyelmet arra, hogy ebben a könyvben tömegeroszokról, és nem kifejezetten zsidóellenes pogromokról van szó, illetve az események jellemzőiről, nem pedig az események pontos leírásáról vagy okainak tisztázásáról. Magyarán, a szerzőt láthatóan nem az érdekli, hogy Kunmardarason, Miskolcon, Szegváron vagy egyebütt pontosan mi és miért történt – ezt, ha jól értem, ő alapján rekonstruálhatatlannak tartja – hanem inkább az események dinamikája és a bennük megnyilvánuló gondolati-viselkedési sémák, rítusok, attitűdök és képzetek-kényszerképzetek rendszere az, amit feltárásra érdemesnek és tanulságosnak tart.

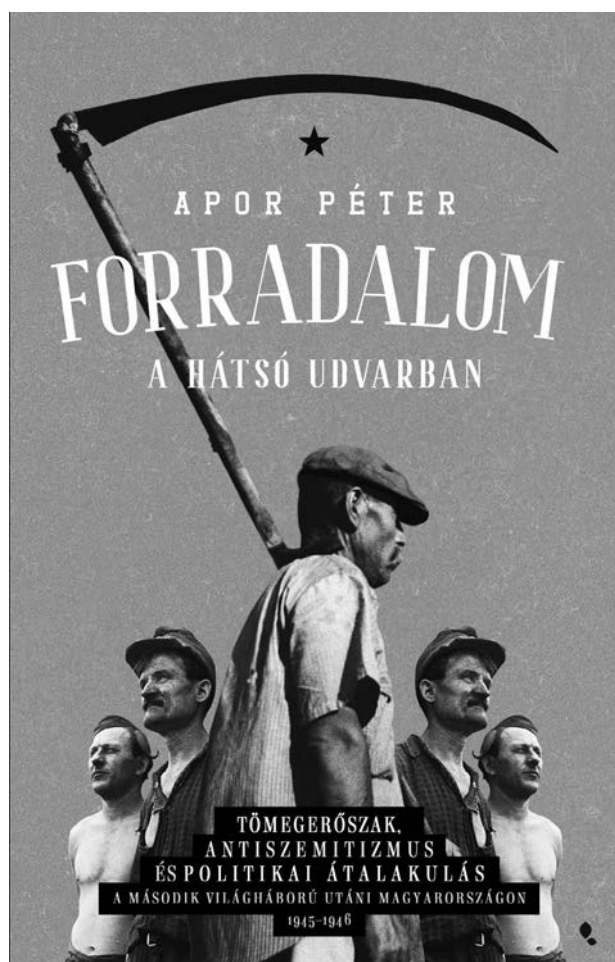
Az efféle vizsgálódás persze merőben szokatlan a magyar olvasó számára, aki eddig, hasonló témában, szinte kizárólag olyan történeti munkákhoz szokott, amelyek különböző – gazdaságtörténeti, politikatörténeti, társadalomtörténeti, szociológiai, lélektani, kommunikációelméleti vagy éppen ideológiai stb. eszköztárral – kronologikusan igyekeztek

leírni, rekonstruálni és egyben értelmezni is a múltat. Apor Péter számára azonban nem egyetlen magyarázat, egyetlen eseménysor vagy egyetlen valóság létezik. Ő különféle történeteket, meséket mesél, pontosabban különféle – alapjában szociológiai-társadalomlélektani – motívumok felől próbálja megközelíteni a történeteket.

A könyv első, a *Molnárról* szóló meséje azt mutatja be, milyen démoni szerepet s hatalmat tulajdonítottak a korabeli éhező és agyongyötört emberek a kereskedelemnek, illetve a benne résztvevő személyeknek, s hogyan vált a „Feketéző” a Sátán szinonimájává.

A második történet (*Mese a kövér emberről*) azt igyekszik bizonyítani, valamint a hozzáférhető „altörténetek” alapján példákkal is bemutatni, hogy a korabeli társadalom erőszakos cselekedetei egy sajátos világgépet jelenítettek meg, vagyis az „ők” (értelmiségiek, kereskedők, feketézők, hatalmasok, zsidók, rendőrök és kövérek) és a „mi” (szegények, elnyomottak, soványak, kétkezi munkások) rituális szétválasztását valósították meg. Ebben a részben a testszimbolika és a „népi”, leginkább mágikusnak nevezhető gondolkodás kapcsolatáról is olvashatunk.

A harmadik, a *Forradalomról* szóló főmese almeséi azt mutatják be, hogyan tette a politika mindennapi gyakorlattá, mindennapi nyelvvé az erőszakot –

amely a szerző szerint éppenséggel eleve is a mindennapi élet része volt, s belőle sarjadt – és hogyan hatott vissza ez a népi erőszak a politikára. Különösen érdekes Apornak az az elmélete, amely szerint a „népi” demonstrációk és erőszakos cselekmények ebben a korban, szemben a korábbi esetekkel, nem a fennálló rend konzerválását, hanem gyökeres átalakítását célozták és jelenítették meg, ismét csak rituális módon és rituális külsőségek közepette.

A negyedik mese a *Zsidókról* szól, vagyis arról, hogyan válhattak éppen a zsidók az erőszak áldozataivá. Apor szerint ugyanis – és itt ismét hozzá kell tennem: ha jól értem – a magyarországi pogromok nem lényegük szerint, hanem csupán esetlegesen sújtottak többnyire (s valóban nem minden esetben) zsidókat. Igaz, a szerző elismeri, hogy a korabeli erőszakcselekmények zömének antiszemita jellege és nyelve tagadhatatlan, és hogy a zsidóellenességnek hazánkban kulturális-politikai-mitikus hagyományai is voltak, ennek ellenére szerinte a magyarországi pogromok megértését kifejezetten

akadályozza, ha csak ebből a szempontból értelmezzük őket.

Végül az utolsó mese a *Fasiztákról* szól, pontosabban arról a narratíváról, amelyet a kommunista vezetés alakított ki avégett, hogy megbélyegezze és démonizálja mindazokat, akik nem a kedve szerint gondolkodtak és cselekedtek ebben az időben.

A könyv konklúziója szerint a fenti öt motívum együttes figyelembevétel alapján válhat csupán értelmezhetővé az 1945–46-os év erőszakosorozata, amely ezek szerint rituális büntető, önmeghatározó és értékfelmutató-útmutató cselekmények, illetve sikeres démonizációs kísérletek sorozatának tartható. Apor fő következtetése azonban az, hogy az erőszak nem deviáns, hanem normális jelensége a társadalmaknak, mivel a társadalmak rétegződésének és osztályokra tagozódásának egyenes következménye és e rétegződés megjelenítésének egyik fő formája. (Apor ugyan nem használja az osztályharc fogalmát és kifejezést, de gyanúnk szerint valami ilyesmire utal az erőszak genezise kapcsán.)

Apor Péter könyvének kétségkívül nagy erényei vannak. Ezek közt legelőször – legalábbis magyar vonatkozásban – teljesen újfajta történelemszemlélete és történetírói módszere dicsérendő. (Külföldön egyébiránt már régóta használatos Aporéhoz hasonló történetmesélési módszer, hogy csak Robert Darntont, Edward Thompsont, Charles Tillyt, Eric Hobsbawmot említsem). Lenyűgöző továbbá az a hatalmas irodalom is, amelyet pusztán feldolgozni és kijegyzetelni sem lehetett csekélység, valamint tiszteletet parancsol a kötethez felhasznált gazdag levéltári anyag is. Ugyancsak nagy erénye a könyvnek, hogy a szokásos elit-meséket mellőzve, a történelmet alulnézetből is igyekszik bemutatni számunkra (persze, ezt is csak írástudók tanúsága alapján teheti, miközben ő maga is írástudó), emlékezetes képet adva arról, hogyan éltek, szerveződtek, milyen kapcsolatrendszerekben szocializálódtak, és hogyan gondolkodtak azok, akik az erőszakcselekményekben így vagy úgy részt vettek. A szerző nagy érdeme továbbá az ítélkezéstől való szinte teljes tartózkodása, valamint az a törekvése, hogy *sine ira et studio* a tények ismertetésére szorítkozzék csupán, és közben, amúgy mellesleg, egy máig tisztázatlan zsidó szenvedéstörténetet is szélesebb értelmezési mezőbe helyezzen. Ez utóbbi törekvését azonban, attól tartok, különösen a zsidó olvasók közül sokan rossz néven veszik majd tőle. (Amiben szerintem nem lesz igazuk.)

Gondot okoz azonban számomra az, hogy Apór Péter láthatóan nehezen fogalmaz meg tételes következtetéseket és egyáltalán nem szívesen állít semmit határozottan, ha pedig mégis megfogalmaz

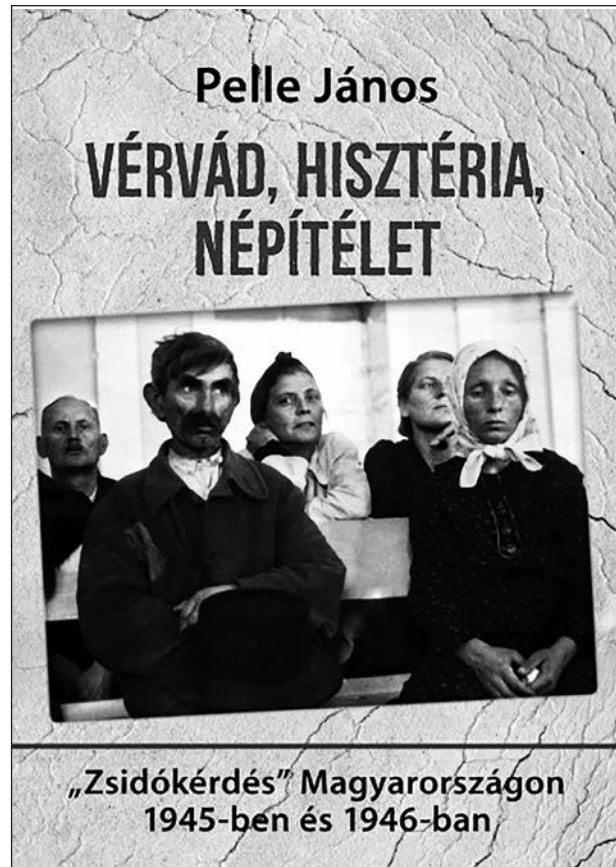
vagy állít valamit, olyan körütekintően teszi, hogy az, amit mond, legjobb esetben is többféleképpen értelmezhető. Ugyancsak zavaró az elmesélt történetek során ránk zúduló adattömeg tagolatlansága, a számos ismétlés és átfedés, illetve az, hogy ebből a nagyon alapos könyvből sem derül végül ki, pontosan milyen lincselésekre, pogromokra került is sor 1945–46-ban Magyarországon, és mi is történt valójában e lincselések alkalmával. (Ezzel a szerző nyilván tisztában van, az olvasó azonban kevésbé kap erről egyértelmű információkat.) A könyv szövegének kaotikusságára pedig csak részben nyújt mentséget és ad magyarázatot az a szomorú tény, hogy maga a történelem, maga a múlt is éppolyan kaotikus, zűrzavaros és áttekinthetetlen, mint az a jelen, amelyben élünk adatik.

Pelle János:
VÉRVÁD, HISZTÉRIA, NÉPÍTÉLET

Pelle János nem hivatásos történész: író, műfordító, drámaíró, szerkesztő, publicista, riporter egy személyben. Novelláskötete és négy regénye mellett – utolsó szépirodalmi műve a *Lelkek iránytűje* című dokumentumregény a hazai spiritizmus különös és egyébként a holokauszttal is összefüggő világába kalauzol bennünket – írt kiváló irodalomtörténeti munkákat a francia és olasz felvilágosodásról is; különösen Casanova alakja izgatta képzeletét. Ezek mellett kiadott biográfiát Jászi Oszkáról, Kovács Béláról és – szerintem különösen jól sikerült megemlékezést – nagybátyjáról, Tabi Lászlóról is. Érdeklődésének középpontjában azonban kétségkívül a zsidóüldözések hazai története áll. Ezzel számos újságcikk mellett a jelenlegivel együtt már hét könyvben is foglalkozott (*Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből.* Bp., 1995; *Antiszemitizmus és totalitarizmus.* Bp., 1999; *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény, 1938–1944.* Bp., 2001; [ugyanaz angolul:] *Sowing the seeds of hatred. Anti-Jewish Laws and Hungarian Public Opinion, 1938–1944.* New York, 2004; *Bosszú és kegyetlenség. Az emberi gyűlölet kultúr-története.* Pécs, 2006; *Zsidó gombolyag.* Bp., 2007; *Auschwitz magyar szemmel.* Bp., 2016.)

Pellének tehát a háború utáni magyarországi pogromokról sem ez az első írása, sőt nem is az első könyve. Magam a '90-es évek elején éppen az ő cikkeiből szereztem tudomást először ezekről a szörnyűségekről. Fontos megjegyeznünk, hogy Pelle volt az első, aki erről a témáról magyarul írni mert.

Érdekes módon holokausztot átélt szüleim és rokonaim számtalan történetet meséltek nekem ko-

rábbi tapasztalataikról, a háború utáni tucatnyi pogromról azonban egyikük sem szólt egy szót sem. Ahogy fél évszázadon át nem szólt senki semmit rólok. Azt, hogy a kommunisták miért nem szorgalmazták az emlékezést, értem, de azt, hogy a zsidók is kussoltak róla, már nem. Talán kényelmetlen volt szembenézni a ténnyel, hogy nemcsak nyilasok, egyes antiszemita középosztálybeliek és sértődött értelmiségiek, hanem az úgynevezett „egyszerű emberek” is zsidógyűlölők lehetnek e szép hazában.

Pelle ebben a könyvében alapvetően négy eset, a kaposvári, a makói, a kunmaradarasi és a miskolci elemzésével igyekszik elméletét bizonyítani. Szerinte ugyanis az európai és így magyarországi zsidóüldözésekben is tömeglélektani folyamatok, illetve a vérvád eleven és soha el nem fojtható, ókori eredetű hagyománya játszotta a főszerepet. Mindeközben persze rámutat a kommunisták, Rajk, Rákosi, Gerő és a helyi kommunista vezetők bűnös és alantas, gyűlöletkeltő, sőt néha nyíltan antiszemita propagandájára is. Azt sem tagadja, hogy a pogromokban az adott történelmi helyzet is fontos szerepet játszott, hiszen az általános nyomor és éhezés közepette az emberek nem tudták elviselni sem azt,

hogy egyes túlélők boldogulnak, sem pedig azt, hogy állami segédlettel elrabolt javaikat visszakövetelik.

Az általános zsidógyűlöletet (mert itt nem elvont antiszemitizmusról, hanem a zsidó szomszédokkal szemben érzett konkrét gyűlöletről volt szó!) súlyosította az a tény is, hogy a hazatért deportáltak és munkaszolgálatosok valósággal sereglettek az egyedüli üdvözítőnek hitt kommunista pártba, illetve azokba a kommunisták által dirigált erőszakszervezetekbe, amelyeket sokan utóbb személyes bosszújuk eszközeként használtak. (Csak hogy értsük, mit bosszultak meg: olyan emberekről van szó, akiknek szüleit, feleségét, gyerekeit meggyilkolták, és akiknek javait, elhurcolásuk után ismerőseik, szomszédjaik elrabolták, akiket földig aláztak és meg akartak ölni.) Pelle elmélete szerint az általános nyomor és a kollektív (vagy épp egyéni) sérelmek, illetve büntudat eredményeképpen, legtöbbször szándékos politikai izgatás hatására törtek föl a „nép” tudattalanjából azok a képzetek és indulatok, amelyek ekkor, és néhol majd 56-ban is, pogromokhoz vezettek.

Pelle elméletével természetesen vitatkozhatunk, a felsorolt szörnyű tényeket és ezek következményeit letagadni azonban nem lehet. Szerintem ugyanis nagyrészt ezeknek a háború utáni, 45-46-os és 56-os pogromoknak, illetve a zsidógyűlölet egyéb, folyamatos megnyilvánulásainak köszönhe-

tő, hogy a magyar vidéken, néhány város kivételével jelenleg gyakorlatilag nem élnek zsidók, és hogy a vidéki zsidóság maradéka 1945 és 1956 közt emigrált vagy Budapestre menekült.

A könyv a zsidóellenesség okainak és pszichológiai magyarázatkísérleteinek bemutatásával indul, majd az említett négy esetet elemzi, előzményeikkel együtt – kiegészítve őket szegvári, hajdúnánási és budapesti adatokkal is. A szerző ugyan elismeri, hogy a témát újabban, vagyis az utóbbi negyedszázadban már többen tárgyalták színvonalas tanulmányokban, sőt Grecsó Krisztián és Závada Pál irodalmi feldolgozásait is említi (szerintem igazságtalanul lekezelő módon), ám úgy véli, a szociológiai, politikatörténeti és irodalmi feldolgozások eddig nem világították meg kellőképpen e pogromok hátterét, és azokat a tudattalan mélységeket sem, amelyekből e démonok előgomolyogtak. És valószínűleg ebben teljesen igaza is van.

Mert ezek a pogromok nem csupán azért megrendítőek, mert egykor megtörténhettek Magyarországon, hanem azért is, mert bármikor újra és újra megtörténhetnek, ha a társadalom súlyos válságba kerül, ha félelem uralkodik el az embereken, ha tömegesen vesznek el munkájukat és nélkülöznek, és ha emellett aljas politikusok nyíltan vagy alattomos célozgatással felszítják a lelkek mélyén ott szunnyadó zsidógyűlöletet. Ugye ismerős a helyzet?

Figyelő

Válogatott bibliográfia a 2021. július és 2021. szeptember közötti időszak
zsidó vonatkozású irodalmából, sajtójából

HUSZÁR ÁGNES MUSTRÁJA

TÖRTÉNELEM, TÁRSADALOMTÖRTÉNET

BEREND T. Iván
Jalta – háromnegyed évszázad
múltán.
Élet és Irodalom, 2021. július 2. 8. o.

PÁLYI András
Még Jedwabne.
Élet és Irodalom, 2021. július 16. 6. o.

FARKAS Zoltán
Földhözragadtak. Megregulázni és
megnyomorítani.
Heti Világgazdaság, 2021. augusztus
26. 36–38 o.

FÖLDVÁRI Zsuzsa
Szélső hangok. Újra erősödik
Ausztriában az évszázados
antiszemitizmus.
Heti Világgazdaság, 2021. szeptember
16. 34–35 o.

PÓTÓ János
Emlékezni és felejteni.
Emlékműtrendek a rendszerváltozás
után.
Mozgó Világ, 2021. szeptember
236–244. o.

RÉVÉSZ Sándor
Az elbukás változatai.
Mozgó Világ, 2021. szeptember
96–102. o.

IZRAELI–MAGYAR KAPCSOLATOK

KERESZTES Imre
Kiszorítódsi – Kelet-Jeruzsálem –
Ingatlanviták – Örök harc.
Heti Világgazdaság, 2021. augusztus 5.
36–37 o.

KULTÚRA, IRODALOM, KIÁLLÍTÁS

HORVÁTH Ágnes
Elpusztíthatatlanok. Szemtanúk –
Traumaábrázolások a Magyar Zsidó
Múzeum és Levéltár
gyűjteményéből.
Magyar Narancs, 2021. augusztus 12.
27 o.

AGÁRDI Péter (közreadó)
Dokumentumok Lukács György
„rehabilitásáért” (1966–1967)
Élet és Irodalom, 2021. augusztus 13.
6. o.

KELEMEN Gábor
Kőbányai János 70 éves.
Élet és Irodalom, 2021. augusztus 19.
12. o.

SZABADOS Bettina
Hűségből jeles. [Lukács Györgyről
és Eörsi Istvánról]
Élet és Irodalom, 2021. szeptember 17.
9. o.

KÖNYVEKRŐL

CSEPELI György
Egy „javíthatatlan pesszimista”.
Ladányi János: Lassú elszakadás.
Önéletrajzi töredékek.
Élet és Irodalom, 2021. július 16. 6. o.

BÖDŐK Gergely
Pogromok alulnézetből. Apor Péter:
Forradalom a hátsó udvarban.
Tömegeroszk, antiszemitizmus és
politikai átalakulás a második
világháború utáni Magyarországon
1945-1946.
Magyar Narancs, 2021. augusztus 5.
35–36 o.

SCHEIN Gábor
Rettenetes súly. Borbély Szilárd:
Kafka fiai.
Élet és Irodalom, 2021. augusztus 13.
21. o.

HUSZÁR Ágnes
Egy filológiai örökzöld. Klemperer,
Victor: LTI. A harmadik birodalom
nyelve. Egy filológus feljegyzései.
Fordította: Lukács János.
Élet és Irodalom, 2021. augusztus 19.
20. o.

BIKÁCSY Gergely
Gáspár, Menyhért, Boldizsár.
Kőbányai János: Sivatagi nemzedék.
Filmregények és novellák.
Élet és Irodalom, 2021. szeptember 17.
20. o.

BIHARI Péter
Apor Péter: Forradalom a hátsó
udvarban. Tömegeroszk,
antiszemitizmus és politikai
átalakulás a második világháború
utáni Magyarországon 1945-1946.
Élet és Irodalom, 2021. szeptember 17.
19. o.

DÉSI András
Charlie a náci pácban.
Gross, Andrew: Nácik Amerikában.
Fordította: Róbert Pál.
168 óra, 2021. szeptember 9. 61. o.

DOROGI Katalin
Minek nekünk Mussolini és a
szeretője?
Sarfatti, M. G.: Mussolini élete.
Fordította: Kosztolányi Dezső.
168 óra, 2021. szeptember 16.
52–54. o.

BIHARI Péter
Victor Karády – Péter Tibor Nagy:
Sociology in Hungary. A Social,
Political and Institutional History.
Élet és Irodalom, 2021. szeptember 17.
19. o.

PETŐ Iván
A méltóság védelmében. Judy
Batalion: Partizán nők – A lengyel
gettók zsidó ellenállói. Fordította:
Gyárfás Vera.
Mozgó Világ, 2021. szeptember 110–
113. o.

MEGJELENT KÖNYVEK

Társadalomtörténet

HERCZEGH Géza
*Magyarország külpolitikája 1914–1945.
Magyarország a világháborús
Európában.*

Magyar Szemle Alapítvány, 2021,
455. o. 4800 Ft

SARFATTI, M. G.
Mussolini élete. Fordította:
Kosztolányi Dezső.
Európa Könyvkiadó, 2021, 396 o.
4599 Ft

CSEH Viktor
*Zsidó Örökség – Vidéki zsidó hitközségek
Magyarországon.*
MAZSIKE. 2021. 789 o. 10710 Ft.

BALÁZS Eszter
*Mars és Apolló közt. Írók és más
értelmiségiek az első világháborúban.*
Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest,
2021, 290 o. Ármegjelölés nélkül.

MÁLYUSZ Elemér
Visszaemlékezések. Szerkesztette
Soós István. Bölcsészettudományi
Kutatóközpont Történettudományi
Intézet, Budapest, 2021, 704 o.
4990 Ft

HORVÁTH Aladár
A nemzeti(-)szocialista Miskolc.
Oriold és Társai Kft. 2021. 258 o.
3900 Ft.

Prózai művek

RADNÓTI Miklós
*Minden szétesett. Radnóti Miklós
füveskönyve.*
Lazi Kiadó, 2021, 136 o. 2230 Ft

Eva MOZES KOR
Az auschwitz-i ikrek. Fordította: Lukács
Andrea. Alexandra Kiadó, Pécs,
2020, 270 o.

Lily EBERT – Dov FORMAN
*Hogyan éltél túl Auschwitzot, és
merítettem erőt a továbblépéshez.*
Fordította: Endreffy Katalin. 21.
Század, 2021. 330 o. 3192 Ft

Adrien GILBERT
Waffen-SS – Hitler serege a háborúban.
[A fordító nevének feltüntetése
nélkül]
Gold Book, 2021. 453 o. 10248 Ft

LADÁNYI János
Lassú elszakadás. Önéletrajzi töredékek.
Noran Libro Kiadó, 2021, 81 o.
(+ képmelléklet) 2800 Ft

MIDWOOD, Ellie
Az auschwitz-i begedűs. Fordította:
Lukács Andrea.
Álomgyár Kiadó, 2021, 447 o.
3100 Ft

GROSS, Andrew
Nácik Amerikában. Fordította:
Róbert Pál.
Lettero Kiadó, 2021. 408 o. 3431 Ft

ONLINE

ZSUPPÁN András
Mór mesevilág Pesten: a romjaiból
feltámadt Rumbach a zsidó-magyar
együttélés emlékhelye lett.
In: *Válasz online*, 2021. augusztus 13.

Rakéták zuhantak Izraelre,
In: *Népszava online*,
2021. augusztus 16.

MEZEI Márk
Zsidó temetés (V.)
In: *Népszava online*,
2021. augusztus 29.

CZENE Gábor
Zsidó vezetőkkel is találkozik a pápa
Budapesten.
In: *Népszava online*,
2021. szeptember 10.

KÁCSOR Zsolt
Ferenc pápa Radnóti főrabbinak:
„Imádkozzanak az én egészségemért
is!”
In: *Mazsibisz online*,
2021. szeptember 12.

HORVÁTH Hajnalka
Ferenc pápa a pozsonyi zsidó
közösségnél tett látogatást hétfő
délután.
In: *Vatican News online*,
2021. szeptember 17.

Elutazás és hazatérés: Konrád
György emlékest Berettyóújfaluban.
In: *Mazsibisz online*,
2021. szeptember 17.

Meghalt Zoltai Gusztáv
(1935–2021), a Mazsibisz volt
ügyvezető igazgatója
In: *168 óra online*,
2021. szeptember 19.

